

01

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ПРОБЛЕМ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У МЕЂУНАРОДНОМ КОНТЕКСТУ

Драган Ђукановић, Милан Крстић, Александар Раковић,
Радослав Гађиновић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Предраг Терзић, Иван Јоксић, Дејан Јовановић,
Станислав Стојановић, Јованка Шарановић, Владимир Трапара,
Стеван Рапаић, Марија Ђорић, Тања Милошевић,
Зоран Радивојевић, Небојша Раичевић, Нада Радушки,
Вера Арежина

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Иван Матић, Сања Лазаревић Редак, Александра Колаковић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

DOI: 10.22182/spm.7112021

Година XXVIII vol. 71

Број 1/2021.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: spm@ips.ac.rs
www.ipsbgd.ac.rs

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 1/2021. XXVIII vol. 71

DOI: 10.22182/spm.7112021

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања
Ђорђе Стојановић

Извршни уредници
Дејана Вукасовић (за енглеско издање)
Миша Стојадиновић

Редакција часописа
Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић, Драган Траиловић

Секретари часописа
Слађана Младеновић, Младен Лишанин, Олга Стевановић

Савет часописа
Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиноввић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства
Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталий Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар
Смиљана Пауновић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО
ПОСЛЕДЊИ БРОЈ ЈЕ НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Радови СПМ/SPТ налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа С.Е.Е.О.Л. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа
Бирограф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С Л О

САДРЖАЈ

Тема броја:

ПРОБЛЕМ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У МЕЂУНАРОДНОМ КОНТЕКСТУ

Драган Ђукановић, Милан Крстић
РЕГИОНАЛНА САРАДЊА НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ –
ДУГОРОЧНО ЧЕКАЊЕ НА ЧЛАНСТВО У ЕВРОПСКОЈ
УНИЈИ И/ИЛИ „БАЛКАНСКА УНИЈА” 9-26

Александар Раковић
СВЕТОГОРСКИ МОДЕЛ: НЕПРИМЕЊИВ
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 27-40

Радослав Гађиновић
АЛБАНСКО НАСИЉЕ НАД СРБИМА
У КРАЉЕВИНИ СХС И КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 41-63

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Предраг Терзић, Иван Јоксић
ДРЖАВНО ПИТАЊЕ У ТЕОРИЈСКОЈ МИСЛИ
СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА 65-86

Дејан Јовановић
КОНЦЕПТ ДРУШТВЕНЕ ПРАВДЕ И НАГОН ЗА МОЋ..... 87-109

Станислав Стојановић, Јованка Шарановић
АЗИЈСКИ ПАЦИФИК И АМЕРИЧКО-КИНЕСКО
НАДМЕТАЊЕ 111-143

Владимир Трапара
ПРЕДСЕДНИЧКА КРИЗА У ВЕНЕЦУЕЛИ:
УЗРОЦИ, АКТЕРИ И ПЕРСПЕКТИВЕ..... 145-167

Стеван Рапаић
ПРИВРЕДЕ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА –
МЕСТО И УЛОГА СРБИЈЕ 169-199

Марија Борић, Тања Милошевић
ЗЛОУПОТРЕБА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У
ЕКСТРЕМИСТИЧКЕ И ТЕРОРИСТИЧКЕ СВРХЕ 201-221

Зоран Радивојевић, Небојша Раичевић
ОДГОВОРНОСТ ДРЖАВА УГОВОРНИЦА ЗА МАТЕРИЈАЛНУ
ШТЕТУ ПРОУЗРОКОВАНУ ПОВРЕДОМ ЕВРОПСКЕ
КОНВЕНЦИЈЕ О ЉУДСКИМ ПРАВИМА..... 223-250

Нада Радушки
ЕТНОГЕНЕЗА, ИДЕНТИТЕТ И ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ
ВЛАХА У СРБИЈИ 251-271

Вера Арежина
МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИЧКИМ
НАУКАМА 273-292

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Иван Матић
У СЕНЦИ ДРЕВНОГ ДРУШТВА: ЕНГЕЛСОВО ПОРЕКЛО
ПОРОДИЦЕ 293-305

Сања Лазаревић Редак
ЕВРОПА ПРЕД ПОЛИТИЧКИМ ОГЛЕДАЛОМ 307-315

Александра Колаковић
ШАРЛ ДЕ ГОЛ: ПОСЛЕДЊИ ВЕЛИКИ ФРАНЦУЗ..... 317-323

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

This Issue's Theme:

THE PROBLEM OF KOSOVO AND METOHIJA IN THE INTERNATIONAL CONTEXT

Dragan Đukanović, Milan Krstić

REGIONAL COOPERATION IN THE WESTERN BALKANS –
LONG-TERM WAITING FOR MEMBERSHIP IN THE
EUROPEAN UNION AND/OR THE “BALKAN UNION” 9-26

Aleksandar Raković

THE ATHONITE MODEL: NOT APPLICABLE IN
KOSOVO AND METOHIJA 27-40

Radoslav Gaćinović

ALBANIAN VIOLENCE AGAINST SERBS IN
THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS
AND THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 41-63

ESSAYS AND STUDIES

Predrag Terzić, Ivan Joksić

STATE ISSUE IN THEORETICAL THOUGHT
OF SLOBODAN JOVANOVIĆ 65-86

Dejan Jovanović

THE CONCEPT OF SOCIAL JUSTICE AND
THE DESIRE FOR POWER 87-109

Stanislav Stojanović, Jovanka Šaranović

ASIAN-PACIFIC AND THE SINO-AMERICAN RIVALRY 111-143

Vladimir Trapara

VENEZUELAN PRESIDENTIAL CRISIS:
CAUSES, ACTORS, AND PROSPECTS 145-167

Stevan Rapaić
ECONOMIES OF THE WESTERN BALKAN
COUNTRIES – THE PLACE AND ROLE OF SERBIA..... 169-199

Marija Đorić, Tanja Milošević
ABUSE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
FOR EXTREMIST AND TERRORIST PURPOSES..... 201-221

Zoran Radivojević, Nebojša Raičević
LIABILITY OF THE STATE PARTIES FOR PECUNIARY
DAMAGE CAUSED BY VIOLATION OF THE EUROPEAN
CONVENTION ON HUMAN RIGHTS 223-250

Nada Raduški
ETHNOGENESIS, IDENTITY AND DEMOGRAPHIC
DEVELOPMENT OF THE VLACHS IN SERBIA..... 251-271

Vera Arežina
RESEARCH METHODOLOGY IN POLITICAL SCIENCES 273-292

REVIEWS

Ivan Matić
IN THE SHADOW OF ANCIENT SOCIETY:
ENGEL'S ORIGIN OF THE FAMILY 293-305

Sanja Lazarević Redak
EUROPE IN FRONT OF A POLITICAL MIRROR..... 307-315

Aleksandra Kolaković
CHARLES DE GAULLE: THE LAST GREAT FRENCHMAN ... 317-323

ТЕМА БРОЈА

**ПРОБЛЕМ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
У МЕЂУНАРОДНОМ КОНТЕКСТУ**

Драган Ђукановић*

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Милан Крстић**

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

РЕГИОНАЛНА САРАДЊА НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ – ДУГОРОЧНО ЧЕКАЊЕ НА ЧЛАНСТВО У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ И/ИЛИ „БАЛКАНСКА УНИЈА”

Сажетак

Генеа регионалне сарадње на Западном Балкану протекле две и по деценије имала је различите етапе, уз дуготрајне кризе и проблеме у вези са развојем властитог концепта. У овом раду аутори стога анализирају њене досадашње домете, са посебним акцентом на период након трансформације Пакта за стабилност у Југоисточној Европи у Савет за регионалну сарадњу почетком 2008. године, као и на покушај реконцептуализовања сарадње у оквиру Западнобалканске шесторке током 2013. године. Истовремено они пажњу посвећују и дометима Берлинског процеса након 2014. године и стварања новог облика преласка регионалне сарадње у регионалну економску интеграцију (Заједничко регионално тржиште) с краја 2020. године. У том контексту аутори разматрају да ли ће да уследи и продубљивање политичке сарадње кроз евентуално оснивање заједничког парламента Западног Балкана и увођење редовних састанка председника влада и министара иностраних послова.

Аутори зато указују и на одређена страховања у региону да би већ отпочета интеграција у области економске сарадње, која би била праћена и продубљеном политичком

* Имејл-адреса: dragan.djukanovic@fpn.bg.ac.rs.

** Имејл-адреса: milan.krstic@fpn.bg.ac.rs.

сарадњом, могла резултирати оснивањем „Балканске уније”. То суштински наилази на значајне отпоре и противљења у региону Западног Балкана због страха да ће она постати трајно решење, које као такво дугорочно искључује чланство држава региона у Европској унији.

Кључне речи: регионална сарадња, Западни Балкан, Европска унија, Берлински процес, Заједничко регионално тржиште, Савет за регионалну сарадњу

На почетку треће деценије 21. века наговештавају се могуће велике промене у регионалној сарадњи на Западном Балкану. Заједничко регионално тржиште је протекле године и званично концептуализовано као оквир ка коме ће се кретати Западни Балкан, а поставља се питање и да ли би дубљу економску интеграцију требало да прати и компонента продубљене политичке сарадње. Овакв контекст ствара друштвену и научну потребу за проценом докле се до сада дошло у регионалној сарадњи на Западном Балкану, те куда она даље може да иде. Имајући то у виду, у овом раду се најпре сумира досадашњи ток регионалне сарадње и указује на обрасце и домете који су постојали у претходним деценијама, а који могу бити од користи и при анализирању домета будуће сарадње. Потом се анализира и да ли би најављену економску интеграцију региона могла да прати и политичка интеграција.

Тврдња овог рада је да досадашњи ток регионалне сарадње показује како ће реализација нових планова за продубљену интеграцију региона бити веома изазовна. Кључни изазов за будућу продубљену сарадњу могу представљати страхови код одређених актера од тога да би оваква „Балканска унија” могла да успори пут читавог региона ка Европској унији, као и страхови од тога да би оваква унија довела до доминације једног актера у односу на остале (најчешће се у том контексту помиње Србија). Стога се закључује да није изгледно да у скоријем периоду дође до међувладине политичке сарадње по угледу на Бенелукс, балтичку или нордијску сарадњу, те да ће динамика политичке сарадње и даље бити везана превасходно за спољне подстицаје и да ће у том погледу бити кључна улога

Европске уније. Са друге стране, продубљивање економске сарадње у региону је далеко извесније и реалније, иако ће и за успех на овом пољу бити потребно време и труд.

У првом делу рада сумира се досадашњи ток регионалне сарадње на Западном Балкану, почевши од деведесетих година протеклог века. У другом делу ставља се посебан нагласак на Берлински процес и појашњава се предлог регионалне економске интеграције, који је и званично артикулисан у оквиру Берлинског процеса крајем 2020. године. Потом се указује на „баук (западно)балканске уније” и на страхове који постоје код одређених актера у вези са дубљом интеграцијом. Коначно, у последњем делу рада се испитује да ли ипак постоји простор и за продубљену политичку интеграцију региона, која би пратила најављено економско продубљивање сарадње.

ДВЕ И ПО ДЕЦЕНИЈЕ РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ: ОД ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ ДО УСРЕДСРЕЂИВАЊА НА ЗАПАДНИ БАЛКАН

Мултилатералне форме сарадње на Балкану, које су се развијале пре свега протекле две деценије, имале су првобитно за циљ да регион на неки начин уведу у нову етапу постконфликтне стабилизације, а после оружаних сукоба на подручју бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (Lopandić i Kronja 2010, 57–212). Међутим, сасвим су реално лимитиране могућности овог вида међувладине сарадње да побољша прилике у осетљивом региону какав је Балкан. Штавише, он је и иначе тешко опорављен од наслеђа Хладног рата ушао у нову еру конфликта, односно у процес који је пратио дисолуцију некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. „Велики” национални планови засенили су нужност сарадње, тако да се она само у обрисима појављивала кроз неколико форума и иницијатива током прве половине 90-их година 20. века. Међутим, постојали су паралелно видови повезивања земаља Средње Европе (Вишеградска група), а Хрватска и Словенија су значајније покушавале да се заправо повежу са тим кругом земаља укључујући и Аустрију и Немачку. То је подразумевало да мултилатерална сарадња ових двеју

западних постјугословенских држава, а данас чланица Европске уније и НАТО, са другим државама Западног Балкана никако није пожељна (Ђукановић 2019, 113–115).

Наравно, многа су европска (суб)регионална искуства приликом концептуализовања регионалне сарадње на Балканском полуострву била навођена и коришћена, попут нордијских, Бенелукса, сарадње балтичких земаља, а у последње време и везано за Вишеград–4 групу (В4).¹ Бројне специфичности савремених балканских односа нису осигуравале реалну основу за њихову примену, а пре свега догађаји везани за оружани распад некадашње „Титове Југославије” и све што га је пратило. Како ова некадашња држава није успела ни на који начин да се одржи и да настави да опстане и поред покушаја унутрашње трансформације у савремену федерацију, савез јужнословенских држава и сл. током 1990. године, реалне могућности сарадње са оним „другим” постале су сведене на минимум (Documentation 1990, 11–22).

Треба имати на уму да период до окончања рата у некадашњој централној југословенској републици – Босни и Херцеговини 1995. године ни на који начин није допринео развоју наведених облика сарадње. Током 1996. године је већ било основано неколико десетина регионалних иницијатива (око 30), а половином 1999. године настао је поприлично амбициозни Пакт за стабилност у Југоисточној Европи (Minić i Kronja 2007, 18–19). Његови су првобитни циљеви били везани за побољшање међусобних односа овдашњих држава, унутрашње демократске и привредне реформе ових земаља, али и суштинско геостратешко везивање за Запад (Minić i Kronja 2007, 18–19). Такво изненадно повећање броја иницијатива никако није кореспондирало са побољшаном делотворношћу овог вида сарадње. Напротив, дешавало се често да иницијативе оснивају само зарад осигурања властитог пројектног финансирања, а да то не прате и одређене активности које би допринеле побољшању односа у регији.

Тако се и након промене власти у Загребу, Београду и Сарајеву током 2000. године стање мултилатералне сарадње на Западном Балкану није побољшало и рефлектовало на

1 Видети званичне *Web* странице Нордијског савета (www.norden.org), Бенелукса (www.benelux.int), Балтичке скупштине (www.baltasam.org) и Вишеградске четворке (www.visegradgroup.eu).

њену ширу, односно југоисточну компоненту. Ово је значило да првобитна консолидација односа на постјугословенском подручју не може бити побољшана развојем регионалне сарадње јер су државе и даље остале предоминантно фокусиране на бројне проблеме проистекле из ратова. Фаза коју су многи означили преласком из постконфликтне стабилизације у етапу убрзаних европских интеграција подразумевала је и ремоделирање регионалне сарадње. Тако је кренуло реконцептуализовање и постепена трансформација Пакта за стабилност у Југоисточној Европи у данашњи Савет за регионалну сарадњу, што је и формално окончано почетком 2008. године (Ђукановић 2007, 173–190). Тада је било промовисано и начело „регионалног власништва” (*regional ownership*) са превасходним циљем прихватања саме сарадње од стране овдашњих балканских држава и земаља Југоисточне Европе. Ово је подразумевало и да се одговорност за финансирање и укупно функционисање регионалне сарадње преузме од самих чланица, а не као до тада искључиво од страних иницијатора и донатора (пре свега САД и ЕУ). Но, и даље су остала бројна нерешена питања везана за мултилатералну сарадњу, као и *de facto* неспремност држава Југоисточне Европе да се озбиљније укључе у рад регионалних иницијатива, неретко их притом сматрајући наметнутим и изразито неповољним.

У истом раздобљу отпочело је и вођење нових расправа о функционалности регионалне сарадње, тј. њене политичке компоненте кроз Савет за регионалну сарадњу и Процес сарадње у Југоисточној Европи као централних форума каналисане регионалне сарадње и њеног поступног „преласка” или релоцирања са Југоисточне Европе на суштински ужи геополитички појам Западног Балкана. Изгледни улазак Хрватске у чланство Европске уније (2013) само је оснажио дискурс који је заговарао реконцептуализацију дотадашње регионалне сарадње, али у пракси неће доћи до великих промена. Иако су многи сматрали да ће „одлазак” Хрватске са Западног Балкана релаксирати регионалну сарадњу у његовом остатку, то се заправо никада није догодило. Наиме, Хрватска се стално налазила на својеврсној клацкалици између сарадње са западнобалканским окружењем (која је била пожељна из угла ЕУ) и њене тежње да овај регион политички и идентитетски напусти што је пре могуће.

Премда је још трансформација Пакта за стабилност у Југоисточној Европи у Савет за регионалну сарадњу 2008. године утврдила његову круцијалну улогу као извршног тела доминантног „политичког” формата сарадње – Процеса сарадње у Југоисточној Европи, те утврдила и кључне смернице ове сарадње, то у пракси није било довољно. Резултати ове трансформације нису били задовољавајући, односно није пружен велики допринос оснаживању пре свега политичке, али и економске сфере регионалне сарадње. Истовремено као реакција на ово стање јавља се идеја везана за концепт Западнобалканске шесторке у другој половини априла 2013. године, којег су предложили Штефан Филе (*Stefan Füle*), европски комесар за проширење и Игор Лукшић, тадашњи министар иностраних послова Црне Горе (Ђукановић 2020, 156). Овај концепт предочен у посебном *Non paper* документу није заживео онако како је било планирано (*Non paper* 2013). Тадашње прилике у региону нису биле повољне за оснажену мултилатералну сарадњу, те је и иницијатива у својој целини заправо поступно одумрла. Иницијално је преживео само термин „Западнобалканска шесторка”, али нису били преузети и конкретни концепти развоја политичке, безбедносне и привредне сарадње предвиђени наведеним документом (Ђукановић 2020, 151–156).

БЕРЛИНСКИ ПРОЦЕС (2014–): АМБИЦИОЗАН ПОЧЕТАК, ЕВИДЕНТНА КРИЗА И ПОНОВНО ОЖИВЉАВАЊЕ РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ

Берлински процес је од отпочињања свог деловања 2014. године имао различите етапе. Све је у почетку било фокусирано на регионалну инфраструктуру и сарадњу у области енергетике, као и на билатералне односе (Ђукановић и Krstić 2016, 169–185). Међутим, у каснијим етапама заправо и није било напретка ове регионалне иницијативе. Покушај да Берлински процес поновно оснажи регионалну сарадњу на Западном Балкану није дао жељене резултате у првих пет година његовог постојања. Такође, ни покушај да се активирају постојеће форме сарадње, а пре свега Савет за регионалну сарадњу и Процес сарадње у Југоисточној Европи, истовремено није дао жељени ефекат због фактичке неспремности лидера држава у региону да она постане

оснажена. Заправо, Берлински процес је након немачког и аустријског председавања током 2014. и 2015. године упао у извесну кризу и није допринео значајнијим резултатима међувладине сарадње у овом делу Европе.

Најзначајнији домети француског и британског председавања током 2016. и 2018. године били су везани за коначну успоставу дуго најављиване Регионалне канцеларије за сарадњу младих са седиштем у Тирани (*Regional Youth Cooperation Office – RYCO*), као и у извесној мери ојачану сарадњу у области контроле илегалних миграција. Истовремено, током италијанског председавања 2017. године у Трсту започето је формирање Регионалног економског подручја (*Regional Economic Area – REA*), али су и унутрашњи проблеми у Европској унији успорили овај процес, иако је започето са реализовањем Вишегодишњег акционог плана за његово успостављање (Ђукановић и Ђорђевић 2020, 595–618). Прилично су оскудни били и резултати пољског председавања Берлинским процесом током 2019. године.

Заједничко председавање Бугарске и Северне Македоније Берлинским процесом током 2020. године довело је до извесног напретка у регионалној сарадњи. Као што је и на самитима лидера држава Европске уније и Западног Балкана било указивано, рачунајући и загребачки Самит ЕУ–Западни Балкан одржан маја 2020. године, од држава региона се очекује пуна „политичка и социјално-економска конвергенција” са Европском унијом (Chair’s Conclusion 2020). Такође, истакнута је нужност пуне заједничке сарадње у вези са борбом против пандемије COVID-19, сарадње у области економије, а посебно је утврђена и „Зелена агенда” за Западни Балкан (Chair’s Conclusion 2020). Пажња је посвећена и положајима ромске заједнице у региону, сарадњи младих, а акценат је стављен и на нужан наставак самог Берлинског процеса, чиме је он на одређени начин поновно редефинисан и оснажен до 2024. године.

Свакако најзначајнији домет у оквиру Берлинског процеса представља план за успостављање Заједничког регионалног тржишта (*Common Regional Market – CRM*), чији је циљ заправо пуна конвергенција са европским заједничким тржиштем. (Chair’s Conclusion 2020) Заправо, на овај начин је „преузета” иницијатива „Мали Шенген”, која је била започета у Новом Саду почетком октобра 2019. године. Међутим, њу

није пратила инклузија свих западнобалканских актера, те је њено преусмеравање од стране Берлинског процеса схваћено као могућност да се сви актери укључе у конституисање подручја имплементације четири основне слободе Европске уније (Đukanović i Đorđević 2020, 595–618).

Заједничко регионално тржиште, за чије је успостављање донет и посебан Акциони план за временско раздобље од 2021. до 2024. године, предвиђа заправо четири темељна начела (Action Plan 2021–2024). Прво је везано за стварање регионалне зоне слободне трговине засноване на пуној имплементацији четири слободе Европске уније (слобода кретања људи, капитала, услуга и роба). Друго начело је везано за стварање регионалног инвестиционог подручја, а треће за успостављање регионалног дигиталног подручја. И на крају, четврто начело је везано за формирање регионалног индустријског и иновационог подручја (Action Plan 2021–2024).

Самити Европска унија–Западни Балкан у Софији 2018. и Загребу 2020. године указали су на нужност интензивне и свеобухватне инклузивне сарадње у овом региону (Sofia Declaration 2018/Zagreb Declaration 2020). Нови и значајнији продор у регионалној сарадњи на Западном Балкану се може очекивати поновим немачким председавањем Берлинским процесом током 2021. године. Ово би засигурно требало да подразумева јачање политичке компоненте сарадње. Но, предуслов свега је потпуна стабилност у регији Западног Балкана и претходно решавање отворених (гео)стратешких питања – пре свега потпуног уређења односа између Београда и Приштине. Свако промишљање будућности мултилатералних видова сарадње на Западном Балкану фактички је „заробљено” управо овом темом, тј. наведеним односима.

Значајну препреку унапређењу регионалне сарадње чине и проблематични односи између Босне и Херцеговине, Србије и Хрватске, као и однедавно поново лоше тенденције у односима између Бугарске и Северне Македоније (Weiss 2020, 20–58). Посебно је евидентно и да ставови званичног Загреба утичу на унутрашње прилике у суседној Босни и Херцеговини због сталних указивања на „неадекватан” положај тамошњих Хрвата везано за „леgitимно представљање” у органима државе (Zebić 2020). Сви наведени

проблеми нису близу превазилажења, а то утиче и на више него оскудне домете Берлинског процеса током протеклих година. Наведене „неуралгичне” западнобалканске тачке су тако засениле потенцијалне позитивне домете релаксације односа између овдашњих актера на мултилатералном плану и, што је посебно битно нагласити, објективно потиснуле идеје за убрзаним путем региона у Европску унију.

„БАУК” (ЗАПАДНО)БАЛКАНСКЕ УНИЈЕ „КРУЖИ РЕГИОНОМ...”

Готово паралелно са трасирањем идеје о Заједничком регионалном тржишту, почело се у круговима европских *think tank*-ова и експерата, али и медија говорити о нужности оформљења „Балканске уније”, која би укључила све садашње западнобалканске актере (Grimm 2019). Она би након потенцијалног конституисања изградила неку форму посебних односа са Европском унијом, и генерално била сматрана сигурним подручјем довољно повезаним/умреженим са њом (Grimm 2019). Наведене идеје о Балканској унији, конституисаној на искуствима Европске уније, везане су пре свега за реално одсуство политичке воље и спремности водећих актера и јавности у западноевропским државама да се настави процес проширења на Западном Балкану. Ово је посебно било истицано у дебатама у Црној Гори, Босни и Херцеговини, као и на Косову (RTS 2020; Portal Analitika 2019). Са друге стране, реално не постоји ни било каква спремност Европске уније да државе Западног Балкана препусте другим било „традиционалним” актерима који су присутни на Балкану – Русији и/или Турској, или евидентном оснаженом утицају Народне Републике Кине (Grimm 2019).

Страх да би имагинарна Балканска унија заменила Европску унију у овом делу Европе продубио је одређене фрустрације. Недавно објављени чланак Тимоти Леса (Timothy Less) о формирању „ЕУ-гославије” само је допринео додатним страховањима (Less 2020). Такође, и Европска унија није успела да реалније представи грађанима овог дела Европе нужност њихове мултилатералне регионалне сарадње. Зато се, пре свега у Црној Гори, али и на Косову и Босни и Херцеговини, појавио дискурс да је свако продубљивање

регионалне сарадње *via facti* замена за пуноправно чланство у ЕУ, те одраз њене стварне неспремности да прими у своје чланство државе из овог региона. Ово је додатно оснажено и реториком и понашањем западнобалканских политичких лидера са изразито нестабилним прозападним агендама. Штавише, и овдашње државе и ентитети са привидним формама интерне плуралности, које суштински нема, и даље почивају на стереотипима о међусобним односима који су последица оружаних сукоба у овом региону. Паралелно, идеја интензивније западнобалканске сарадње заправо се не прихвата у овдашњим друштвима, како од стране националистичких кругова, тако и „технократских” проевропских структура у државама Западног Балкана који сматрају да су управо њихове земље много напредније (премоћније) у односу на друге и на тај начин замагљују надаसे сложену реалност.

Наведени страх је посебно био евидентан након октобра 2019. године, односно након појаве концепта „Мали Шенген”/имплементације четири основне слободе Европске уније на Западном Балкану. Пре свега је у питању страх других актера од потенцијалне доминације Србије у овако дефинисаним економским односима на Западном Балкану (Đukanović i Đorđević 2020, 600–602). Но, и у Србији је провејавао дискурс (превасходно у појединим опозиционим круговима) како оваква форма сарадње представља могућност за албанску доминацију у региону и како је превасходно у њиховом интересу. Овакве перцепције су, заједно са поменутим страхом од трајног останка у предворју ЕУ, представљају потенцијални проблем за имплементацију продубљених форми регионалне сарадње у перспективи.

Реакције западних актера на ову иницијативу нису биле потпуно усаглашене. Са једне стране идеја је безрезервно и на прву лопту прихваћена од стране Сједињених Америчких Држава (N1 2019). Сједињене Америчке Државе су кроз договор о економској нормализацији односа Београда и Приштине од 4. септембра 2020. године заправо подвукле значај ове иницијативе, али коју је већ два месеца касније у потпуности преузела Европска унија преко Берлинског процеса и Савета за регионалну сарадњу (Economic Normalization 2020). Са друге стране, ЕУ је заправо сматрала да се деловање „Малог Шенгена” треба ставити

под окриље Савета за регионалну сарадњу, а посебно одређених иницијатива које у оквиру њега делују (ЦЕФТА, ЦИФ, СЕЕИЦ, итд.) На овај начин би и преко Берлинског процеса ЕУ остварила и *de facto* (ин)директну контролу над делотворношћу „Малог Шенгена”, који у старту није био инклузиван јер је укључио тек половину западнобалканских актера (Албанија, Северна Македонија и Србија).

Репрограмирање идеје о имплементацији четири темељне слободе Европске уније на Западном Балкану тако је умногоме надишло „Мали Шенген” и заправо постало засновано на Заједничком регионалном тржишту из новембра 2020. године. Стога су поновно пробуђени стари страхови од Балканске уније, као посве непожељне форме сарадње у западнобалканским друштвима и својеврсне трауме од додатног заостатка/останка на потпуној „периферији периферије” Европске уније. Ту су и сталне опасности да ће изостанак перспективе чланства држава Западног Балкана бити везано за реалнији њихов улазак у Европски економски простор (*European Economic Area – EEA*), а према узору на садашњи статус Исланда, Норвешке и Лихтенштајна (Deutsche Welle 2021). Ово би значило дугорочно одсуство било које компоненте учешћа ових земаља у политичком одлучивању унутар ЕУ.

Бројни су заједнички проблеми са којима се суочавају државе у региону Западног Балкана. То су пре свега незапосленост, лошији животни стандард, масовна емиграција млађе и радно способне популације (Grimm 2019). Зато се превише оптимистичким могу сматрати идеје да се заправо кроз „укидање” граница у регији, стварање заједничког регионалног тржишта, и сл. међусобни односи на Западном Балкану могу побољшати. Нажалост, још увек у стварни фокус међувладине регионалне сарадње нису дошли принципи владавине права и основних људских права, иако се о томе формално говори у преговарачком процесу земаља регије са Европском унијом - такође поприлично неуспешно и без стварних домета. Суштинска мултилатерална балканска сарадња изостала је и у области пуне заштите права мањина, што на неки начин представља круцијални проблем не само Западног Балкана, већ и читавог полуострва. Потпуно „пресликавање” идеја и начела Европске уније у економској и/или политичкој сфери регионалне сарадње за сада заобилази

било какав „кровни” назив Балканска унија, који се за све у региону, а пре свега овдашње доминантне јавности, сматра осетљивим и неприкладним.

ПОСТОЈИ ЛИ ПРОСТОР ЗА ОСНАЖЕНУ ПОЛИТИЧКУ МУЛТИЛАТЕРАЛНУ САРАДЊУ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ?

Евидентно је да за сада изостаје продубљивање политичке компоненте сарадње у Југоисточној Европи, односно на Западном Балкану. То је тренутно каналисано првобитним решењима из 2008. године када су Савет за регионалну сарадњу и Процес сарадње у Југоисточној Европи постали доминантни везано за координацију политичких активности у оквиру регионалне међувладине сарадње. Међутим, у међувремену су заживели више неформални састанци ресорних министара држава у региону, али је изостало оно што је било предвиђено за продубљивање политичке регионалне сарадње још 2013. године у *Non paper* (Non Paper 2013). Идеја да се председници влада и министри иностраних послова састају два пута годишње, у формату веома сличном постојећем Нордијском савету, није ни близу реализације (Non Paper 2013).

Ни на пољу сарадње законодавних власти у региону ситуација није боља. Замисао формирања Парламентарне скупштине Западног Балкана из 2013. године, на трагу ранијих иницијатива попут Цетињског парламентарног форума (годишњи састанци у организацији Скупштине Црне Горе од 2004. године), такође није ни близу реализације. Напротив, постоје отворена и вишестрана противљења формирању овог парламента у готово свим државама у регији Западног Балкана јер се то сматра „оживљавањем”, како се неретко наводи, превазиђених интегративних идеја на постјугословенском подручју. Постојала је замисао да ову скупштину чини 60 представника националних парламената држава региона, тј. по 10 из сваке учеснице западнобалканске сарадње) (Non Paper 2013). Међупарламентарна регионална сарадња се данас одвија махом на билатералним основама. Нужност међупарламентарне сарадње ће, међутим, и у наредном периоду бити потврђена кроз пре свега сталне консултације у области усвајања европског законодавства и

његове пуне имплементације у државама Западног Балкана.

Ни у пољу судске власти није дошло до продубљене сарадње. Постојале су идеје да би, по угледу на Бенелукс, могао бити основан посебни суд који би чиниле судије из „западнобалканске шесторке” и који би решавао потенцијалне спорове везане за мултилатералну међувладину сарадњу (Benelux Treaty 2008). Ова иницијатива није додатно операционализована, а показало се више пута у претходној деценији да су и постојећи арбитражни механизми (попут арбитраже ЦЕФТА) недовољно дорасли да одговоре на бројне изазове и проблеме који постоје у регионалним односима.

Заправо ни успостављање продубљене сарадње у области заштите мањинских заједница на Западном Балкану није успело да се наметне као релевантна област регионалне сарадње. Слично је и са ранијом назнаком за формирање Регионалног центра за борбу против организованог криминала и корупције (БАЛПОЛ), који је требало да настане спајањем две постојеће иницијативе које иначе делују у оквиру Савета за регионалну сарадњу (Non Paper 2013). Заживела је, ипак, са готово седмогодишњим закашњењем идеја везана за слободно кретање уз поседовање важеће личне карте широм региона Западног Балкана са изузетком постојања ове могућности између Босне и Херцеговине и Косова.

Политичка перспектива мултилатералне сарадње ће вероватно бити тема и наредног самита Берлинског процеса, под поновним председавањем Савезне Републике Немачке овом иницијативом током 2021. године. Делује да потреба за оваквом сарадњом у многим доменима постоји и да би могла бити у интересу свих актера. Ипак, међувладина политичка сарадња по угледу на Бенелукс, балтичке и нордијске земље, ипак није реално остварива у скоријем периоду. Могући напредак на овом пољу биће превасходно везан за спољне подстицаје – нарочито оне који долазе из Брисела. Исто се односи и на јачање капацитета прекограничне сарадње локалних/регионалних органа власти држава Западног Балкана. У том смислу државе готово на сваки начин покушавају очувати властити „ексклузивизам” везан за наведено питање и ни на који начин то нису спремне препустити мултилатералним формама сарадње на Западном Балкану.

ЗАКЉУЧАК

Економска интеграција Западног Балкана биће извесно у фокусу регионалне сарадње у наредним годинама. Претходну, 2020. годину обележила је криза условљена пандемијом COVID-19 (Вопоми i др. 2020). Када се говори у регионалном контексту она је потврдила значај, али и нужност економске сарадње региона. Ово се посебно односи на функционисање регионалних „Зелених коридора” за несметано снабдевање овдашњих тржишта. Идеје о продубљивању економске сарадње кроз иницирање Заједничког регионалног тржишта у новембру 2020. године и настојање да се четири основне слободе Европске уније у потпуности имплементирају на Западном Балкану можда делују преамбициозно у овом тренутку, али регионалну сарадњу свакако каналишу у добром и пожељном правцу.

Не треба занемарити отпоре развоју овакве сарадње, пре свега као израз различитих страхова од „нове Југославије”. Такође, поглед на развој регионалне сарадње у претходним деценијама сугерише да је потребно бити опрезан у очекивањима на овом пољу. Ипак, делује да неће бити непремостивих проблема за наставак рада на економској интеграцији региона. Наставак оваквог пута имаће и изражену подршку Брисела и Берлина. Ранијим инсистирањима на формирању Регионалног економског подручја (након 2017. године), а данас и Заједничког регионалног тржишта, Европска унија на неки начин ипак спрема „резервну опцију” за државе региона Западног Балкана. Један од циљева ових иницијатива могао би бити везан за улазак држава Западног Балкана у Европски економски простор, што представља обнављање/рециклирање „стarih” идеја (Deutsche Welle 2021). Ово би свакако формално оставило државе региона на „европском путу”, али он би засигурно био пролонгиран за минимум једну деценију (Stojanović 2021).

Са друге стране, остаје отворено питање колико ће већ започети прелазак из регионалне економске сарадње у регионалну економску интеграцију бити прећен истим таквим процесом на политичком пољу (Uvalić 2019, 280–283). Тренутна ситуација на овом пољу није обећавајућа и не делује да ће у скоријем периоду бити могућ велики напредак. Међувлада и међупарламентарна сарадња актера на

Западном Балкану се не одвија истом динамиком као и економска, а не постоје ни индикатори да ће ускоро доћи до напретка. Раније предвиђени модели устаљених састанака премијера и министара иностраних послова држава региона нису заживели, премда постоје мање формални и *ad hoc* састанци појединих ресорних министарстава. Састанци на врху су, ипак, одржавани релативно учестало, како у оквиру Берлинског процеса, тако и током 2018. и 2020. године на самитима ЕУ–Западни Балкан у Софији и Загребу.

Јачање западнобалканске економске, али и политичке интеграције, по угледу на Европску унију, вероватно ће и даље остати пожељан модел сарадње коју промовише Брисел, као и поједине државе Уније, а пре свега Савезна Република Немачка. Свакако ће реализација таквих настојања наилазити на бројне изазове – нарочито у домену политичке интеграције. Стална борба појединих делова јавности унутар друштава Западног Балкана усмерених „за” и „против” сарадње, као и њихови сукоби са „другима” на регионалном плану овај процес чине још неизвеснијим и сложенијим. Штавише, и постојеће изразито компликоване европске и глобалне прилике ће оставити последице на процес западнобалканских регионалних односа и мултилатералне сарадње у наредном раздобљу. Будућа истраживања ове тема би требало да узму у обзир и утицај других актера на регионалну политичку и економску сарадњу, попут Русије, Турске и Сједињених Држава.

РЕФЕРЕНЦЕ

Action Plan 2021–2024. 2020. Berlin Process. Sofia.

Benelux Treaty 2008. “Treaty Revising the Treaty Establishing the Benelux Economic Union Signed on 3 February 1958.” 2008. https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/en/rbeu/trt_rbeu.pdf.

Bonomi, Mateo, Albana Merja, Theresa Toglhofer and Dušan Reljić 2020. *EU enlargement in Southeast Europe in Pandemic Times*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

Chairman’s Conclusion. 2020. Berlin Process. Sofia.

- Deutsche Welle 2021. „За Балкан су потребна реалистична привремена решења.” 14. јануар 2021. <https://www.dw.com/sr/za-balkan-su-potrebna-realisti%C4%8D-na-privremena-re%C5%A1enja/a-56223819>.
- Documentation: “A Confederate Model Among the South Slavic States” Ljubljana, October 4, 1990. and “Draft of the Treaty of the Yugoslav Confederation – the Alliance of South Slavic Republics”, Zagreb, October 11, 1990. *Review of International Affairs* 42 (1973): 11–22.
- Economic Normalization. 2020. White House. September 4, 2020.
- Grimm, Oliver. 2019. “Die EU und der Westbalkan: Zeit für einen Stopp und totalen Neubeginn.” *Die Presse*. 04. jun 2019. <https://www.diepresse.com/5639278/die-eu-und-der-west-balkan-zeit-fur-einen-stopp-und-totalen-neubeginn>.
- Less, Thimoty. 2020. “Under Biden the U.S. will push for a ‘EU-goslavia’.” 23. november 2020. <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/under-biden-the-us-will-push-for-a-eu-goslavia/>.
- Non Paper 2013. “Non paper on the new concept of joint performance of the Western Balkans countries aimed an intesyfing EU integration (Western Balkans Six – G6)”, April 2013. http://ceas-serbia.org/root/images/Non_paper_on_the_Western_Balkan_Six_G6_ENG_MEU.pdf.
- RTS 2020. „Kurti: Namera Srbije sa ‘Mini Šengenom’ je četvrta Jugoslavija”. 13. februar 2020. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3849835/kurti-mini-sengen-cetvrta-jugoslavija-opasnost.html>.
- Portal Analitika 2019. „Da Balkanska unija zemjeni Evropsku uniju – ne, hvala.” 21. decembar 2019. <https://www.portalanalitika.me/clanak/354469--dukanovic-da-balkanska-unija-zamijeni-evropsku-uniju-ne-hvala>.
- Sofia Declaration 2018. EU-WB Summit. May 17, 2018.
- Uvalić, Milica. 2019. “The Idea of Balkan Regional Economic Integration.” *IEMed. Mediterranean Yearbook* 2019: 280–283.

- Weiss, Stefani. 2020. *Pushing on a string? An evaluation of regional economic cooperation in the Western Balkans*. Wien: The Vienna Institute for International Economic Studies. Brussels: Bertelsmann Stiftung.
- Zagreb Declaration 2020. EU-WB Summit. May 6, 2020.
- Đukanović, Dragan, i Branislav Đorđević. 2020. „Mali Šengen – koncept, implementacija i kontroverze”, *Međunarodni problemi* 72 (3): 595–618. doi: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2003595D>.
- Đukanović, Dragan, i Milan Krstić. 2016. „Berlinski proces – nemačka ‘zapadnobalkanska’ inicijativa.” *Srpska politička misao* 54 (4): 169–185.
- Đukanović, Dragan. 2007. „Transformacija Pakta za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi: novi podsticaji regionalnoj saradnji.” U *Međudržavni forumi za saradnju u Evropi: uporedni modeli*, ur. Dragan Đukanović, 173–190. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Đukanović, Dragan. 2019. *Spoljnopolitički identiteti Srbije: protivrečnosti i refleksije*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Đukanović, Dragan. 2020. *Balkan na posthladnoratovskom raskršću*. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Lopandić, Duško, i Jasminka Kronja. 2012. *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji, Friedrich Ebert Stiftung.
- Minić, Jelica, i Jasminka Kronja. 2007. *Regionalna saradnja za razvoj i ekonomsku integraciju*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- N1 2019. „Mediji: Grenel poručio da Mini Šengen mora da uključi i Kosovo.” 15. novembar 2019. <https://rs.n1info.com/vesti/a544015-mediji-grenel-porucio-da-nema-mini-sengena-bez-kosova/>.
- Stojanović, Marija. 2021. „Ekonomska integracija Balkana realnija od prijema u EU.” *Demostat*. 17. januar 2021. <https://demostat.rs/sr/vesti/ekskluziva/ekonomska-integracija-balkana-realnija-od-skorog-prijema-u-eu/1083>.

Dragan Đukanović*

Faculty of Political Sciences University of Belgrade

Milan Krstić**

Faculty of Political Sciences University of Belgrade

**REGIONAL COOPERATION IN THE WESTERN
BALKANS – LONG-TERM WAITING FOR
MEMBERSHIP IN THE EUROPEAN UNION AND/OR
THE “BALKAN UNION”**

Resume

The genesis of regional cooperation in the Western Balkans over the past two and a half decades has had different stages, with long-term crises and problems related to the development of its own concept. Therefore, in this paper, the authors have analysed its achievements so far, with special emphasis on the period after the transformation of the Stability Pact for Southeastern Europe into the Regional Cooperation Council in 2008, as well as on the attempt to reconceptualize cooperation within the Western Balkans Six in 2013. At the same time, they pay attention to the achievements of the Berlin Process after 2014 and the creation of a new form of transition of regional cooperation to regional economic integration (the Common Regional Market) from the end of 2020. In that context, the authors are considering whether it will come to the deepening of political cooperation through the eventual establishment of the Parliamentary Assembly of the Western Balkans and the introduction of regular meetings of prime ministers and foreign ministers.

The authors, therefore, point to certain fears in the region that the already initiated integration in the field of economic cooperation, which would be accompanied by intensified political cooperation, could result in the establishment of the “Balkan Union”. This essentially encounters significant resistance and opposition in the Western Balkans region due to the fear that it will become a permanent solution, which as such excludes the membership of the countries of the region in the European Union in the long run.

Keywords: regional cooperation, Western Balkans, European Union, Berlin Process, Common Regional Market, Regional Cooperation Council

* E-mail address: dragan.djukanovic@fpn.bg.ac.rs.

** E-mail address: milan.krstic@fpn.bg.ac.rs.

*** Овај рад је примљен 31. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

*Александар Раковић**

Институт за новију историју Србије, Београд

СВЕТОГОРСКИ МОДЕЛ: НЕПРИМЕЊИВ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Сажетак

Рад путем анализе светогорског модела и односа Свете Горе према Грчкој и Васељенској патријаршији показује да би истоветно или слично решење за српске цркве и манастире на Косову и Метохији било непримењиво, па чак и веома штетно за Српску православну цркву, Републику Србију и српски народ уколико би такав модел био наметнут.

Кључне речи: Света Гора, Косово и Метохија, Србија, Српска православна црква, Грчка, Васељенска патријаршија

УВОД

Српски академик Добрица Ћосић је неретко износио став да Косово и Метохију треба поделити између Срба и Албанаца. Међу неким решењима која је предлагао био је и светогорски модел за српске цркве и манастире. С тим у вези, Ћосић је *Вечерњим новостима* 20. марта 2008. казао: „Средњовековни српски манастири – Пећка патријаршија, Дечани, Богородица Љевишка, светоархангелски комплекс, Девич, Грачаница са косовопољским комплексом – повраћајем земљишта и шума национализованих 1945. године, треба да добију самоуправни положај по атоском моделу за православне манастире у грчкој држави. Било би то праведно и трајно решење које би могло да постане темељ

* Имејл-адреса: rakovic@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници” (47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

културне и целокупне албанско-српске сарадње у економији, комуникацијама и свим облицима међунационалне сарадње” (Večernje novosti 2008). Ћосић није изричито рекао у односу на коју државу би се односио тај светогорски модел за српске цркве и манастире на Косову и Метохији, али је из контекста јасно да се не ради о односу према српској држави, већ према такозваној држави косовско-метохијских Албанаца која је 17. фебруара 2008. једнострано прогласила сецесију од Републике Србије.

Реплику тог модела саопштио је *Вечерњим новостима* 14. августа 2017. министар спољних послова Републике Србије Ивица Дачић: „Свима је потребно трајно решење српско-албанског сукоба, а до њега се може доћи само договором Срба и Албанаца, где ће свако понешто да добије и изгуби. То је идеја компромиса историјског и етничког права. Идеја разграничења на оно што је српско и албанско, и нормализација наших односа, обезбеђење српске православне баштине стварањем самосталних манастирских заједница по атоском моделу у Грчкој, Заједница српских општина за Србе на југу, финансијска надокнада за узурпирану приватну и државну имовину. Укратко, све је решиво ако се прихвате темељна политичка начела решавања српско-албанских односа у овој историјској етапи” (Večernje novosti 2017). И када је реч о Дачићевом предлогу, ради се о очитој самоуправи у односу на „Косово”.

И Ћосићев и Дачићев предлог – можемо га сматрати једним те истим – био је међу многим изреченим мишљењима како би било најбоље разграничити се са Албанцима на Косову и Метохији, па Републици Србији вратити тек нешто у њен састав. Међутим, црквена, научна, културна, политичка елита, као и српски народ у јужној српској покрајини а и другде широм српства, знатном већином су против разграничења и било каквог брзог решења које би водило нарушавању територијалног интегритета Републике Србије на Косову и Метохији (Stepić 2020, 9).

Но, Дачићев предлог изнет је баш у јеку убрзане потраге за разрешењем косовско-метохијског питања кроз разграничење. Реакција јавности, углавном против разграничења, довела је до „унутрашњег дијалога” о Косову и Метохији између владиних органа Републике Србије, Српске православне цркве и научне и културне јавности (Subotić 2017, 91–94). С тим у вези, Влада Републике Србије,

заједно с председником Александром Вучићем, образовала је 16. октобра 2017. Радну групу за пружање подршке вођењу унутрашњег дијалога о Косову и Метохији.

На другом округлом столу у оквиру унутрашњег дијалога, који је у Палати Србија у Београду 13. новембра 2017. окупио представнике научних института (Ђурић 2017, 14–16), у тезама сам говорио о томе због чега би светогорски модел на Косову и Метохији био непримењив, а уколико би неко покушао да га примени наметањем – због чега би могао бити чак и погубан за српски црквени поредак на Косову и Метохији. Пошто се чинило да је тај предлог напуштен, нисам тадашњи реферат из теза преточио у научно-стручни рад, али сматрам корисним да то учиним сада како би се избегло могуће враћање лошем светогорском моделу за Косово и Метохију.

КАНОНСКА НАДЛЕЖНОСТ И ОРГАНИЗАЦИЈА

Света Гора на полуострву Атос ушла је у састав Грчке 1912. током Првог балканског рата, када је ослобођена и остала егејска Македонија. Но, решавање статуса Свете Горе према грчкој држави морало је да сачека да Грци, без предах, прођу још три рата: Други балкански рат (1913), Први светски рат (1914–1918), Малоазијски рат (1919–1922) који је окончан пресељењем милион и по Грка из Мале Азије у Грчку.

Уставном повељом Свете Горе из 1924. утврђени су односи са Грчком и Васељенском патријаршијом у Цариграду. Патријаршијски и ставропигијални манастири на Светој Гори су организовани према „древном режиму”, у стриктном поретку од првог до двадесетог, под канонском јурисдикцијом Васељенске патријаршије на челу са цариградским патријархом. Светогорски манастири су дефинисани као самоуправни, са заједничким телом Свештене општине у Кареји, коју чини по један представник свих двадесет манастира (članovi 1–13). Свештена општина даје Свету епистасију као извршни орган у оквиру које се, у пет утврђених група са по четири манастира, сваке године ротирају чланови Свете епистасије (član 28) (The Constitutional Charter of the Holy Mountain of Athos 2019, 21–23, 27–28). Света Гора, дакле, има своју скупштину и своју владу.

Уставом Грчке из 1927. потврђена је аутономија Свете Горе у оквиру грчке државе и канонска јурисдикција Васељенске патријаршије над Светом Гором (članovi 109–112) (Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας 107/1927, 777–778). У наредним грчким уставима то је на исти начин потврђивано. С тим у вези и према сада актуелном Уставу Грчке, Света Гора на полуострву Атос је у „складу са древним привилегованим статусом, самоуправни део грчке државе, а њен суверенитет ће остати нетакнут”, притом „у духовном смислу, Света Гора је под директном надлежношћу Васељенске патријаршије” (član 105) (The Constitution of Greece 2008, 119).

Косово и Метохија су у састав Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе ушли 1912. када је тај простор ослобођен од Турака у Првом балканском рату. Краљевини Србији припали су Косово и део Метохије, са Рашко-призренском епархијом, а у делу Метохије који је добила Краљевина Црна Гора образована је Пећка епархија (Slijeperčević 1991b, 566–567). Након победе Краљевине Србије у Првом светском рату, и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918), на основу претходног споразума с југословенским властима, Васељенска патријаршија је 1922. томосом дала канонски отпуст свим епархијама у Старој Србији, Босни и Херцеговини и Јужној Србији, признала је њихово уједињење из 1920. са осталим српским епархијама и прихватила аутокефалност уједињене Српске православне цркве издигнуте у ранг патријаршије (Slijeperčević 1991b, 558–561).

Уставом Српске православне цркве из 1931. за простор јужне Старе Рашке и Косова и Метохије утврђена је само Рашко-призренска епархија са седиштем у Призрену (Službene novine Kraljevine Jugoslavije 275/1931, 1726). Пећка епархија је укинута а њен простор придодат је Рашко-призренској епархији (Slijeperčević 1991b, 566–567). Границе Рашко-призренске епархије од 1931. нису мењане. Рашко-призренска епархија заузима простор од Новог Пазара до Призрена и од Пећи до Гњилана. Дакле, Српска православна црква је остала доследна претходно заснованим границама своје епархије које су излазиле из наметнутих авнојевских граница Аутономне косовско-метохијске области (од 1945), Аутономне покрајине Косово и Метохија (од 1963) и Социјалистичке аутономне покрајине Косово (од 1969), у оквиру Народне Републике/Социјалистичке Републике Србије.

Притом, српски патријарх са седиштем у Београду, као архиепископ пећки, има право ставропигије над манастиром Пећка Патријаршија и манастиром Будисавци као метохом Пећке Патријаршије (Milovanović i Mihajlović 2014, 421–424). Поред тога, митрополит црногорско-приморски од 1991. у титули поново носи и звање егзарха Пећког трона (Stamatović 1999, 88). Дакле, три српска епархијска архијереја су архијерејски везани за Косово и Метохију, а повремено су им као помоћ давани и викарни епископи хвостански и липљански чија су места данас упражњена. Не постоји никакво заједничко архијерејско тело у оквиру Српске православне цркве за Косово и Метохију.

Неприхватљива је аналогија с Васељенском патријаршијом са седиштем у Турској, а аутономијом Свете Горе у Грчкој која би значила да Српска патријаршија са седиштем у Београду има канонску надлежност над црквено-политичком аутономијом на „Косову”, као другој држави. Даље, на Косову и Метохији посебно не може постојати ништа налик Свештеној општини нити Светој епископској јер нема нити је икада било самоуправних манастира нити древног поретка. Притом, манастири на Косову и Метохији су и мушки и женски, а манастири на Светој Гори само су мушки, док је женама забрањен приступ. Сасвим је искључено да би на Косову и Метохији могло постојати било шта налик на Свештену општину и Свету епископскоју коју би чинили монаси и монахиње. То је чак апсурдно. На крају, на Светој Гори постоје само православне монашке насеобине, а на Косову и Метохији манастири и цркве окружени су стотинама хиљада мирјана па је чак и на основу сасвим другачијег амбијента немогуће правити симетрије. Стога је најбоље да организација Српске православне цркве на Косову и Метохији остане каква јесте.

ТЕРИТОРИЈАЛНА И ПОЛИТИЧКА АУТОНОМИЈА

Света Гора је, дакле, територијална и политичка аутономија у оквиру Грчке. За улазак на Свету Гору потребна је виза – диамонитирион. Према Законодавној уредби коју је Грчка донела 1926. као ратификацију Уставне повеље Свете Горе из 1924, министар спољних послова Грчке именује

гувернера на Светој Гори за односе са светогорским органима управе. Гувернер на Светој Гори има на располагању грчку полицију (članovi 3–5) (The Constitutional Charter of the Holy Mountain of Athos 2019, 8–10).¹ Уставном повељом Свете Горе из 1924. прописано је да светогорски калуђери чином монашења постају грчки држављани (član 6) (The Constitutional Charter of the Holy Mountain of Athos 2019, 22), што потврђује Устав Грчке из 1927 (član 109) (Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας 107/1927, 777) и сви наредни до устава из 1975. који је потом четири пута допуњаван уставним амандманима и сада је то исто на снази (član 105) (The Constitution of Greece 2008, 119).

Када је реч о Косову и Метохији, оно је од 1945. аутономија у оквиру Србије, у авнојевским границама које је наметнула Комунистичка партија Југославије у југословенској социјалистичкој држави. Реч је, дакле, о територијалној и политичкој аутономији. Албански сепаратисти и НАТО извршили су 1998. и 1999. агресију на Републику Србију (СР Југославију). Уласком НАТО на Косово и Метохију 1999, истеривањем српског становништва и органа власти, успостављањем међународне управе и администрације албанских сепаратиста – суверенитет Републике Србије на Косову и Метохији све више је нарушаван. Коначно, администрација албанских сепаратиста је 2008. једнострано прогласила независност „Косова”, а то питање постало је једно од најспорнијих у међународном поретку 21. века.

И у преамбулу Устава Републике Србије из 2006. унето је да је „Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима” (Službeni glasnik Republike Srbije 98/2006).

Није логично да би се могла остварити било каква територијална аутономија за српске цркве и манастире на Косову и Метохији. Ове бројне светиње – десетине и десетине њих – нису груписане, чак нису ни близу, и између њих

1 Legislative Decree of September 10, 1926 on the Ratification of the Constitutional Charter of Mount Athos, прештампано у: The Constitutional Charter of the Holy Mountain of Athos.

не постоји физичка комуникација осим уобичајене мреже путева која пресеца простор насељен махом Албанцима. Дакле, није могуће територијалном аутономијом повезати ни најважније четири светиње: Богородицу Љевишку у Призрену, Грачаницу, Високе Дечане и Пећку Патријаршију.

Поновимо, с обзиром на организацију Српске православне цркве на Косову и Метохији није могуће направити ништа налик управним органима на Светој Гори. Када је реч о хипотетичкој политичкој аутономији српских цркава и манастира на Косову и Метохији – налик светогорској – поставило би се притом питање да ли се ради о црквено-политичкој аутономији у односу на Републику Србију или на такозвано „Косово”? Очито је да се, када је реч о предлозима Ћосића и Дачића, ради о „Косову”, али размотримо оба случаја.

Случај А) Република Србија би са Српском православном црквом морала да направи споразум какав имају Грчка и Света Гора. То би, дакле, била српска црквена аутономија у оквиру Аутономне Покрајине Косово и Метохија. Било би бесмислено ако би за комуникацију са српским манастирима на Косову и Метохији био задужен неки српски дипломата, налик гувернеру, кога одређује министар спољних послова Републике Србије. Поред тога, у овом моменту је немогуће да се о безбедности српских цркава и манастира на Косову и Метохији старају припадници српске полиције.

Случај Б) Било би најопасније ако би решење према светогорском моделу приграбила администрација албанских сепаратиста на Косову и Метохији. Тиме би то, путем споразума „Косова” и Српске православне цркве, био вид српске црквене или црквено-политичке аутономије у оквиру „Републике Косово” која би новим монасима могла издавати „косовско држављанство”. Органима албанских сепаратиста би тиме чак и одговарало да комуникацију са српским црквама и манастирима обавља гувернер ког одређује „косовски” министар спољних послова, а обезбеђење врши „косовска” полиција. Светогорски модел, у контексту такозване „Републике Косово”, значио би да се прихвата надлежност „Косова” над српским црквама и манастирима на Косову и Метохији, а преко држављанства чак и над монашким заједницама.

Дакле, светогорски модел ма колико се комотно могао тумачити у контексту Косова и Метохије, највише би одговарао

албанским сепаратистима и њиховој администрацији у Приштини. Републици Србији и Српској православној цркви светогорски модел црквено-политичке аутономије на Косову и Метохији не би могао да одговара.

ПРЕУЗИМАЊЕ МАНАСТИРА

Манастир Хиландар је последњи преостали српски манастир на Светој Гори. Крајем 15. века српски манастири на Светој Гори били су и Дохијар, Григоријат, Свети Павле и Дионисијат (Vakalópoulos 1973, 166). Но, од 16. до 18. века на Светој Гори је трајао сукоб који су словенским монасима наметнули грчки монаси како би били преузети српски, бугарски и руски манастири. Без словенских држава у залеђу, јер су Србија и Бугарска нестале под османлијским освајањима, словенски манастири на Светој Гори остали су без заштите. Света Гора је у 17. веку била подељена на „две непријатељске партије”: грчку и словенску којом су доминирали Срби. Бројнији Грци су потискивали Србе и преузимали манастир по манастир. Половином 18. века Грци су накратко преузели презадужени и осиромашени Хиландар, а краткотрајно преузимање се догодило десетак године пре укидања Пећке Патријашије (1766) од стране османских државних власти и грчких црквених власти у Цариграду (Sljterčević 1991a, 421–426).

Срби су већину хиландарској братији изгубили после Грчког устанка 1821. а до краја 19. века у Хиландару су најбројнији били Бугари. Стога се Краљевина Србија посветила повратку Хиландара у српски црквени идентитет. Краљ Александар Обреновић је после посете Хиландару 1896. покрио нагомилане манастирске дугове, Србија је одредила новчану помоћ која је давана на свака три месеца, конзулат Србије у Солуну и Српска црква старали су се да преко дела хиландарске братије и новопристиглих калуђера који су послати из Србије, Хиландар поново дође у српске руке. Срби су до 1908. поново постали најбројнији на Хиландару, а бројност се надаље повећавала пристизањем српских монаха и искушеника. Краљ Петар Карађорђевић је 1910. посетио Хиландар и од тад су споне између српске државе и хиландарског манастира биле још чвршће (Samardžić 2019, 77–89).

До обнове српског монаштва у Хиландару, на читавој Светој Гори било је само тридесетак српских монаха. У исто време, почетком 20. века најбројнији на Светој Гори били су руски калуђери, следили су грчки, па бугарски (Екмеџић 1989, 460). Данас су грчки калуђери најбројнији, налазе се у седамнаест самоуправних манастира Свете Горе. Словени сада имају само три светогорска манастира: Срби су од почетка 20. века учврстили своје присуство у Хиландару, Руси су у Светом Пантелејмону, а Бугари у Зографу. Историја Свете Горе је, поред осталог, и прожета бројним међусобним преузимањима манастира од стране грчких или словенских братија. Каткад су Словени били јачи, а каткад Грци што је случај и данас.

Не треба исхитреним симетријама са светогорским решењем давати аргументе албанским сепаратистима да би у случају нових ломова, па чак и новог насилног истеривања Срба, могли да преузму српске цркве и манастире на Косову и Метохији а притом се позову на светогорски модел. Албански политичари, интелектуалци и римокатоличка јерархија на Косову и Метохији, више од двадесет година дају до знања како желе да преузму српске средњовековне цркве и манастире. Посебно албански римокатолички клер лажно приказује српске средњовековне светиње на Косову и Метохији или као римокатоличку баштину коју су преотели Срби или као православне цркве које су настале на темељима срушених албанских римокатоличких цркава (Raković 2015, 190–195). Дакле, опасност од римокатоличке јерархије Албанаца и њихових намера је реална. За сада не делује могуће да би се Васељенска патријаршија упетљала против Срба у српско црквено питање на Косову и Метохији.

ЗАКЉУЧАК

Ништа се из светогорског модела не може применити на српске цркве и манастире на Косову и Метохији. Срљало би се из грешке у грешку. Није могуће, чак ни механички, начинити на Косову и Метохији поредак српских манастира по узору на светогорске. Када би то неко покушао, било би гротескно. У потпуности је искључена могућност да би на Косову и Метохији могло да се створи било шта налик светогорској влади и скупштини.

Даље, хипотетичко решење да Министарство спољних послова у Београду именује дипломату, чак гувернера, задуженог за комуникацију с црквеном аутономијом на Косову и Метохији налик светогорској, значило би да је реч о билатералним спољним односима, врло опасним у контексту решавања српског питања у јужној српској покрајини. Исто тако опасно било би уређење билатералних спољних односа те сугерисане црквене аутономије на Косову и Метохији с властима албанских сепаратиста у Приштини, која би потврђивала унутрашњи суверенитет „Косова”, давање „косовског држављанства” српским монасима и изричиту надлежност „косовске” полиције за безбедност предложене аутономије.

За светогорски модел карактеристично је и често преузимање манастира. Они су из грчких прелазили у словенске руке, па и назад. Но, није реч само о сукобима ове две струје. Манастир Ивирон који су у 10. веку основали грузијски монаси, преузели су Грци половином 20. века и немају намеру да га врате. Албанска римокатоличка јерархија лажима води кампању која би требало да створи оквир да римокатолици Албанци положи право над српским средњовековним светињама на Косову и Метохији и на крају их преотму. Њима би сасвим одговарало да се позову на светогорски модел преузимања манастира, које би притом надгледале „косовске” полицијске снаге.

Дакле, организација Српске православне цркве на Косову и Метохији треба да остане каква јесте. У јужној српској покрајини канонску надлежност имају двојица српских архијереја, а још један архијереј за то има историјску основу. О косовско-метохијском питању, као суштинском за српски православни идентитет, старају се и српски патријарх, Свети архијерејски синод и Свети архијерејски сабор Српске православне цркве. Неприхватљиво би било свако решење које би било срочено тако да сугерише како нису у истој држави средиште Српске православне цркве у Београду и српске цркве и манастири на Косову и Метохији.

Кад се све то узме у обзир, предлози Добрице Ћосића и Ивице Дачића изречени су тек онако, без посебног промишљања. Сваки покушај имплементације светогорског модела на Косову и Метохији био би погрешан, извесно и кобан за српске националне интересе. За решавање косовско-

метохијског питања треба сачекати повољније околности, када се стекну услови за правично разрешење којим би били задовољени интереси српског народа.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ekmečić, Milorad. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, том 2. Beograd: Prosveta.
- Đurić, Živojin. 2017. „Politički i nacionalni aspekti državnog pitanja Srbije u dijalogu o Kosovu i Metohiji.”, *Nacionalni interes* 30 (3): 13–25.
- Milovanovic, Jovan, i Ljubomir Mihajlovic. 2014. *Manastiri Srpske pravoslavne crkve*. Beograd: Patrijaršijski upravni odbor Srpske pravoslavne crkve.
- Raković, Aleksandar. 2015. *Srbi i religijski intervencionizam 1991–2015. Politički aspekti verskih izazova srpskoj državi i crkvi posle raspada Jugoslavije*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.
- Samardžić, Siniša. 2019. „Poseta kralja Petra I Karađorđevića manastiru Hilandaru 1910. godine.”, U *Deseta kazivanja o Svetoj Gori*, ur. Srđan Pirivatrić i Zoran Rakić, 77–100. Beograd: Društvo prijatelja Svete Gore Atonske, Zadužbina Svetog manastira Hilandara.
- Slijepčević, Đoko. 1991a. *Istorija Srpske pravoslavne crkve. Od pokršćavanja Srba do kraja XVIII veka*, том 1. Beograd: BIGZ.
- Slijepčević, Đoko. 1991b. *Istorija Srpske pravoslavne crkve. Od početka XIX veka do kraja drugog svetskog rata*, том 2. Beograd: BIGZ.
- Stamatović, Aleksandar. 1999. *Kratka istorija Mitropolije crnogorsko-primorske*. Cetinje: Svetigora.
- Stepić, Milomir. 2020. „Kosovo i Metohija: geopolitički aspekti brzog rešenja i zamrznutog konflikta.”, *Nacionalni interes* 38 (2): 7–30.
- Subotić, Momčilo. 2017. „Kosovo i Metohija: pitanje unutrašnjeg dijaloga.”, *Nacionalni interes* 30 (3): 81–105.

The Constitutional Charter of the Holy Mountain of Athos. 2019. Athos: Holy Community of Mount Athos.

The Constitution of Greece. 2008. Athens: Hellenic Parliament.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS”, br. 98/2006.

Ustav Srpske pravoslavne crkve, „Službene novine kraljevine Jugoslavije”, br. 275/1931.

Vakalópoulos, Apóstolos E. 1973. *History of Macedonia 1354-1833*, Thessaloniki: Institute for Balkan studies.

Večernje novosti. 2008. „Istrpeti poraz, preporoditi Srbiju”, 20. mart 2008.

Večernje novosti. 2017. „Razgraničenje s Albancima, a crkve kao na Svetoj Gori”, 14. avgust 2017.

Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας. ΦΕΚ Α 107/1927.

Aleksandar Raković*

Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

THE ATHONITE MODEL: NOT APPLICABLE IN KOSOVO AND METOHIJA

Resume

Mount Athos is a part of Greece from 1912 after Greeks liberated it from Turkish rule. According to the Constitutional Charter of the Holy Mountain of Athos (1924), the Legislative Decree on the Ratification of the Constitutional Charter of Mount Athos (1926) and the Constitution of Greece (1927) – Mount Athos is a self-governed part of the Greek State under the direct canonical jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople (Istanbul). Thus, While Mount Athos is in Greece, the Ecumenical Patriarchate has a seat in today's Republic of Turkey.

* E-mail address: rakovic@gmail.com.

Mount Athos is governed by its twenty Holy, Sovereign, Royal, Patriarchal, and Stavropegial Monasteries – arranged according to ancient regime – administratively represented by the Holy Community in Karyes. All Athonite monks acquire Greek citizenship. The Minister of Foreign Affairs of Greece appoints a Governor to Mount Athos for communication with the Athonite bodies as well as for maintenance of public order and safety at the Mount Athos.

Immediately after administration of Albanian separatists in Priština unilaterally proclaimed independence from the Republic of Serbia (2008), a prominent member of the Serbian Academy of Sciences and Arts Dobrica Ćosić proposed that Serbian medieval monasteries and churches in Kosovo and Metohija should have status as Mount Athos in Greece. The same proposal was repeated by the Minister of Foreign Affairs of Serbia Ivica Dačić in 2017.

However, nothing from the Athonite model can be applied to the Serbian monasteries and churches in Kosovo and Metohija. It would be rushing from one mistake to another. It is impossible, even mechanically, to create an order of Serbian monasteries in Kosovo and Metohija such as the one on Mount Athos. If someone tried, it would be grotesque. It is utterly impossible to create in Kosovo and Metohija anything similar to the Athonite bodies similar to government and assembly.

Furthermore, a hypothetical solution in which the Ministry of Foreign Affairs in Belgrade would appoint a diplomat (maybe even governor) in charge of communicating with an ecclesiastical autonomy in Kosovo and Metohija such as the one on Mount Athos would imply the existence of bilateral foreign relations, a very dangerous proposition in the context of resolving the Serbian issue in Serbia's southern province. Equally dangerous would be regulating bilateral foreign relations and the suggested ecclesiastical autonomy in Kosovo and Metohija with the Albanian separatist authorities in Priština, which would confirm the internal sovereignty of "Kosovo", granting "Kosovo citizenship" to Serb monks and the explicit competence of the "Kosovo" police for safeguarding the proposed autonomy.

Another characteristic of the Athonite model is the frequent passing of monasteries from Greek into Slavic hands, and vice versa. But this is not only about conflicts between these two churches. The Monastery of Iviron, which was founded by Georgian monks in the 10th century, was taken over by the

Greeks in the mid-20th century without any intention of returning it. The Albanian Roman Catholic clergy are using lies in their campaign to create a framework for Roman Catholic Albanians to lay claim to Serbian medieval shrines in Kosovo and Metohija and ultimately seize them. They would be quite happy to invoke the Athonite model of taking over monasteries, which would then be overseen by the “Kosovo” police forces.

Therefore, the organization of the Serbian Orthodox Church in Kosovo and Metohija should remain as it is. In Serbia’s southern province, canonical authority is in the hands of two Serbian bishops, and one more bishop has a historical basis for that. In charge of the Kosovo-Metohija issue, which is essential for Serbian Orthodox identity, is the Serbian Patriarch, the Holy Synod of Bishops, and the Holy Council of Bishops of the Serbian Orthodox Church. Any statement formulated in such a way as to suggest that the center of the Serbian Orthodox Church in Belgrade and the Serbian churches and monasteries in Kosovo and Metohija are not in the same state, would be unacceptable.

Taking everything into consideration, the proposals of Dobrica Ćosić and Ivica Dačić were voiced just like that, without any special consideration. Any attempt to implement the Athonite model in Kosovo and Metohija would be wrong and definitely fatal to Serbian national interests. Resolving the Kosovo-Metohija issue needs to wait for more favorable circumstances, when the conditions are right for a just solution that would satisfy the interests of the Serbian people.

Keywords: Mount Athos, Kosovo and Metohija, Serbia, Serbian Orthodox Church, Greece, Ecumenical Patriarchate of Constantinople

* Овај рад је примљен 30. новембра 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Радослав Гађиновић*

Институт за политичке студије, Београд

АЛБАНСКО НАСИЉЕ НАД СРБИМА У КРАЉЕВИНИ СХС И КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

*Мучеништво није крај
нечега, оно је тек почетак.
Индира Ганди*

Сажетак

Овај рад је покушај аутора да подсети домаћу и међународну научну јавност на континуитет албанског насиља над Србима у XX веку. Великоалбанска иредентистичка активност између два светска рата имала је снажну подршку фашистичких сила, заинтересованих за разарање новонастале југословенске државе. Била је то у првом месту фашистичка Италија и Трећа комунистичка интернационала (Коминтерна) са седиштем у Москви. Великоалбански „Косовски комитет” се почетком 1920. године повезао са Коминтерном. Италија је непосредно подржавала акције албанских терориста (качака) у Југославији у годинама после Првог светског рата. „Вође тог покрета Хасан Приштина и Мустафа Кроја добијали су од италијанске владе у почетку 50 000 лира месечно, касније око 200 000 од септембра 1927. године знатно више”. На Београдском универзитету формирана је 1935. године тајна студентска организација „Беса” с основним програмским опредељењима да ради на прикључењу Косова и Метохије Албанији. Идејне вође тајне терористичке организације били су Тазим Блаца, Шаип Мустафа и Ибрахим Љутва, а њихов основни задатак био је да на универзитету створе атмосферу о неопходности стварања Велике Албаније, да

* Имејл-адреса: radoslav.gacinovic@ips.ac.rs.

формирају оружане формације у и датом моменту крену са терористичким акцијама. Финансирало ју је албанско и италијанско посланство у Београду.

Кључне речи: Србија, Косово и Метохија, насиље, качаци, тероризам, Албанци

Након победе српске војске 1918. године и стварања Краљевине СХС, потом Југославије, српско становништво на Косову и Метохији, је значајно проређено током претходног рата и окупације. Етничка структура становништва у корист Срба је само делимично промењена покушајем спровођења колонизације, али она није систематски спроведена, нити је о становништву Косова и Метохије вођена искрена брига државе. Такав однос према српском становништву на Косову и Метохији је дао повода и могућности комунистичкој пропаганди, диригованој од Коминтерне, да тих међуратних година на Косову и Метохији води антисрпску и антиправославну пропаганду. Ову антисрпску пропаганду су Шиптари помагали и користили, због чега је било и терористичких „побуна” шиптарских качака, од којих Српско становништво није имао мира ни спокојства.

Први светски рат омео је не само консолидовање српске власти на Косову и црногорске у Метохији него и стварање уније између две српске државе. Аустро-Угарска је подстицала и помагала реваншистичке тежње избеглих арбанашких вођа и подгревала планове о стварању „Велике Албаније” с Косовом, Метохијом и западном Македонијом. Из Албаније, где је грађански рат достигао велике размере, под заштитом аустроугарских војних и дипломатских служби, организоване су чете састављене од арбанашких избеглица с Косова и Метохије и Македоније, с циљем да изазову устанак на Косову и Метохији и отворе други фронт према Србији. Пашићева влада помогла је у јесен 1914. Есад-пашу Топтанија, присталицу балканског споразума и сила Антанте, да преузме власт у Албанији и са њим склопила два споразума: о војној сарадњи и реалној унији. У лето 1915. српска војска је, на основу уговора, војно интервенисала у Албанији да заштити Есад-пашин режим и сломи устанак присталица Тројног савеза (Bataković 2006, 48–49).

Југословенска делегација на Конференцији мира у Паризу заступала је становиште да би Албанија требало да буде независна држава у границама из 1913, али је, у случају њене поделе, тражила територијалне компензације од Дрима до Скадра. Питање албанске независности решено је, после много спољних притисака и унутрашњих превирања, одлуком Конференције амбасадора великих сила 1921, а коначно разграничење с Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца спроведено је 1926. У Албанији је косовска емиграција упорно радила на ширењу покрета за стварање „Велике Албаније”. На југословенску територију убациване су терористичке групе које су, сукобљавајући се с војним јединицама и цивилним властима, од Косова и Метохије стварале несигурно погранично подручје: оно је, због тога морало бити под нарочитим режимом. Уплитање југословенске дипломатије у унутрашње племенске и политичке борбе имало је циљ да из Албаније искорени сваки страни утицај и да помогне успостављању режима који ће пресећи сталну субверзивну активност (Bogdanović 1985, 178–182).

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. државе која је од 1929. преименована у Краљевину Југославију, српско-албански односи, премда фиксирани наслеђеним стањем, због појаве нових политичких чинилаца унутар Југославије и измењених међународних околности, добили су нове димензије. Албанско питање поново је, у склопу италијанских планова за доминацију источним Јадраном, постало корисно средство политичког притиска на југословенску државу, а посебно против Срба као њене покретачке снаге и њене државотворне позиције унутар званично једног, „троименог” народа. С појавом фашизма и нацизма, реваншистички настројене државе поражене у Првом светском рату, пре свега Бугарска и Мађарска, незадовољне успостављеним границама и расподелом политичке моћи на Балкану, окупљене око Италије, настојале су да додатно подривају темеље југословенске државе управо на подручјима њене највеће рањивости: на Косову, Метохији и у Македонији, областима где је баласт наслеђа пет векова дуге османске владавине оставио најдубље цивилизацијске јазове, праћене социјалним заостајањем, великим сиромаштвом и јаком

традицијом одметништва. Нова држава имала је тежак задатак да на Косову, у Метохији и Македонији ликвидира феудалне односе, спроведе аграрну реформу и колонизацију. Приливом српског становништва из пасивних крајева Црне Горе, Босне и Херцеговине и некадашње Војне крајине, требало је успоставити пожељну етничку равнотежу на осетљивом пограничном простору. Извлачење ових крајева из вековне заосталости почело је укидањем феудалног система 1919, кад су раскинути кметски односи, а кметови проглашени власницима земље. На Косову и Метохији су, спровођењем реформе, многе сиромашне српске и арбанашке породице први пут постале власници земље коју обрађују. Колонизација је отпочела 1920, без одговарајућих припрема, па су први насељеници били препуштени сами себи, а локалне власти задужене за њено спровођење, често користиле недограђеност реформи за разне злоупотребе које су погађале и арбанашко и српско становништво. После првих десет година показало се да мере аграрне реформе и колонизације садрже крупне недостатке којима су највише погођени сами насељеници. У начелу је било забрањено узимање земљишта приватних власника за насељавање, али су за потребе арондације насељеничких целина мање парцеле одузимане и од земљовласника и надокнађиване земљом на другом месту. Извесну пометњу стварала су псеудо власничка права појединих Арбанаса који нису могли да докажу власништво над земљом коју су користили после одласка њихових правих власника. У првој фази колонизације насељеницима је додељена углавном до тада необрађивана земља: утрине, крчевине, пуста или напуштена земља приватних власника, шуме и, у мањој мери, имања одбеглих одметника. Свега 5% укупног земљишног фонда чиниле су претходно обрађиване површине. У два колонизациона таласа, 1922–1929. и 1933–1938, на 120.672 ха (око 15,3% земље) насељено је 10.877 колонистичких породица, укупно око 60.000 људи. Још 99.327 ха предвиђених за насељенике није подељено. За породице колониста подигнуто је 330 насеља и заселака са 12.689 кућа, 46 школа и 32 цркве (Bogdanović 1985, 183–195).

НАСИЉЕ КАЧАКА ПРЕПРЕКА СТАБИЛИЗОВАЊУ ПРИЛИКА НА КОСМЕТУ

Крупна препрека стабилизовању политичких прилика били су качаци, који су на пограничном подручју двадесетих година XX века озбиљно угрожавали личну сигурност насељеника. Качачке акције наслеђене из турских времена координирала је углавном арбанашка емиграција са Косова – као покрет за уједињење Косова и Метохије са Албанијом. Независно од качачког покрета, који се Арбанасима успешно представљао као ослободилачки, деловало је и низ одметничких дружина качака, који су за свој рачун пљачкали забачене и слабо обезбеђене пограничне области, избегавајући плаћање пореза и служење војске (Bataković 2006, 51).

На учестале нападе и убиства локалних представника власти, жандаре, свештенике и учитеље, пљачке и паљевине усамљених српских имања, пограничне војне власти одговарало се потерама, употребљавајући у најтежим случајевима и артиљерију. Имања најопаснијих одметника била су конфискована, а куће њихових јатака у циљу застрашивања спаљиване. Амнестија за све кривице, осим убиства, објављена 1921, дала је само делимичне резултате: одметници су се предавали пред зиму, а у пролеће поново одметали у шуме. Од 1918. до 1923. предало се 478 качака, 23 је било ухапшено, а 52 су убијена. Већина (231) оних који су били ухапшени или су се сами предали упућено је у војне команде (избегавали су служење војног рока), 195 је предато суду, а 75 ослобођено. Качачки покрет почео је да јењава 1923, кад је једна од либералнијих влада донела декрет о амнестији и за веће кривице. Широка амнестија и добри односи са Албанијом помогли су постепеном замирању качачког покрета (Gligoriјеvić 1988, 179–193).

Качачки покрет има дугу традицију и потиче из Албаније. Качаци су, у ствари, одметници. Најчешћи разлози за одметништво у шумама била је крвна освета, избегавање казне за извршене пљачке, разбојништва, избегавање војне обавезе која је у турској царевини била изузетно дуга и тешка, отмице жена и сл. Качака је било у свим деловима Косова и Метохије, нарочито у Дреници где су се због конфигурације терена скоро слободно кретали. Слабљењем

турске власти качаци су били све слободнији и загосподарили су многим брдовитим пределима на територији Косова и Метохије. Власти нису предузимале скоро никакве мере ради сузбијања качачких злочиначких активности, а ретко је неко од качака одговарао пред судом. За време трајања Париске (Версајске) конференције 1920. године, долази до масовног одметништва у шуме на Косову и Метохији и нарастања качачког покрета. То су подстрекивали бегови из Косовске Митровице, Приштине, Пећи и Ђаковице, како би код великих сила створили слику да се ради о масовној побуни народа против Краљевине и стекли предуслов у Паризу за стварање независне Албаније у тзв. етничким границама. Качачки покрет био је изузетно јак у Метохији, где га је предводио Барјам Цури, у Дреници је покрет предводио Азем Бејта, а у Прекорупљу око Клине и Малишева – Садик Рама. „О томе да је качачки покрет 1920. године узео маха говори пример Бећира Реџе, који је организовао одлазак у шуму 300 до 400 људи” (Gaćinović 2004, 22). Пошто је свакодневно долазило до сукоба са качацима, који су имали задатак да нападају и убијају Србе, да секу телефонске линије и пресецају пруге, власти краљевине СХС су настојале да смире ситуацију путем компромиса са качачким вођама. Амбасадорска конференција донела је одлуку да се формира „неутрална зона” на територији краљевине СХС, те су југословенске власти ради компромиса са качацима одлучили да се из краљевине СХС не улази у „неутралну зону”, а качаци из те зоне на територију краљевине СХС. „Неутрална зона обухватала је села Јуник, Батушу, Молић, Морину, Бровину, Поношевац, Поповац, Шишман, а дефинитивно је укинута 20. децембра 1920. године. Бајрам Цури се у „неутралној зони”, окружен својим телохранитељима осећао безбедно. Боравио је, углавном, у Јунику и Батуши. Децембра 1921. године позвао је све своје присталице да дођу у „зону” намеравајући да ту створи војне јединице чији би циљ био да оборе владу Ахмет-бега у Албанији, а тек након тога да воде акције на територији Краљевине СХС. Одазвало се између 2000 и 5000 „бораца” које је снабдео оружјем и муницијом, могло би се тврдити да је то финансирала Италија (Jovićević i Miljković 1983, 112).

ЦЕМИЈАТ ПРОТИВ ОРГАНИЗОВАНОГ ФУНКЦИОНИСАЊА ДРЖАВЕ

Арбанашко и турско становништво на Косову и Метохији тешко је прихватило организацију живота у европски организованој држави, где су, уместо статуса апсолутне повлашћености из времена турске владавине, добили само грађанску равноправност с некадашњом рајом. Најзнатнији арбанашки бегови с Косова, из Метохије и северозападне Македоније основали су 1923. политичку странку Цемијет, која је у Скупштини 1921. имала 12, а две године касније 14 посланика. Рад Цемијета забрањен је 1925, због повезаности с качацима и владом у Тирани, али је наставио да делује и у илегалности. Због помагања качака и веза с косовском емиграцијом, на Арбанасе се у Краљевини Југославији гледало с подозрењем, као на субверзивни елемент који ће се у првом погодном тренутку подићи на устанак и покушати да поједине крајеве припоји Албанији. Као националној мањини, Арбанасима је Уставом била загарантована употреба матерњег језика у основним школама, али се, у пракси, све свело на школовање у верским, муслиманским училиштима. Југословенска влада је желела да се питање права мањина решава реципрочно, тј. да се и српској мањини у Албанији омогући отварање школа и да се реши питање тамошње православне епархије, али до таквог споразума никад није дошло. Ни угледнији бегови из вођства Цемијета нису покретали питање школа за своје сународнике. Једина институција која је окупљала Србе на Косову и Метохији била је Богословија, основана 1870. године у Призрену заслугом Симе Андрејевића Игуманова, трговца из Призрена. До 1912. године Богословију је завршило 480 ученика, од тога 200 са Косова и Метохије (Bataković 1997, 366–367).

После Првог балканског рата 1912. године, у коме су Албанци били на страни Турске, Конференција амбасадора у Лондону 1913. године утврдила је границе новоосноване албанске државе. Новембра 1921. године Конференција амбасадора у Паризу донела је одлуку о признавању Албаније као независне и суверене државе (Албанија је пре тога 1920. године примљена у друштво народа). Иако је Конференција амбасадора у Паризу начелно утврдила границе које су се у основи поклапале са решењима Лондонске конференције,

дефинитивна граница између Краљевине СХС и Албаније утврђена је протоколом Међународне комисије о разграничењу донетим у Фиренци 26. јула 1926. године. Албанска држава обухватила је највећи део албанских етничких територија.

Великоалбанска иредентистичка активност између два светска рата имала је снажну подршку фашистичких сила, заинтересованих за разбијање новонастале југословенске државе. Била је то у првом месту фашистичка Италија и Трећа комунистичка интернационала (Коминтерна) са седиштем у Москви. Великоалбански „Косовски комитет” се почетком 1920. године повезао са Коминтерном. Италија је непосредно подржавала акције албанских терориста (качака) у Југославији у годинама после Првог светског рата. „Вође тог покрета Хасан Приштина и Мустафа Кроја добијали су од италијанске владе у почетку 50 000 лира месечно, касније око 200 000 од септембра 1927. године знатно више” (Terzić 2011, 31–36). Дакле, Албанци су вољом великих сила добили државу чијим границама нису били задовољни, јер у састав албанске државе нису ушли вилајети на које су се позивали албански представници приликом проглашавања независне Албаније на скупу у Валони 28. новембра 1912. године. То незадовољство изразили су у Меморандум упућеном Конференцији 2. јануара 1913. године тражећи да се албанске границе прошире и да у састав Албаније уђу градови Пећ, Митровица, Приштина, Скопље и Тетово са њиховом околином. За испуњавање тих нереалних захтева упорно су се ангажовали Албанци и њихова удружења широм света. Била су веома активна и албанска удружења у Европи, а посебно албанско друштво „Ватра” у САД-у, у вези са проширивањем албанских граница. У Скадру је 7. новембра 1918. године формиран „Косовски комитет”, чије је политичко-пропагандно и терористичко деловање, с позиција албанског иредентизма и косовског сепаратизма, пресудно утицало на југословенско-албанске односе у периоду између два рата. Политичка платформа тог комитета била је одбрана територијалне целокупности и „ослобођење Косова и других албанских крајева” свим средствима, укључујући и терористичке активности.

АНТИТЕРОРИСТИЧКЕ АКЦИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ НА КОСМЕТУ

Како је већина локалног албанског становништва испољавала отворено непријатељство према југословенској ослободилачкој војсци и постављеним органима локалне власти на територији Косова и Метохије, још током новембра 1918. године, југословенске власти су своје акције у тим пределима спроводиле у два правца. На једној страни, локалној власти је било наложено „да ничим не изазива отпор или незадовољство и да среском начелству препоруче пажњу према становништву”. Тај вид пажње уочава се и из настојања војних власти да за председнике општина, „по жељи народа”, буду постављени истакнути мештани. На другој страни, начелник штаба Врховне команде, војвода Живојин Мишић, на бројне представке које су стизале са терена одговорио је 7. новембра 1918. године команданту југословенске дивизије да употреби „један батаљон пешадије и део артиљерије за насилно разоружање на левој обали Ситнице”. Препоручено је било да се тамошњи Албанци „разоружају мирним путем, а ако не пристају, онда употребити силу”. Припреме за разоружавање косовско-метохијских Албанаца отпочеле су одмах и цео поступак изведен је од 9. до 15. новембра 1918. године. Планирана само за села на левој обали Ситнице, ова акција је проширена на простору целе Дренице, ка Девичу, Руднику и Великом Истоку. У почетку мирна акција војних јединица југословенске дивизије наишла је касније на оружани отпор у селима Грим, Доња Јабланица, Брунут, Ново Село, Радавац, Каленић, Орно Брдо, Горња Јабланица, што је изазвало гранатирање и рушење и делом паљење наведених места (Đimić i Borožan 1998, 34).

Тадашњи начелник Косовског округа, Бранковић, известио је 10. децембра 1918. Министарство унутрашњих дела у Београду да се окупљени Албанци из Малесије и области Хаса спремају „да у року од 2-3 дана нападну Метохију”. Радило се о скупини од 3000 бораца који су поједине своје групе пребацивали у околину Ђаковице и Пећи, где су подстрекивали тамошње албанско становништво на побуну. Зато је и акција разоружавања у тим крајевима ишла доста споро и са тешкоћама. Раније је у тим крајевима било присутно 250 жандара, а тада само 59. Зато је начелник

Бранковић молио владу у Београду да у те крајеве пошаље још најмање 30 жандара „за разоружање и сваку евентуалност”. Министарство унутрашњих дела је 11. децембра 1918. године примило од команданта жандармерије захтев да одмах упути на Косово и Метохију што више жандармерије (AJ.MUD, F. 181, Poz. broj 1733).

Министарство унутрашњих дела је и 16. децембра поновило свој ранији захтев команданту жандармерије да се на косовско-метохијске просторе упути „што више жандара”. Уследио је (31. децембра) одговор команданта целокупне југословенске жандармерије да је у косовски жандармеријски одред упућено 11 нових жандара (Maliković 2011; AJ, MUD, F. 181, Poz. broj 1733).

У Метохији је почетком 1919. године качачки покрет имао видну иницијативу. Према извештају команданта Ибарске дивизијске области, пуковника Недића, од 9. фебруара, качаци су од председника општине у Новом Селу тога дана тражили да у року од два сата напусти општинску канцеларију или ће је они напасти. Ово се село налази јужно од села Радавца на левој обали Дрима. Ту су качаци били у вези са онима из Ругове, па је постојала бојазан да ће се исти случајеви десити и у осталим околним селима, чиме би биле пресечене телефонске и телеграфске везе са Косовском Митровицом и уопште саобраћајне везе са њом (Đimić i Borozan 1998, 234).

Командант војне посаде из Пећи је 10. децембра јавио да су се наоружани Албанци налазили пет километара од вароши, на висовима с обе стране Руговске клисуре. Због високог снега, великог нагиба терена, поледице и јаке зиме било је немогуће војно прићи наоружаним Албанцима преко руговских висина, иако су за реализацију ове операције из Косовске Митровице у Пећ већ биле упућене две чете војника и артиљеријска батерија (Đimić i Borozan 1998, 236). У Ругови су се налазили и вође Албанаца из Плава и Гусиња. Они су 10. фебруара тражили „преговоре са командантом српске војске”. Ти преговори су могли бити обављени искључиво са српским официрима, а црногорски им нису смели присуствовати. У противном, истицале су окупљене албанске вође, могућ је био општи албански устанак за чије је последице пред Европом требало да буде одговорна југословенска страна (AVII, P-4/3, k.54, F.1, br.1425). Према

извештају команданта војног округа у Андријевици, мајора Вула Томовића из Мурина, у Ругови се тада налазило 2300 наоружаних Албанаца које су предводили Италијани. Они су изјављивали да „неће напасти србијанску посаду у Пећи”, већ само ону из Црне Горе. Циљ ове њихове агитације био је, према истом извештају, да се превари и разоружа војна посада у Пећи, исто онако како је то било учињено са постајом у Ругови 9. фебруара исте године. Качаци су 18. фебруара 1919. године напали метохијску варош Исток. Мета напада је била тамошња среска канцеларија па је начелник Метохијског округа молио команданта III армијске области да из Рудника ка тој вароши упути пола чете пешадијске и један топ. У то време (22. фебруара 1919. године), трупе војводе Лакића Војводића су завршавале акцију у Ругови. Пет дана пре тога оне су се на тој територији, код Јусуфовог хана на дну Ругове, састале са тамо присутним српским снагама. На тај начин су били растерани албански побуњеници из читаве Ругове, а пут Пећ-Андријевица био је слободан за саобраћај (AVII, P-4/3, k. 54, F.1. Pov. Br. 1432; Maliković 2011).

Тада је из Косовске Митровице стигла вест да је око 1000 албанских одметника под командом Азема Бејте из села Горње Обилићево кренуло у напад на манастир Девич. Исту вест је потврдила и писмена информација жандара Зејнела Бајрамовића, с том разликом што се према његовом мишљењу радило о нападу око 2000 албанских качака из правца села Резена. На нападаче је отворена јака артиљеријска и пушчана ватра од стране снага III армијске области. Због тога су се нападачи сакрили по околним кућама, а борбе лакшег интензитета трајале су све до 18 часова.¹

Југословенска војска је 14. априла напала албанске качаке и у селу Батуши, западно од Ђаковице. У тој борби, Батуша је била запаљена, а око 100 качака ликвидирано. Даље је акција разоружања у ђаковачком срезу ишла мирно, а требало је да наоружани Ђаковчани предају оружје до 14. априла у 10 сати (AVII, P-4/3, k.54, f.3, Pov.br. 749).

Најинтензивније испољавање насилних активности качака на територији Косова и Метохије било је током 1920. године. Начелник Косовскомитровачког округа, Божовић, због тога је 9. фебруара те године известио Министарство

1 Губитака међу припадницима југословенске војске у овим окршајима није било (AVII, P-4/3, k.54, F.2. br.166).

унутрашњих дела у Београду да је у Дреничком и Вучитрнском срезу, у истом делу Среза пећког, Подримског и у Лапском срезу стање било крајње забрињавајуће. Један од качачких вођа са тих простора, Садик Рама, био је на терену, док се Хасан-бег налазио у Ђаковици. Погоршање ситуације међу косовско- метохијским Албанцима било је, према мишљењу начелника Божовића, последица непрестане пропаганде из Тиране. Он је зато предлагао да се у наведене срезове Косова и Метохије упуте додатне војне снаге „ради коначног разоружања и уништења тамошњег немирног албанског становништва” јер је исти проблем новоствореној јужнословенској држави „сасвим везивао руке” „за решавање других елементарних питања” (АЈ. МУД, F. 181, Поз. број 92). Акција разоружања албанских качака на територији Косова трајала је од 5. јануара до 7. фебруара 1921. године када је обустављена. За то време, од тамошњих качака одузето је : 672 пушке, 223 револвера, 4629 метака, 30 бомби, 21 пушчана цев, 9 ножева, једне менгеле. Том приликом ухапшен је 21 војни бегунац и 8 качака. Убијен је један качак и запаљено шест качачких кућа и то три куће у селу Деветаку из којих је пуцано на војнике када су се приближавали селу, две куће у селу Ранци у којима је ноћила качачка дружина, а у селу Сићеву једна кућа, где су се исто окупљали качаци (АЈ. МУД, F. 178, Поз. број 4564).

У ликвидацији неутралне зоне, 20. децембра 1922. године учествовали су одреди југословенске војске и жандармерије. Бајрам Цури се са 60 најоданијих присталица пребацио преко границе на планину Драгобију у Албанији, где је ускоро ликвидан. Садик Рама и Азам Бајта побегли су на територију Прекорупља, односно Дренице. С њима су вођене борбе све до 1925. године, када је Азем Бајта погинуо код Дренице, а Садик Рама пребегao у Албанију са једним бројем својих одметника. Тада настаје велико расуло међу качацима - један број је и даље остало у шуми у одметништву, а већина је схватила стварну ситуацију, предали су се властима, вратили оружје, а власти Краљевине СХС су их амнестирали.

Тада се гаси качачки покрет који је задао много проблема југословенским властима и држао у страху становништво на Косову и Метохији, без обзира на националну и верску припадност. Амнестија је имала много значаја за већи део

Косова и Метохије. Изузетак је била Дреница где је и даље остао озлоглашени Азем Бајта – Галица, вођа качака све до 1925. године када је погинуо у борби са југословенском војском и жандармеријом. Може се закључити да су мотиви качачких одметника били политички, тј. сепаратистички, па се са ове дистанце може говорити о качачко терористичком покрету на територији Косова и Метохије. У југословенској држави Космет је био веома немирна погранична провинција на којој су насиље спроводили албански одметници и терористи – активисти тзв. „Косовског комитета”, организације албанских националиста.

АЛБАНСКА МАЊИНА НЕПРИЈАТЕЉСКИ РАСПОЛОЖЕНА ПРЕМА КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Етнички Албанци су у Краљевини СХС (од 1929. године Краљевина Југославија) били мањина непријатељски настројена према сопственој држави, а тако су се током читавог XX века и понашали. Једна од значајнијих активности Краљевине СХС у сређивању стања на Косову и Метохији и у Македонији била је аграрна реформа којом је требала да се постигну два циља: *прво*, да се ликвидацијом феудалних односа успоставе друштвено-економске претпоставке за развој слободне капиталистичке пољопривреде и, *друго*, да се успостави етничка и национална равнотежа и тако повећа број српског становништва на Косову и Метохији, чије се бројно стање видно смањивало континуираним насиљем у претходним деценијама.

За све време спровођења одредби о аграрној реформи и колонизацији, али и читавог система правних прописа и закона југословенска власт је била приморана да се суочава са албанским тероризмом. Турска реч „качак” значи одметник од власти, али и разбојник, а то се двоје врло често спајало у једно, пошто акције качака нису биле герилског карактера него терористичке активности чија је мета било српско становништво. Власт Краљевине СХС је ипак успостављена на Косову и Метохији након амнестије качака – терориста 1921. године. Италијанска влада је била главни ослонац албанских милитаристичких покрета и организација. Она је успела да придобије и руководиоце тзв. „Косовског комитета”,

чије је средиште било у Бечу, на челу са Бедри Пејаном и Ибрахимом Ђаковом. Гроф Ђано у свом дневнику пише: „Морамо успавати Југословене. Али касније наша политика мора да се живо позабави Косовом. То ће одржати живим један иредентистички проблем на Балкану, привући пажњу Албанаца и представљати нож уперен у кичму Југославије”.²

ОДУСТАЈАЊЕ ОД ПРЕСЕЛЕЊА АЛБАНАЦА У ТУРСКУ ВЕЛИКА ЈЕ ГРЕШКА СРПСКЕ ВЛАДЕ

Трајно решавање албанског питања неки српски политичари су видели у планском исељавању Албанаца са територије Србије. На том плану се интензивно радило. Године 1931. између Српске и Турске владе је договорено да се албанско становништво пресели са Косова и Метохије у Турску. У обновљеним преговорима Турска је изразила спремност да до почетка 1936. године с Југославијом склопи формални споразум о исељавању 200 000 лица „становништва које је сродно по менталитету турском, те ће се у турској лако асимиловати”. На седници Сталног савета Балканског споразума крајем фебруара 1938. године закључено је да се у Цариграду сазове конференција Турске, Румуније и Југославије, уз присуство Грчке као посматрача, ради дискусије о обезбеђењу материјалних средстава за насељавање становништва у Турској. Та конференција одржана је 13. јуна 1938. године, па је закључено да је исељавање „један од најважнијих социјалних проблема”, под чиме се подразумевало ослобађање зиратне земље за Србе из пасивних крајева. Исте године је са више страна подстицана и образлагана идеја о систематском исељавању Албанаца. Тако је 16. маја 1938. године у Српском културном клубу расправљано о реферату у коме се констатује да дотадашњи

2 На Београдском универзитету формирана је 1935. године тајна студентска организација „Беса” с основним програмским опредељењима да ради на прикључењу Косова и Метохије Албанији. Идејне вође тајне терористичке организације били су Фазим Блага, Шаип Мустафа и Ибрахим Љутва, а њихов основни задатак био је да на универзитету створе атмосферу о неопходности стварања Велике Албаније, да формирају оружане формације у и датом моменту крену са терористичким акцијама. Финансирало ју је албанско и италијанско посланство у Београду. Југословенски политичари били су свесни великих проблема које им наноси албански сепаратистичко-терористички покрет, како у унутрашњем тако и на међународном плану. Српски политичари су се најинтензивније посветили решавању тог веома акутног проблема. Разматрали су модалитете како трајно решити проблем албанског питања у Краљевини Југославији (Gaćinović 2004; Bogdanović 1999).

рад на исељавању Албанаца није дао никакве резултате. Но све су те комбинације о исељавању Албанаца у Турску пале у воду пред неспремношћу југословенске владе да уложи већа финансијска средства у стимулацију исељења. Карактеристичан је у том смислу разговор турског министра спољних послова Ружди Араса са др Иваном Суботићем 6. јула 1939. године. Пред исељавање Албанаца у Турску испречиле су се финансијске тешкоће: своју половину трошкова насељавања у Турској, по споразуму, турска влада није могла да сноси због свог програма наоружања. Арас је тврдио да би се конвенција могла одмах применити ако би Југославија примила на себе и други део трошкова који су се односили на насељавање Албанаца у Турској и том приликом је уверавао Суботића да и Турска влада сматра да је најбоље да у Југославији дуж албанске границе има што мање мањине „која би једног дана могла постати подложна једној иредентистичкој пропаганди диригованој од стране Италије и Албаније” (Bogdanović 1999, 222).

ОБНАВЉАЊЕ КОСОВСКОГ КОМИТЕТА ЈЕ ИНТЕНЗИВИРАЊЕ НАСИЉА ПРЕМА ЈУГОСЛАВИЈИ У САРАДЊИ СА КОМИНТЕРНОМ

Италија је још 1930. године радила на обнови Косовског комитета у Албанији, а од 1937. године финансирала је његову делатност на окупљању шиптарске емиграције, да би је, после окупације Албаније, усмерила на прикључење Косова и Метохије „Великој Албанији”, у оквиру Италије као фашистичке уније. Од 1928. године, КПЈ је развила план растурања Југославије и дала подршку Косовском комитету и тежила да се Косово и Метохија припоје Албанији (Vovan 1997, 426). Припремање геноцида³ над српским становништвом на

3 Православни Срби, уколико не беже, да би опстали на својим огњиштима, добрим делом примају ислам, а касније, у другом или трећем колену, у околностима исламског албанског окружења, губе постепено српски етнички идентитет. У теорији је тај феномен познат као поарнаућивање, односно феномен арнауташа. Реч је о процесима дугог трајања који се могу разумети само уз познавање општих, политичких, социјалних и духовних прилика забачених провинција Османског царства у XVIII и XIX веку. Познати британски историчар, професор на Харварду и у Кембриџу, а 1921. године и британски представник у одбору за албанске границе Харолд Темперлеј (*Harald William Vazelle Temperley*) јасно је истакао да су „муслиманизовани Срби, познати као Арнаути, најгори непријатељи Срба” (*the Mussulmanised Serbs known as Arnauts are the bitterest foest of the Serb*), а и архимандрит српског манастира Дечани у Метохији Хаџи Серафим Ристић, обратио се жалбом турском султану Абдулу Азису, који је касније штампао као

Косову и Метохији, који су спроводили фашистичка Италија и албански фашисти помогла је и комунистичка партија Југославије. Комунистички покрет између два светска рата, предвођен Коминтерном, рачунао је на делатност албанске иреденте. Албански емигранти су 1928. године у СССР-у основали комунистичку групу Албаније, као и у деловима Југославије где је после 1928. године дошло до сарадње комуниста са фашистичким групацијама које су они називали „национално револуционарним групама”. Југословенски комунисти су, такође рачунали на сарадњу са албанским екстремним националистима. Тако нпр. Четврти конгрес Комунистичке партије Југославије, одржан у Дрездену 1928. године, у Резолуцији истиче да партија изјављује солидарност револуционарних радника и сељака са албанским национално-револуционарним покретом у лицу Косовског комитета и позива радничку класу да свесрдно помаже борбу раскомаданог и угњетеног народа за независну и уједињену Албанију и независну Хрватску. Поред геноцида над српским народом и протеривања са својих вековних огњишта, посебно је била изражена и исламизација. Тај феномен су запазили и инострани истраживачи, још током XIX века. Француски антропогеограф Гастон Гравје (*Gaston Gravijer*), који је пропутовао Косовом и Метохијом почетком XX века, истакао је пример долине Дрима и Ораховца: „Готово сви муслимани тог региона представљају Србе који су од недавно прешли у ислам, вероватно од пре 25 година, а срећу се многе фамилије подељене на православне и муслиманске куће” (Gravier 1911, 12).

Тај процес, нажалост ни до почетка XXI века није довољно научно истражен. Пажњи науке измакао је процес поарнаућивања домаћих муслимана. Процес асимилације Срба у Албанце био је веома дуг и сложен, а текао је кроз неколико фаза. Прво, се примао ислам, након тога су се српске породице, обично ради заштите од турских власти или од Албанаца приклањали неком јачем арбанашком фису у чијем су суседству живели, како би сачували животе, имовину и част жена. Многи су се надали да ће сачувати стару веру и вратити јој се када се измене услови у спрску

посебну књигу „Плач старе Србије” (Земун 1864). У тој књизи су врло документовано изнети сви злочини Албанаца над Србима у Метохији и на Косову. Угледни европски историчар Константин Лиречек тврди да је из старе Србије, у периоду од 1878. до 1912. исељено у централне области данашње Србије (тадашња Краљевина Србија) око 150 000 православних Срба (Terzić 2011).

корист. Тако су чували језик (у мери у којој су могли), гробља својих предака, иконе и друге верске обичаје. Познато је да се на тим просторима стање није дуже време мењало на боље, већ се и погоршало, а старије генерације су у међувремену изумрле, млади су се све више удаљавали од своје матице и придруживали Албанцима, па је њихово албанизовање текло убрзано. Процес масовног албанизовања Срба заустављен је 1912. године, али је настављено албанизовање оних који су већ били прешли на ислам и ушли у поједине албанске фисове. Стање између два светска рата углавном се није мењало у корист Срба, јер ни српска, православна црква а ни држава нису предузимале мере да се оно измени (Bovan 1997, 432–434). Сви покушаји балканских хришћана да придобију Албанце за заједничку борбу против Отоманског царства, ради националног ослобођења и модернизације својих друштава, углавном су остали без резултата. Албанци су на почетку „Велике источне кризе” предњачили у зверствима турских редовних трупа и башибозука у борби против хришћанских устаника. Великоалбанска политичка концепција засигурно је била под великим утицајем панисламизма и радикалног политичког ислама. Нарочито снажна подршка спољних чинилаца албанској милитаристичкој активности на Балкану у остваривању пројекта „Велика Албанија” уследила је између два светска рата а то првенствено од стране фашистичких сила и комунистичке интернационале, који су били за разбијање заједничке државе Краљевине Југославије.

ЖРТВОВАЊЕ СРБИЈЕ СЕБИЧНИМ ИНТЕРЕСИМА МОНАРХИЈЕ

Међутим, мора се истаћи да је стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а нарочито државним преуређењем у краљевину Југославију 1929. године, Србија као држава српског народа била жртвована себичним интересима монархије и владајућег слоја на који се она наслањала. Читав њен државни и шири политички систем, па и друштвено биће, истопили су се у структури власти нове државе. Усвојеним уставом од 1921. године Југославија је организована као централистичко-бирокупатска држава

са великим овлашћењима круне и управних органа власти. Територија Југославије подељена је законом о обласној и средској самоуправи 1922 године на 33 области – жупе, а у њој територија Србије расцепкана на 13 области, без међусобне повезаности. Обласна управа била је веома ограничена и потчињена централној власти. На челу жупе био је жупан кога је постављао краљ.⁴

Такварасцепканост без логичких економско-географских веза није доприносила даљој стабилизацији стања у држави како на економском, тако и на политичком плану. Спољнополитичка ситуација у којој се Југославија налазила тридесетих година XX века била је веома неизвесна и под сталним притиском фашистичких земаља и Комунистичке партије Југославије, која је и у илегални умногоме наносила политичку штету Краљевини Југославији, да би након шестојануарске диктатуре успоставила блиске контакте са шиптарским милитаристичким покретом на Балкану. У настојању да се ситуација на Космету стабилизује српска власт је настојала да поједине угледне Шиптаре придобије и за највише органе државе у Београду. Томе у прилог ишла је и пракса краља Александра да дарује поједине шиптарске прваке како би их учинио лојалним и привукао у структуре власти. Таква пракса имала је одјека, што потврђује и пример извесног Шерифа Воца из Вучитрна који је даровао краљу Александру, у част његове женидбе, 100 најбољих овнова бираних по читавом Космету. Једна од важних мера српских власти за стабилизовање стања на Косову и Метохији било је насељавања ове покрајине православним становништвом, јер је под притиском шиптарских терориста велики број Срба протеран са својих вековних огњишта. Само у Метохији је од 8600 српских домаћинстава остало свега 1830. Због све теже етничке ситуације Срба на Косову и Метохији

4 Још драстичније распарчавање територије Србије извршено је реорганизацијом, октобра 1929. године, после увођења шестојануарске диктатуре. Територија Југославије подељена је на 9 бановина, територија пред кумановске Србије из 1913 године на 5 бановина: Моравска (Ниш), Дунавски (Нови Сад), Дринску (Сарајево), Зетску (Цетиње), и Вардарску (Скопље). Београд са Земун и Панчевом чинио је посебну управну јединицу, директно почињену краљу. Апсурдно распарчавање Србије тешко је на почетку XXI века и замислити. Довољно је указати да су подручја Крагујевца, Младеновца, Смедеревца и Пожаревца била везана за Нови Сад, подручја Шапца, Ваљева, Ужица и Чачка за Сарајево, подручја Ивањнице, Рашке, Новог Пазара, Полимља и Пећи, по беспуту за Цетиње, а подручја Лесковца, Врања, Приштине и Призрена за Скопље. Остатак Србије био је – у Моравској бановини (Jončić 1999).

краљ Александар Карађорђевић је 17. јуна 1931. године обнародовао Закон о насељавању јужних крајева.⁵

И поред свега што је овај закон омогућавао у периоду од почетка Другог светског рата настојања да насељавање Косова и Метохије Србима поприми веће размере нису донела резултате. Основни разлози томе јесте веома нестабилна и несигурна политичко-безбедносна ситуација на Косову и Метохији. Још увек су деловале терористичке и одметничке групе. Основи циљ им је био да по сваку цену пропадне Закон о насељавању Косова и Метохије српских живљем. Веома је тешко проценити бројно стање терористичких и одметничких група које су спроводиле насиље током четврте деценије XX века. Међутим, постоје подаци да је између два светска рата на Косову и Метохији деловало нешто више од 8000 припадника шиптарског одметничког језгра (Gaćinović 2004, 32).

Пописи становништва у међуратном периоду такође показују да није било знатнијег исељавања Арбанаса. Према попису из 1921, у Краљевини Југославији било је 439.657 Арбанаса, 3,67% од укупне популације, 15.000 мање него уочи ослобођења 1912, а живели су на Косову, у Метохији и, добрим делом, Македонији. Према попису из 1931, број Арбанаса износио је 505.259 (3,62% укупног становништва): у Зетској бановини живело је 150.062 (16%); у Моравској 48.300 (3,6%); у Вардарској бановини 302.901 (19,24%). Подаци пописа из 1939. показују да је на Косову и Метохији било 422.828 несловена (Арбанаса, Турака, Цигана итд.), укупно 65,6%, староседелачког словенског (претежно српског) 25,2% насељеника, такође претежно Срба, 59.204, тј. 9,2% (Gligoriјевић 1988, 185–192). Очигледно је да су Албанци демографски фактор схватили као стратегијски, па је на попису становништва 1981 године била драстично промењена етничка структура становништва на Косову и Метохији, јер су чинили већину са 77,42% (Savezni zavod za

5 Овај закон је требало да буде подстицај за нови талас колонизације Косова и Метохије српским живљем. Закон је био веома стимулативан и пружао је повољне услове онима који су желели да се населе на територију Косова и Метохије. „Старешине породица добијале су по пет хектара земље, а сваки ожењени члан у породици имао је право на још четири хектара, неожењени чланови породица старости до 21 године на по три хектара, док су деца и удовице добијали по хектар земље. Свака породица добијала је по 25 ари за окућницу, док су веће породице са по два или више ожењених чланова имале право на по 50 ари” (Gaćinović 2002).

Statistiku 1991).

РЕФЕРЕНЦЕ

AJ.MUD, F. 181, Pov. broj 1733, načelnik Kosovskog okruga Bošković Ministarstvu unutrašnjih dela od 10. decembra 1918.

AVII, P-4/3, k. 54, F.1, br. 1425.

AVII, P-4/3, k. 54, F.1. Pov. br. 1432; Maliković 2011.

AVII, P-4/3, k.54, f.3, Pov. br. 749.

AJ, MUD, F. 181, Pov. br. 92, načelnik Božović iz Kosovske Mitrovice od 9. februara 1920.

AJ. MUD, F. 178, Pov. br. 4564, načelnik vojni Drag. Tasić Ministarstvu unutrašnjih dela od 9. marta 1921.

Bataković, Dušan. 1997. *Kosovo i Metohija izazovi i odgovori*. Institut za geopolitičke studije.

Bogdanović, Dimitrije. 1985. *Knjiga o Kosovu*. Posebna izdanja. Beograd: SANU.

Bataković, T. Dušan. 2006. *Kosovo i Metohija u srpsko–albanaškim odnosima*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Čigoja.

Bovan, Vladimir. 1997. „Albanizovanje srpskog stanovništva na Kosovu i Metohiji.” U *Kosovo i Metohija – izazovi i odgovori*. Beograd: Institut za geopolitičke studije.

Bogdanović, Dimitrije. 1999. *Knjiga o Kosovu*. Beograd: Narodna knjiga i Vojno izdavački zavod.

Dimić, Ljubodrag i Đorđe Borožan. 1998. *Jugoslovenska država i Albanci*. Tom I. Beograd: Službeni list SRJ.

Ekmečić, Milorad. 2011. *Dugo kretanje između klanja i oranja – istorija Srba u novom veku (1492–1992)*. Četvrto izdanje. Beograd: EVRO GIUNTI.

Gaćinović, Radoslav. 2002. *Nasilje u Jugoslaviji*. Beograd: EVRO.

Gaćinović, Radoslav. 2004. *Otimanje Kosova i Metohije*.

Beograd: NIC VOJSKA.

Gligorijević, Branislav. 1988. „Fatalna jednostranost.” Povodom knjige dr Branka Horvata „Kosovsko pitanje.” *Časopis Istorija XX veka*, 1–2. Zagreb.

Gravier, Gaston. 1911. *La Vieille-Serbie et Les Albanais*. Extrait de la Revue de Paris.

Jovićeвић, P. i M. Miljković. 1983. *Hronika Peći*. Beograd: BIGZ.

Jončić, Koča. *Politika*, 18. 11. 1999. godine.

Maliković, R. Dragi. 2011. „Kačaćki pokret na Kosovu i Metohiji 1918 – 1924.” *Međunarodni tematski zbornik, „Političko nasilje.”* Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.

Obradović, Milovan. 1981. *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*. Priština: Institut za istoriju Kosova.

Rajović, Radošin. 1985. *Autonomija Kosova*. Beograd: IRO Ekonomika.

Savezni zavod za statistiku [SZS], „Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, Knjiga I, Podaci o naseljima i opštinama”, Beograd, 1991.

Terzić, Slavenko. 2011. *Istorijsko-idejne osnove velike Albanije*. Beograd: Vojska.

Radoslav Gaćinović*

Institute for Political Studies, Belgrade

**ALBANIAN VIOLENCE AGAINST SERBS IN THE
KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS
AND THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA**

Resume

Greater Albanian irredentist activity between the two world wars had the strong support of fascist forces, interested in breaking up the newly formed Yugoslav state. It was in the first place fascist Italy and the Third Communist International (Comintern) based in Moscow. The Greater Albania "Kosovo Committee" merged with the Comintern in the early 1920s. Italy directly supported the actions of Albanian terrorists (Kachaks) in Yugoslavia in the years after the First World War. "The leaders of that movement, Hassan Pristina and Mustafa Kroja, received from the Italian government initially 50,000 lira a month, later about 200,000 from September 1927. Much more." As there were daily conflicts with the Kachaks, who had the task of attacking and killing Serbs, cutting telephone lines and cutting lines, the authorities of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes tried to calm the situation by compromising with the Kachak leaders. The ambassadorial conference decided to form a "neutral zone" on the territory of the SCS kingdom, so the Yugoslav authorities decided not to enter the "neutral zone" from the SCS kingdom, and the Kachaks from that zone to enter the territory of the SCS kingdom. "The neutral zone included the villages of Junik, Batuš, Molić, Morina, Brovina, Ponoševac, Popovac, Šišman, and it was definitely abolished on December 20, 1920. Bajram Curi felt safe in the "neutral zone", surrounded by his bodyguards. He stayed, mostly, in Junik and Batuš. In December 1921, he called on all his supporters to come to the "zone", intending to create military units there whose goal would be to overthrow the government of Ahmet Bey in Albania, and only after that to lead actions on the territory of the Kingdom of SCS. Between 2,000 and 5,000 "fighters" responded, supplying them with weapons and ammunition, which could be claimed to have been financed by

* E-mail address: radoslav.gacinovic@ips.ac.rs.

Italy. The action of disarming the Albanian ducks on the territory of Kosovo lasted from January 5 to February 7, 1921, when it was stopped. During that time, 672 rifles, 223 revolvers, 4629 bullets, 30 bombs, 21 rifle barrels, 9 knives, and one barrel were confiscated from the barrels there. On that occasion, 21 military fugitives and 8 ducks were arrested. One kachak was killed and six kachak houses were set on fire, three houses in the village of Devetak, from which soldiers were shot as they approached the village, two houses in the village of Ranci where a kachak company spent the night, and one house in the village of Sicevo, where also gathered Kachaks.

Keywords: Serbia, Kosovo and Metohija, violence, Kachaks, terrorism, Albanians

* Овај рад је примљен 5. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 321.01:929 Jovanović S.

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7112021.4>

Прегледни рад

Српска политичка мисао

број 1/2021.

год. 28. vol. 71

стр. 65-86

*Предраг Терзић**

Институт за политичке студије, Београд

*Иван Јоксић***

*Правни факултет за привреду и правосуђе
Универзитета Привредна академија, Нови Сад*

ДРЖАВНО ПИТАЊЕ У ТЕОРИЈСКОЈ МИСЛИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Сажетак

Бављење државом старо је колико и сама држава. Њен настанак, развој и уставно устројство показују у којој мери је државно питање важно у теоријској мисли. У литератури постоји велики број темата у којима се настоји објаснити суштина државног питања, полазећи од појединачних аспеката њеног функционисања. Чини се да не постоји аутор, у правној и политиколошкој теорији, који се није окушао на овом пољу. Тако је било и са горостасом наше правне, политиколошке, социолошке, књижевне, историјске мисли Слободаном Јовановићем. Он је расправним стилем студиозно обрадио питање државе, уважавајући теоријска достигнућа својих претходника и савременика. Инспирисан идејама француских просветитеља, о којима је такође писао, Слободан Јовановић указује на материјалну и духовну

* Имејл-адреса: predragterzic@yahoo.com.

** Имејл-адреса: ijoksic@pravni-fakultet.info.

димензију унутрашњег и спољашњег устројства државе. Његово изузетно познавање друштвених и политичких прилика у земљи било је инспиративно за предлагање будућих решења важних државних питања. Тиме је ширина и дубина теоријске мисли Слободана Јовановића већа, јер читаоци његових дела пред собом имају вредно штиво које превазилази просторне и временске оквире. Он није припадао ауторима који важна теоријска питања обрађују оловно тешким пером, већ разговорним стилем који омогућава упознавање материје ширем кругу читалаца. Зато је с пуним правом професор Стеван Врачар уврстио Слободана Јовановића у ред личности, које чине драгоцену научну баштину српског народа и државе.

Кључне речи: Слободан Јовановић, право, политика, држава, легитимност, организација, човек, устав

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Држава има обележје моћне организације, која је кадра да намеће вољу својим становницима. Овакав однос према држави датира из времена првих држава-градова, укључујући и потоње облике њеног развоја у старом и средњем веку. Држава се испољава у релацијама различитих садржаја, почев од психолошких, социјалних, религиозних, идеолошких и надасве правних и политичких. Ови садржаји показују сву сложеност државне организације која би морала одолевати свим облицима њене дезорганизације. У теоријској мисли већине аутора, различите идеолошке припадности, државно питање представља неисцрпну тему. У њеном средишту су критички осврти постојећег стања у државној организацији и покушаји идеализовања будућег државног устројства који се, по правилу, заснивају на идеолошким и религиозним принципима.

Искушењу бављења државом и начинима организовања њене власти није одолео ни Слободан Јовановић. Он даје своје виђење државе, које је настало у визири француских просветитеља којима је, према нашем мишљењу, био опчињен, сматрајући их узорима модерне демократске државе. Јовановић о њима пише, дивећи се њиховој вољи и жељи да своју државу учине бољом. Књига о вођама Француске буржоаске револуције представља нешто ново у

домаћој међуратној историјској, политиколошкој и правној литератури. Чини се да Слободан Јовановић читаоцима циљано ставља до знања какву државу жели за свој народ. Иако је одувек желео да о држави пише, али у њеном управљању не учествује, сплет историјских околности га је натерао да прекрши себи дату реч.

Државна организација, настала из пера Слободана Јовановића, заснована је на унапред постављеним принципима, који имају уставно-правни карактер. На овим основама се, уосталом, може направити разлика између различитих колективитета и државе, коју Јовановић наглашава у својим делима. Иако колективитети могу имати своја правила, одређени ниво војне моћи, велики број припадника, они немају државотворну црту. Њима, заправо, недостају они садржаји без којих није могуће функционисање државе. С друге стране, не може се порећи да различити колективитети, попут религиозних и политичких, имају изражену свест о заједничкој припадности својих чланова. Слободан Јовановић апострофира присуство духовног јединства, које представља везивно ткиво у функционисању сваког уређеног колективитета и даје позитиван инпут интерирању његових чланова.

Чињеница да је држава део друштва чини неопходним разматрање њених функција у датом просторном и временском контексту. Слободан Јовановић је тога свестан и зато у првим редовима својих књига о држави указује на потребу да се изложе наступеле и наступајуће промене у одређеном броју европских земаља. Непосредност, која одликује ауторов стил, циљано одговара његовој потреби да сликовито укаже на значај државног питања. Међутим, сложеност односа у држави, од појединаца до ужих или ширих колективитета, иницира неопходност успостављања реда међу њеним субјектима. Под тим се подразумева постојање адекватног правног поретка и, разуме се, успостављање, односно одржавање правног реда неоптерећеног идеолошким и религиозним садржајима. На основу целокупног научног опуса Слободана Јовановића, могло би се констатовати да његово схватање државног питања представља идеал коме свака држава тежи од свог настанка. Тога је он, сасвим сигурно, био свестан у периоду писања књига и других научних дела, а нарочито у времену управљања државом у егзилу, као и потоњег политичког прогона, у одсуству, у социјалистичкој Југославији.

Важан моменат у Јовановићевим разматрањима државног питања посвећен је ширим друштвеним збивањима. Констатација да је настанак државе претходио настанку друштва има шире домете. Слободан Јовановић приписује афирмацију друштвеног питања ауторима социјалистичке мисли, који државу сматрају сметњом на путу преласка у бескласно друштво. Овакав утопизам се показује веома опасним али је, нажалост, доживео и практичну примену у већем броју социјалистичких земаља. Јовановић је на сопственој кожи доживео социјалистичко уређење државног питања. Проглашен је народним непријатељем, по неким правним јеретиком, иако је био легални представник југословенских власти. Због тога су генерације интелектуалаца стасавале с оваквим (пред)убеђењем, чиме је нанета несagleдива штета свима који су схватили значај државног питања. Отуда је од изузетног значаја оригинално апострофирање свих важнијих момената теоријске мисли о државном питању. У томе, без лажне скромности, Слободан Јовановић нема премца у домаћој политиколошкој и правној мисли 20. века.

ПОЈАМ И ЗНАЧЕЊЕ ДРЖАВЕ

Легитимност и сувереност државне власти

Легитимност државне власти представља важно питање у разматрању њене дугорочне одрживости у одређеном временском и просторном оквиру. Легитимна власт мора имати друштвено оправдане атрибуте, који почивају на општој сагласности већине у одређеном друштву. Зато криза легитимности наступа када актуелна власт изгуби свој друштвени ослонац и приступи манипулативним методама „вештачког” одржавања. Ови процеси датирају из времена првих градова-држава и егзистирају све до данашњих дана. Можемо констатовати да се генеза кризе легитимности, у различитим временским периодима, заснивала на тада актуелним религиозним и идеолошким основима. Она је, заправо, окарактерисана капацитетима актуелне власти да свој изгубљени легитимитет надомести „неповољним” околностима које су задесиле државу и народ.

Генусно одређење легитимности је доживело различита опредељења у зависности од историјског тренутка. Ипак, неспорно је да се појам и значење легитимности може приписати европској политичкој мисли. У општем значењу се под легитимношћу подразумева добровољно потчињавање грађана државној власти. Под тим се подразумева свест већине људи да је њихова власт религиозно, идеолошки и надасве правно оправдана и неопходна у свакодневном животу. Она је уједно и заштитничка, јер се воља већине штити од могућих начина нарушавања друштвено-економског и политичког поретка.¹

Извориште легитимности у европској политиколошкој и правној мисли заснива се на различитим основама. Оне се могу свести на две основне претпоставке:

- третирање друштвеног поретка као заједнице слободних грађана. Овакво схватање има своје упориште у старогрчкој, римској и, донекле, средњовековној правној традицији
- раздвајање верске и световне власти, карактеристично за европску политичку традицију (Zakošek 1989, 45).

Знајући да Слободан Јовановић гравитира у правцу европске политиколошке и правне мисли, његово разумевање легитимности државне власти блиско је ауторима европског интелектуалног простора. У својој књизи *Вођи француске револуције* Јовановић анализира неопходност револуционарног рушења власти, чиме у исто време у расправу уводи питање легитимизације.

Слободан Јовановић питање легитимности револуционарне власти цени по поступцима њених вођа који, сплетом негативних историјских околности, постају жртве револуције. Описујући револуционарну улогу Мирабоа, Јовановић констатује његов критички однос према револуцији, тако што јасно наводи њене добре и лоше стране. Мирабо сматра скупштину легитимним државним телом, која се мора

1 Интересантно је запазити да Кант на овој тези развија своју мисао и став о неоправданости било каквог облика рушења државне власти, без обзира што се она, хипотетички посматрано, могла претворити у ненародну и угњетачку. По његовом мишљењу, нема оправдања за насилно рушење власти, јер се тиме нелегитимним средствима настоји срушити правно-легитимна власт. „До разлога зашто Кант забрањује покретање било какве насилне побуне можемо доћи полазећи од неколико различитих идеја. Прва се односи на противречност таквог захтева, друга на разлику између јавне и приватне употребе ума, а трећа на садржај максиме јавности” (Soć 2013, 67).

одупрети вољи народних маса на улици (Jovanović 1932a, 135–137). Ипак, његове идеје које су, у основи тачне, нису наишле на шири народни одјек. Зато Мирабо остаје усамљен, чиме се придружује судбини осталих револуционарних првака.

Сувереност државне власти није могуће објаснити из само једног угла. Ради се о појму који садржи материјалне и формалне димензије. Зато је неопходан еклектички приступ, који ће уважити бројне различитости у приступу суверености. Материјална димензија суверености се заснива на односу надређености и подређености у друштву. У таквом односу снага, надређени намеће своју вољу подређеном субјекту. Сувереност у формалном смислу подразумева постојање врховног органа власти, који се мењао кроз историјске епохе. Отуда се достигнуће Француске буржоаске револуције огледа у успостављању парламентарне власти и скупштине, као врховног заступника народне воље.²

Сувереност, из пера Слободана Јовановића, подразумева међусобно усклађено функционисање свих делова или грана државне власти. Право има улогу њиховог регулатора, чиме се доприноси складном функционисању државе, а самим тим и остварењу њене суверености. Иако све гране власти заједно чине целину државне власти, неопходно је да постоје јасно оцртане граничне међе, које једну власт раздвајају од друге. Ипак, јединство власти остаје на нивоу теоријске конструкције, јер у стварности она представља недостижни идеал. Слободан Јовановић је тога био свестан.

Негацију суверености државне власти Слободан Јовановић је осетио на личном примеру. Иако председник Владе Краљевине Југославије у егзилу, доживео је да револуционарна власт његовом затворском осудом, која није могла да буде извршена, и губитком грађанских и политичких

2 Иако идеје француских просветитеља представљају радикалан отклон од ранијих схватања о извору и садржају суверености, морамо узети у обзир чињеницу да се генеза идеје о Републици, као новом облику државног уређења, постепено пробијала много пре револуционарних дешавања у Француској. Подсећања ради, Жан Боден (*Jean Bodin*) у свом делу Шест књига о држави указује на монарха као извора суверености у држави. У својој књизи државу, односно републику, сматра човековим срећним окружењем, јер суверена власт има за циљ да омогући нормалан живот свим грађанима. Ова књига је настала далеке 1583. године, што упућује на чињеницу да је два века раздвајају од почетка Француске буржоаске револуције. Овако дугу временску дискрепанцу треба узети у обзир приликом оцене домета Боденове теоријске мисли (Опширније: Bodin 1993, 46–47).

права, себи, на недемократски и груб начин, обезбеди сувереност. Тога је постао свестан онда када је „тадашња” међународна заједница признала постојеће стање ствари у социјалистичкој Југославији. Нажалост, тога су убрзо постајали свесни и грађани социјалистичке Југославије, који су и због вербалног деликта преживљавали затворске и друге врсте тортуре као „средства преваспитавања”.

Задатак и елементи државе

Задатак државе јесте да очува мир и стабилност у друштву. У те сврхе она је најпозванија да интервенише увек када дође до насилних покушаја угрожавања државног поретка, или пак угрожавања и повреде личних, политичких, економских, социјалних права и слобода грађана. Једном речју, држава штити сопствени правни поредак од свих који, својим поступањем, настоје да га наруше. Наоко неспорно, право на државни интервенционизам постаје предмет опречних оцена у политиколошкој и правној теорији. Ово питање постаје тема теоријских спорења, без изгледа за постицањем неке врсте научног консензуса.

Слободан Јовановић разматра могућност делотворног разграничења између државног интервенционизма и заштите личних слобода грађана. Он поставља питање: да ли је могуће успоставити сталне механизме, који би постали брана државној самовољи и злоупотреби личних слобода грађана? У супротном, неопходно је све спорне ситуације решавати од случаја до случаја, чиме се нарушава правна сигурност, односно извесност поступања државних органа у генусно истим ситуацијама (Јовановић 1936b, 108–109). У овом случају се, у ствари, домаћи правни систем приближава англосаксонској правној традицији.

Иако се оправданост државног интервенционизма чини неспорном, неопходно је одредити његову меру. То практично значи да право државе да интервенише није неограничено, већ мора бити омеђено границама личних слобода грађана. Ова дилема о(п)стаје у правној и политиколошкој теорији све до данашњих дана. Узалудно је позивање на чињеницу да савремена достигнућа на пољу људских права, која добрим делом Слободан Јовановић није за живота дочекао, не умањују

потребу сталне борбе између неопходног и дозвољеног (државног) мешања у домене личних слобода њених грађана. У овом сегменту функционисања државе није се превише одмакло у свету, без обзира на достигнућа на пољу изградње међународних и регионалних правно-институционалних механизма. Пракса мандатних *ad hoc* трибунала и спорења око надлежности Сталног Међународног кривичног суда само су подгрејала озбиљне сумње у домете светске правде.³

Државни интервенционизам можемо посматрати из различитих углова. Гледишта се, у својој основи, базирају на колективној и индивидуалистичкој концепцији разумевања односа државе, њених средстава принуде и личних слобода грађана. Индивидуалистички погледи на однос државе и друштва, самим тим и државног интервенционизма, који је у основи принудног карактера, супротни су социјалистичкој идеологији, у којој је појединац миноран, а колектив доминирајући фактор. С обзиром да је тога био свестан, Слободан Јовановић домене државног интервенционизма поставља у оквиру правног и социолошког гледишта.

Правно гледиште о границама државне интервенције, у визури Слободана Јовановића, оптира између индивидуалистичке и социјалистичке школе. Индивидуалистичка школа се заснива на тези о обавезности државне интервенције у свакој ситуацији у којој се штити правни поредак земље. Под тим се подразумева систем правних прописа, којима се штите индивидуална права грађана од могућности њиховог кршења на правно недозвољив начин и правно неподобним средствима. „Индивидуалистичка школа је повезала државну интервенцију и друштвени развитак, али Слободан Јовановић наводи неколико приговора индивидуалистичкој школи, који се односе на поистовећивање сваке врсте промена и друштвеног развитака, али и изједначавање сваког друштвеног развитака с друштвеним напретком” (Terzić 2020, 82).

3 Стални Међународни кривични суд званично је почео с радом 1. јула 2003. године. Иако је сматран цивилизацијским достигнућем, у погледу суђења за најтеже (незастаревајуће) злочине, он није испунио почетна очекивања. Намењена му је секундарна надлежност, у ситуацији када национални судови нису спремни да суде за најтеже злочине. Овде се државни интервенционизам премешта у међународне домене, чиме се почетни искорак у обезбеђивању правде жртвама чини извеснијим. У том погледу се одсуство државног интервенционизма у националним оквирима надомешта надлежношћу међународних судских инстанци. Нажалост, Слободан Јовановић није дочекао моменат формирања овог суда, јер би његово апострофирање мерљивости државне, односно међународне интервенције и домена личне слободе грађана добило другачији призвук.

Теза о неопходности државног интервенисања, у заштити личних слобода њених грађана, захтева одговор на питање оправданости заштите саме државе од рушилачких поступака. Да ли се у овом случају мерљивост државне интервенције и оправданост њене употребе може довести у питање? Изузимајући опречна мишљења, која су претежно анархистичко-утопистичког карактера, сматрамо државу најпозванијом да штити себе саму од других. У противном се доводи у питање опстанак савремене државе, јер су угрожене њене виталне функције.⁴ Уосталом, легитимност државне власти и легалност одлука државних органа нису могући уколико излазе изван правних оквира. „Познато је да право уређује начин функционисања правне државе те да није могуће њено постојање без адекватног права. Отуда се у самом називу *правна држава* апострофира значај правног поретка за државу” (Јоксић и Жеж 2014, 352).

Социјалистичка школа је сместила државну интервенцију у средиште међуодноса послодаваца и радника. Следствено томе, држава добија улогу арбитра који решава класне сукобе у друштву. У фокусу државног деловања налазе се класни односи, чиме се она сврстава у ред класних арбитра. Ово схватање је ограничено и неприменљиво у државама тзв. социјалног благостања, у којима нису присутни класни проблеми. То практично значи да њима држава није од користи, јер губи смисао свог постојања. Тиме се *stricto sensu* подупире теза од одумирању државе, која је доживела историјски пораз.

Социолошко гледиште о границама државне интервенције почива на дијаметрално супротним основима од правног гледишта. Овде индивидуалистичка школа своје утемељење заснива на истим принципима, али се разликује у методама државног деловања. Уместо да државна интервенција буде усмерена ка заштити личних слобода грађана, као принципијелног правног питања, она противставља законе друштвеног развита (Јовановић 1936b, 117).

4 Питање постепеног приближавања правне државе према њеном савременом уобличавању, Еуген Пусић посматра у два нивоа. Први ниво се тиче признавања и остваривања одређених људских права, која се сматрају старијима од државе, па их зато она не сме кршити или ограничавати. Други ниво подразумева развијање институција и метода, који су у стању да државу фактички спрече у произвољној употреби монопола физичке принуде изван њеног правног система (Пусић 1990, 81–82).

Социолошке теорије одричу могућност државног интервенционизма на друштвеној сцени. Наведено теоријско опредељење је подразумевало илузорност државног интервенционизма, односно државне помоћи доминантним групама, јер им она није потребна. Угроженим категоријама грађана не би било сврховито пружати помоћ, јер би се тиме ометао нормалан ток друштвених кретања и утицало на државни развитак. Међутим, став о немешању државе у друштвени живот грађана није супротстављен неопходности њеног посредног учешћа. Оно би се састојало у прописивању правила поступања и обезбеђивању да се на моралан и правно допуштен начин поштују. Дакле, арбитрирајућа улога државе произилази из њеног активног немешања и пасивног (допуштеног) утицаја на поступање свих актера друштвеног живота.

Слободан Јовановић је био свестан танке линије која раздваја потребно, могуће и оправдано државно интервенисање у различитим областима друштвеног развитака. Сумирајући достигнућа и недостатке индивидуалистичке и социјалистичке школе, у оквирима правног и социолошког гледишта, он трага за решењима којима би се отклониле присутне дилеме. Заједнички именитељ различитих теоријских оријентација морао би почивати на неутралном односу државе према супротстављеним друштвеним групама. То није коначно решење већ процес постепеног неутралисања државе, који је током историје показивао (не)отпорност на утицаје различитих религијских и идеолошких усмерења.

Критика марксистичког концепта државе

Идеологија марксизма је током XX века постала део животне стварности већег броја земаља у свету. Она је опредмећена у револуционарним дешавањима у Русији, када на власт долазе бољшевици. Најпре опасности, а онда и погубности, ове идеологије људи су постали свесни тек када су на својој кожи осетили оштрину политичке репресије. Иако се накнадна памет увек чини већом, не треба спорити чињеницу да је значајан број аутора био свестан погубности марксистичког концепта уређења државе, и то већ у самом зачетку њене примене. Показало се да је први „посао” нове

власти био успостављање болшевичке диктатуре у мери у којој је у претходном периоду, како су истицали, буржоаска власт господарила и живела на рачун народа, а пре свега радничке класе.

Слободан Јовановић је пружио детаљну анализу актуелног стања у болшевичкој Русији, где је власт предузимала прве кораке у правцу изградње бескласног друштва. Револуционарни талас је убрзо захватио и околне државе. Тако се 1922. године приступило оснивању Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР) са Русијом као стожером. Унутрашње уређење нове државе заснивало се на строгим социјалистичким принципима. Њихову основу је прожимала комунистичка идеологија, коју су у својим учењима поставили Маркс и Енгелс.

Ови догађаји иницирали су повећано интересовање Слободана Јовановића и његових савременика за марксистичку идеологију. У њеној основи је историјски материјализам и теза о одумирању државе, као крајњег исхода опредмећеног идеолошког дискурса самог Маркса и интерпретатора његовог учења, попут Лењина, Плеханова, Троцког и других. „Јовановић разматра марксизам и у Држави (1914, 1922, 1936), као и у бројним краћим радовима. Осим што је одржао докторски курс о марксизму (1932–1933), подржао је оснивање и заједно са својим марксистички оријентисаним асистентом Јованом Ђорђевићем, отворио је студентски дебатни клуб на Правном факултету, који је био, у ствари, *нека врста мале академије марксизма*. Слободан Јовановић је сматрао да теорије треба отворено и слободно разматрати и тумачити, јер се само у слободним условима могу остваривати релевантни научни резултати” (Milosavljević 2013, 17).

Научна предузимљивост и склоност ка стицању идеолошки неоптерећених знања најбољи су залог улажења у суштину једне идеологије. Слободан Јовановић је тога био свестан и зато не чуди његово раније интересовање за Марксово учење, испољено у домену филозофије кроз историјски материјализам. Терзић примећује да у проучавању Марксових и Енгелсових капиталних дела, Јовановић разликује употребну и прометну вредност робе, стални и променљиви капитал, али и одређује различите интересе радничке класе и буржоазије. Надаље, теорија

историјског материјализма, заснована на материјалистичкој дијалектици и превладавању друштвено-економских формација, представљена је као неумитни закон развитка историје (Terzić 2020, 89). На овом подручју је постављена демаркациона линија, која раздваја Хегелов идеализам од Марксовог материјализма. Први је пратио кретање идеје, а други материје, сматрајући их покретачем и верним пратиоцем нераскидиве нити историјских догађаја. Бранећи сопствено филозофско учење Маркс, у критици Хегеловог учења, наводи да је код Хегела дијалектика дубила на глави, а да је он поставио на ноге.

У економској сфери се указује на ново уређење односа на селу, национализацију приватне имовине и њено претварање у задружну. Уместо на својој, сељаци сада раде на задружној имовини, чиме се ствара читав слој људи-беземљаша. Право на синдикално организовање није укинато, али се мења улога синдиката у социјалистичком друштву. Строга контрола привреде и неометани државни интервенционизам давали су новој власти тоталитарни карактер. У склопу разматрања привредних прилика у СССР-у, апострофира се процес бирократизације у друштву, чију окосницу чине подржављена предузећа и колхози, као облик организовања пољопривредне производње.

Одсуство плуралистичког погледа на свет, у визури нове социјалистичке власти, имало је директан утицај на политичке прилике у земљи. Страначки монизам, изражен у комунистичкој партији, није дозвољавао деловање других политичких субјеката. Они су сматрани непријатељским елементима који, под утицајем спољних (буржоаских) фактора, имају задатак да насилно сруше нову власт. „Иако Маркс и Енгелс нису помињали физичко истребљење капиталиста, они су не само били за употребу насиља против њих (јер се лако могло претпоставити да ће капиталисти покушати да бране своју имовину), већ су остављали утисак као да се залажу и за преиспитивање самог концепта насиља. Наиме, Маркс и Енгелс су најављивали одбацивање свих традиционалних (буржоаских) вредности, укључив и слободу и морал” (Antonić 2010, 164–165).

Слободан Јовановић је изворно тумачио политичку суштину комунистичке идеологије у Совјетском Савезу. У томе се држао непристрасног приступа, што је давало

пуну научну тежину његовим закључцима. Он појашњава основну Маркову идеју о класном карактеру политичких странака, чиме се оправдава гушење страначког живота и потпуна доминација, односно диктатура комунистичке партије. Политичке странке се стављају ван закона, тако што се забрањује њихово деловање. У таквој држави није било места за плурализам политичког мишљења, већ се политичко-педагошким методама наметала социјалистичка свест народа.

Анализа садржаја и степена практичне применљивости комунистичке идеологије, настале из Марковог а потом и пера његових интерпретатора, представљала је научни изазов интелектуалцима тог доба. Ширина и дубина научне мисли Слободана Јовановића допринела је да пред собом имамо поуздано научно штиво у овој области. Закључујући излагање политичке суштине социјализма у Совјетском Савезу, као огледног примера опредмећене Маркове мисли, он наводи нека своја запажања. Иако се не усуђује да детаљније прогнозира комунистички експеримент у СССР-у, Слободан Јовановић изражава озбиљну забринутост.

Основна слабост комунистичке идеологије огледа се у њеном опонирању религији, независном и слободном мишљењу, као и кршењу личних слобода. Ове вредности су, једноставно, угушене у социјализму што може, а историјски се показало да и јесте, створити климу неповерења и отпора према званичној идеологији. Ове појаве се сматрају обележјима нижих ступњева у развоју људског друштва. Под њиховим утицајем долази до сукоба рационалног и ирационалног у односу друштвене организације и личне слободе. Будући неспреман да понуди, већ унапред одбацује компромисна решења, комунизам се креће линијом једног од супротних начела (Јовановић 1936v, 489–491). У томе се огледа његова основна слабост и одсуство дугорочне перспективе. Зато не изненађује што се клица комунизма није примила у развијеним демократијама.

Упоређујући комунизам с националсоцијализмом, Слободан Јовановић се отворено сврстава у противнике ових идеологија. Човеку, чија је научна мисао била испред времена у коме је живео, није било тешко да разуме сву погубност једноумног начина уређења друштвених прилика.

ОРГАНИЗАЦИЈА ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ

Подела и организација државне власти

Подела и организација државне власти је устројена на принципу поделе и самосталног функционисања сваке од три гране власти. Трихотомни приступ у функционисању државне власти подразумева засебне органе, који се не смеју мешати једни другима у обављању уставом и законом поверених послова. У прилог тродеобног система поделе власти, Слободан Јовановић наводи два основна разлога: технички и правни (Jovanović 1936b, 3–5).

Технички разлог се односи на неопходну специјализацију лица која учествују у одређеној грани власти. Подела власти управо омогућава константно усавршавање појединаца за вршење власти, као и њихово интелектуално и морално уподобљавање. Тако, на пример, знање и способности потребни за вршење судијске функције нису компатибилни за учеснике у законодавној власти. Потоњи креирају правна правила и омогућавају њихову будућу примену. То захтева виши ниво знања и свести, јер се резултати њиховог рада могу оцењивати у будућности.

Израда и доношење законских прописа припада једној од најодговорнијих делатности у држави. У правној доктрини нису ретки аутори који сматрају да сваки закон мора имати свој дух. Они који прописе примењују морају настојати да правилно протумаче „аутентичну” вољу учесника у њиховом стварању. Реч је о једној врсти духовне трансмисије, која се одвија између креатора правних прописа и субјеката који учествују у њиховој примени. Наведени процес се *stricto sensu* своди на поделу рада међу органима, који припадају различитим гранама власти. Одређени ниво преливања међу гранама власти требало би сводити на најмању могућу меру.

Правни разлог поделе власти огледа се у омогућавању нормалног функционисања правне државе. Она не може постојати када је сва власт сконцентрисана у рукама једне гране власти. У политичкој пракси тоталитарних режима је то најчешће извршна власт, с тим што су и остале гране власти морале деловати у духу владајуће идеологије и у

складу с мишљењем врха пирамиде политичке власти.⁵ Подела на законодавну, извршну и судску власт омогућава нормално функционисање државе. Идеолог поделе власти, Шарл Монтескје (*Charles-Louis Montesquieu*), је указивао на незајажљиву људску потребу да се управља другим људима. Јединство власти би, у том погледу, било идеално средство реализовања апсолутистичких тежњи. Зато се подела власти, као систем у ком се власти међусобно ограничавају, сматра великим дометом француске просветитељске мисли, којој је овај филозоф садржајно припадао. Нимало случајно, већ циљано, Монтескје је своје познато дело, у коме образлаже неопходност поделе државне власти, насловио *Дух закона*. Тиме се потврђује теза о закону као духовној творевини, који се материјализује у његовим конкретним одредбама.

Подела државне власти не сме се и не може вршити према екстремно сепаратном принципу. Такво стање у држави паралисало би њено нормално функционисање, али и живот грађана. Свестан опасности, коју са собом носи дословна сепарација државне власти, Слободан Јовановић инсистира на њеном јединству. Следствено томе, ако пођемо од чињенице да законодавна власт представља вољу народа, онда је она најпозванија да доноси правна правила (устав и законе), које ће примењивати друге две гране власти. Дакле, иако начелно независне, извршна и судска власт морају деловати у оквирима воље законодавне власти. Овде се не доводи у питање трихотомија државне власти, већ се, напротив, ојачава њено нормално функционисање и јединство.

Важан моменат, код разматрања принципа поделе државне власти, односи се на преливање надлежности у одређеним сегментима њиховог функционисања. Иако је изрицање санкција у надлежности судске власти, предвиђена је и могућност да законодавна и извршна власт

5 Интересантно је запазити да се у нацистичкој Немачкој вршење судијске функције уподобљавало фиреровим захтевима. „По Хитлеровом преузимању власти, велики део судија се надао успостављању једног новог судског поретка и поздрављао је крај пропалог и срамотног парламентаризма. Нови узорци су били они које је наређивала националсоцијалистичка идеологија. Она је захтевала од судија да буду флексибилни да поред закона поштују и друге вредности, на пример правду која се имала разумети у националсоцијалистичком смислу као владајући политички морал. На првом месту свих правних извора био је здрав, народни разум. Овај неодређени појам, као и други замагљени принципи попут верности и вере послужили су као средство којим се старим законима додељивало ново правно значење” (Volić-Hellbusch 2012, 44).

могу санкционисати поступање супротно прописима. То практично значи да парламент може изрицати новчане казне посланицима, да полиција може изрицати мандатне новчане казне прекршиоцима и др. Наведена овлашћења нису у супротности с принципом поделе власти и не представљају грубо мешање у уставне надлежности судске власти. Супротно томе, највиши судови у земљи могу доносити начелна правна схватања о одређеним правним питањима, која нису децидирано решена у законским прописима. Реч је о правним празнинама, чије присуство треба свести на минимум, али их је немогуће искључити. Савршеност правног система у једној држави огледа се у свођењу правних празнина на најмању могућу меру. На тај начин се сужавају могућности диферентног приступа у решавању генусно истих правних ситуација у судској пракси.

Иако се трудио да основне елементе поделе власти и принципе њеног функционисања објасни из доктринарног угла, Слободан Јовановић, циљано или не, даје своју оцену успешне поделе државне власти. Доследно сматра да начело поделе власти не одговара парламентарном режиму. Наиме, парламентарни режим подразумева стални надзор друге две гране власти, чиме се најдиректније опонира начелу поделе власти. Ово начело је у супротности и с начелом уставне равноправности. Очигледан пример представљају САД, где све три врсте власти стоје под уставом. То практично значи да се шеф управне власти и судови могу одупирати законодавној власти. Спречавање њеног мешања је омогућено давањем права управној и судској власти да врше активан надзор над законодавном влашћу (Jovanović 1936v, 54–55).

Границе државне власти

Домети и границе државне власти спадају у ред питања на којима се разилазе аутори различитих теоријских усмерења у политиколошкој и правној доктрини. Њихова запажања и предлози оптирају између неопходног и пожељног начина вршења државне власти. Водећи рачуна да државна власт несметано остварује своју уставну улогу, у оквирима трихотомне поделе, аутори доктринарних усмерења указују на могуће правце ограничавања у њеном вршењу.

Слободан Јовановић је био свестан научних искушења која са собом носи разматрање ограничења државне власти. У очима водећих државних структура покретање теме неопходног ограничења државне власти проглашавано је јеретичком. Историја бележи значајан број аутора који су били у немилости државне власти, и то при самом помену њене смењивости и ограничења у вршењу државних функција. Утврђивање границе државне власти подразумева примену подесних метода, којима би се конструисали трајнији механизми контроле. Слободан Јовановић предлаже примену два метода у ограничењу државне власти: правни и ванправни.⁶

Правни метод ограничења државне власти се заснива на механизмима контроле и међуодговорности у оквирима њене трихотомне поделе. У својој бити унутарњи, овај методолошки приступ налази примену у оквирима постојећег стања ствари. Његова делотворност почива на систематском и сталном ограничавању у вршењу државне власти. Присталице правног метода се противе *ad hoc* решењима, јер се њима нарушава нормално функционисање државне власти. Могли бисмо рећи да овај метод више одговара конформистичком начину гледања на проблематику (само)ограничења државне власти. На крилима оваквог методолошког приступа одриче се могућност њеног насилног свргавања. Најзад, примећујемо да се правни метод неефикасно одражава у практичним аспектима ограничења државне власти.

Ванправни или политички метод ограничења државне власти чини јавно мњење, као активни пратилац деловања државне власти.⁷ Док у развијеним демократијама политички

6 Ове методе можемо назвати спољашњим и унутрашњим. Док се првим врши системско, другим наступа политичко (само)ограничење државне власти. Није нереално ове методе назвати константним и цикличним. Прве подразумевају стално успостављене механизме контроле државне власти, а друге јавно мњење које своју вољу, у крајњем исходу, референдумски и изборно изјашњава. Потоњим бисмо могли придодати елементе револуционарних дешавања, у ситуацијама када се противправним путем врши насилна смена врха државне власти.

7 Јавно мњење, као правно-политичку категорију, према карактеру учешћа у контроли државне власти, можемо поделити на: активно и пасивно. *Активно јавно мњење* подразумева коришћење ванинституционалних механизма борбе против државне власти. То укључује: одржавање трибина; јавних, а ненасилних скупова; упућивање писаних иницијатива, протеста, отворених писама и друге начине правног обраћања државним органима. Грађани имају право да користе правне могућности које им пружа Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја. На тај начин могу доћи до тражених података које користе у будућем јавном деловању. *Пасивно јавно мњење* чине грађани код којих не постоји спремност за јавним деловањем. Они нису спремни

метод исказује боље резултате од правног метода, у тоталитарним режимима је искључена могућност примене овог метода, будући да није остварива претпоставка слободе изражавања мишљења. Ипак, тоталитарни режими могу прибегавати фингираном коришћењу ванправног метода тако што се организују квази начини изражавања мишљења грађана. Реч је о намештеним референдумима и изборним процесима, у којима је искључена могућност демократске контроле самог тока и резултата гласања.

Слободан Јовановић је ближи правном методу, јер државну власт сматра правном категоријом. Зато ванправни чиниоци, који утичу на вршење државне власти, нису пожељни. Под тим се подразумева утицај појединаца и различитих типова организација, које себи дају право контроле државне власти изван уставних и законских оквира. Ови чиниоци се збирно називају јавним мњењем, иако је реч о различитим субјектима који делују из различитих побуда. Прешироко или преуско омогућавање утицаја јавног мњења на државну власт доводи до анархије. Отуда је проблем одређења мере утицаја на државну власт, као и мерљивости државне интервенције којој Слободан Јовановић посвећује пажњу у својим делима, хроничан проблем у функционисању сваке државе која себе сматра демократском.

Апострофирајући значај јавног деловања и јавне речи, као опредмећења утицаја јавног мњења на државну власт, Слободан Јовановић указује на особеност савремене државе, називајући је „државом масе”. У питању је историјски процес, који прати константно увећање броја становника и уласка нижих слојева у државну организацију. У оваквим околностима, свака држава настоји да пронађе подесно решење којим ће контролисати масе. Одржавање њиховог јединства представља технички проблем. Поред тога, државна власт мора бити свесна моралног проблема у погледу јединства масе. Он се огледа у неопходности постизања јединства свести, као интегралног средства повезивања ширих народних маса. На крају, еволуција масе није довела до универзалних решења. Свака држава је, у зависности од

да јавно и организовано изнесе своје мишљење, већ користе правно-институционалне механизме, које је држава предвидела у својим прописима. Ову врсту јавног мњења одликује одсуство револуционарног духа и њихово нагињање у правцу конформистичког сагледавања актуелне ситуације.

друштвено-економског и политичког поретка, трасирала сопствени пут у односима с масом. Слободан Јовановић је тога био свестан и зато се уздржавао од доношења коначних закључака (Јовановић 1936v, 505, 506, 515).⁸

ЗАКЉУЧАК

Државно питање представља незаобилазну тему у научном опусу значајног броја теоретичара политиколошке, правне, социолошке, филозофске, али и шире друштвене мисли. У њему се преламају утицаји различитих теорија и њихових ужих оријентација, у којима се апострофира значај одређеног сегмента управљања државом. Нису ретки аутори који државним питањем означавају шири каталог темата, чије извориште проналазе у (не)решеним државотворним односима. Многи аутори, различите теоријске и практичне провенијенције, своју богату биографију заснивају на упорној борби за проналажењем најподеснијег модела у решавању државног питања. У зависности од историјских догађања, идеолошког угла посматрања и актуелног друштвеног тренутка, лични допринос у решавању државног питања може бити позитивно или негативно конотиран. То нас наводи на закључак да је бављење државним питањем и оцена успешности на том пољу подложно суду историје, али и вредносној оцени оних који, у одређеним „историјски” преломним догађањима, поседују аршине утврђивања исправног од погубног учешћа у државној власти.

Слободан Јовановић припада реду мислилаца који не поштују оквире у посматрању важних политичких и правних института, догађаја и личности већ је, преузимајући на себе улогу модерног полихистора, оставио у научно наслеђе будућим генерацијама целовит приказ државног питања у југословенској, европској и светској перспективи. У иностранству цењен, у социјалистичкој Југославији

8 Овај проблем је променио своју политичку суштину с развојем науке и технологије крајем XX и почетком XXI века. Техничка средства омогућавају лакшу контролу масе и одржавање њеног јединства у погледу кључних државних питања. У томе предбаче ТВ медији, као креатори јавног мњења, без којих није могуће постићи јединство воље и решености да се заједнички решавају проблеми у друштву. Оно што је називано „техничким питањем” постизања народног јединства добија другачију методолошку основу. Несумњиво је да би Слободан Јовановић своје мишљење о начину постизања јединства масе уподобио са садашњим начином комуницирања међу људима.

правно-политички прогоњен и осуђиван, Слободан Јовановић је показао и доказао да горостас научне мисли може бити личност која, поред несумњиво великог знања, мора поседовати и моралне врлине. С пуним правом се негативно односио према трулим компромисерима, којих је у социјалистичкој Југославији итекако било, а који су своју политичку биографију градили на негацији прошлог и популистичком односу према времену у коме су живели и градили своје каријере. Историја је показала да су они мандатног карактера, односно људи тренутка, чији су крајњи донети прекратки да би могли засенити величину научне мисли Слободана Јовановића.

У својим међуратним радовима, Слободан Јовановић се трудио да сачува објективан приступ у разматрању најважнијих политиколошких и правних питања. Под њима се подразумевају: сувереност, легитимност, легалност, државна организација, основ и границе државног интервенционизма, утицај и значај јавног мњења, марксистички концепт државног устројства, филозофска и идеолошка основа социјалистичког погледа на тежишна питања у функционисању државе и др. У фокусу његове научне мисли нема места за празну фразеологију, идеолошке прокламације, неумшта решења. Уместо тога, можемо уочити јасно изражене ставове, утемељене на чврстости његових моралних начела и великом обиму теоријског знања. Будући да се бавио актуелним друштвеним и државним питањима, Слободан Јовановић је снагом догађаја, који су мењали нормалан ток друштвених дешавања, остајао на чистини. Несклон полужнању, он није остајао на површини проблема, већ је улазио у њихову суштину, објашњавајући кровне догађаје стицајем околности датог друштвеног и историјског тренутка.

На основу целокупног разматрања научне мисли Слободана Јовановића, не можемо се одупрети утиску да је реч о ванвременској личности. Будући да је суд историје непогрешив у пресуђивању догађаја и личности, можемо рећи да је Слободан Јовановић доказао релативну снагу одређених историјских чињеница и тежину сопствене научне мисли, без обзира на тренутну моћ његових политичких прогонитеља.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antonić, Slobodan. 2010. „Klasni rat: Lenjinovo nasleđe.” *Sociološki pregled XLIV*: 159–204.
- Bodin, Jean. 1993. *Les six livres de la République*. Ville de Saguenay, Québec: Chicoutimi.
- Volić-Hellbusch, Jelena. 2012. „Sudstvo u Trećem Rajhu.” *Pravni zapisi* 3: 36–53.
- Zakošek, Nenad. 1989. „Problem legitimnosti vlasti.” *Politička misao* 26: 44–55.
- Jovanović, Slobodan. 1932a. *Vodi francuske revolucije*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon.
- Jovanović, Slobodan. 1936b. *Država knj. 1*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon.
- Jovanović, Slobodan. 1936v. *Država knj. 2*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon.
- Joksić, Ivan, i Jež, Zdravko. 2014. „Teorijske postavke i ideje o pravnoj državi.” *Kultura polisa* 11: 341–360.
- Milosavljević, Boris. 2013. „Marksistička kritika studije Slobodana Jovanovića o Marksu. Praksa i dijalektika.” *Theoria* 56: 15–40.
- Pusić, Eugen. 1990. *Dioba vlasti*. Beograd: Naprijed.
- Terzić, Predrag. 2020. „Ideja slobode u pravno – političkim delima Slobodana Jovanovića.” *Srpska politička misao* 68(2): 79–98. doi.org/10.22182/spm.6822020.3
- Šoć, Andrija. 2013. „Kant i legitimnost pobune protiv suverena.” *Theoria* 56: 63–77.

Predrag Terzić*

Institute for Political Studies, Belgrade

Ivan Joksić**

*Faculty of Law for Commerce and Judiciary
University of Business Academy, Novi Sad*

STATE ISSUE IN THEORETICAL THOUGHT OF SLOBODAN JOVANOVIĆ

Resume

Dealing with the state is as old as the state itself. Its origin, development and constitutional structure show the extent to which the state issue is important in theoretical thought. There are a large number of topics in the literature that try to explain the essence of the state issue, starting from individual aspects of its functioning. There does not seem to be an author, in legal and political theory, who has not tried to make a go in this field. The giant of our legal, political, sociological, literary, historical thought, Slobodan Jovanović made the same attempt. He meticulously dealt with the issue of the state in a deliberative style, respecting the theoretical achievements of his predecessors and contemporaries. Inspired by the ideas of the French educators, about whom he also wrote, Slobodan Jovanović pointed to the material and spiritual dimension of the internal and external structure of the state. His exceptional knowledge of the social and political circumstances in the country inspired the propositions of future solutions to important state issues. Thus, the breadth and depth of Slobodan Jovanović's theoretical thought is greater, because the readers of his works are offered valuable reading that transcends spatial and temporal frameworks. He did not belong to the authors who dealt with important theoretical issues with a lead-heavy pen, but with a conversational style that enables a wider circle of readers to get to know the matter. That is why Professor Stevan Vračar rightly included Slobodan Jovanović in the ranks of personalities who make up the valuable scientific heritage of the Serbian people and state.

Keywords: Slobodan Jovanović, law, politics, state, legitimacy, organization, man, constitution

* E-mail address: predragterzic@yahoo.com.

** E-mail address: ijoksic@pravni-fakultet.info.

* Овај рад је примљен 21. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

*Дејан Јовановић**

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

КОНЦЕПТ ДРУШТВЕНЕ ПРАВДЕ И НАГОН ЗА МОЋ

Сажетак

Предмет овог чланка је однос између *моћи* и *правде* у људском друштву, говорећи у ширем смислу. Уже посматрано, однос између, од човека неодвојивог, осећаја *инфериорности*, из којег се, услед спреге страха и потребе за већом безбедношћу тела, рађа нагон за моћ, који у већини случајева никада не бива задовољен. Циљ чланка је да покаже да постоји веза између недовољне количине акумулиране моћи која се увек мери у односу на нечију туђу моћ, са једне стране, и порекла потребе за друштвеном правдом, са друге стране. Теоријски оквири који су коришћени се односе, пре свега, на психологију човека Алфреда Адлера и теорију правде Џона Ролса, али и на теорије друштвеног уговора и реалполитичку теорију. У чланку смо дошли до закључака који се односе на потврду тезе да се одржавање концепта друштвене правде пре да објаснити кроз реалполитичку теоријску парадигму, него гледајући са позиција нормативно-онтолошке парадигме политике.

Кључне речи: страх, кинетика, инфериорност, безбедност, нагон за моћ, правда

УВОД

Проблем којем желимо истраживачки да приступимо је концепт *правде*. Правда као филозофска вредност, али и правда као практично-политички концепт постоји још од антике.

По свему судећи, претходи чак и политичкој заједници јер је могуће претпоставити покушаје да се правда као концепт

* Имејл-адреса: dejan.jovanovic@fpn.bg.ac.rs

успостави и у оикосу, а и пре тога, у првобитној заједници. На пример, код првих расподела добара, као што би била прва подела меса уловљеног јелена. И тада је врло вероватно онај који је ловио био тај који ће ловину донети и исећи на онолике комаде колико сам одреди. Потом је члановима своје заједнице делио различите комаде различитог квалитета, а по свом нахођењу, и арбитарној одлуци. Врло је вероватно да сви чланови заједнице нису добијали исти квалитет и исту величину порције, а онда је лако претпоставити да су се у зависности од тога осећали као да им је праведно учињено или пак неправедно.¹

Сасвим је сигурно да ако је било тако, да су захтеви за правду постојали још у то време, иако можда нису увек били исказивани. Много примера можемо пронаћи и у савременом свакодневном животу који сведоче да то нису облици примитивног размишљања. Да ли је праведно распоређена чинија са слаткишима свој деци у породици? Да ли купци у продавници праведно стоје у реду? Да ли се ред испред шалтера у пошти прескаче као праведан или неправедан поступак?

Из овога следи да је предмет нашег истраживања концепт *правде* у друштву. То је тако јер нам је било тешко пронаћи аргументе који би потврдили да бродоломник на пустом острву размишља о правди, осим уколико можда своју незавидну ситуацију види као неправду коју је послало неко више биће. Ако бисмо узели такве примере (за које сматрамо да би користили нашој основној хипотези), критичар овог текста би нам замерио да коментаришемо изузетак од уобичајеног, а без ваљаних доказа добијених кроз истраживање. Сходно предмету истраживања, наше главно истраживачко питање је: Шта је узрок потребе за правдом?

Из тога произилази наш основни циљ, а то је да установимо шта је то што је заједничко код свих људи који имају исти *осећај*. То је оно што видимо као једну од главних препрека у објашњењу основа потраге за правдом – баш ту чињеницу да се јавља код већине људи у различитим ситуацијама. Због тога је стално неухватљив одговор на питање да ли је то објективна вредност која постоји у виду неког колективног ума или је то субјективна ствар. Уколико

1 Предавање Драгана Симеуновића студентима Факултета политичких наука.

је објективна, онда је ту проблем преношења са вишег нивоа постојања на практични. А ако је субјективна, како то да се јавља код већине људи (ако не и код свих)?

Наша хипотеза је да у основи идеје о правди, али и основи тог нагона код човека, стоји сложена веза између *осећаја страха и воље за моћ*.

Како бисмо покушали да објаснимо потребу за правдом из овог аспекта, кретаћемо се у оквирима више теорија, које ћемо покушати упоредо да анализирамо. Са једне стране, сама теза нас упућује на теорију правде Џона Ролса (*John Rawls*) као на референтну теорију. Са друге стране, неизбежно је да консултујемо и постулате реализма, имајући у виду да нам се основна теза заснива на категорији моћи. Са треће стране, пошто је наша тврдња заснована на природности порекла воље за моћ, где ћемо о тој вољи говорити као о *нагону за моћ*, а поготово што ћемо се бавити појмом страха, мораћемо више да се посветимо психологу Алфреду Адлеру него Макијавелију. Макијавелијев реализам ће нам послужити као основа за тумачење субјективног става личности о односу политике и личног интереса. То ће бити тако јер иако нам контекст јесте важан, важнији нам је субјективни доживљај особе о процесима и појавама које ствара поменути контекст. Спона коју ћемо покушати да направимо није арбитрарно наметнута са наше стране, већ је она објективно постојећа будући да се Џон Ролс бави моралном психологијом, те смо инспирацију за то пронашли читајући његово дело „Теорија правде”.

Покушаћемо да објаснимо различита тумачења човекове *потребе за правдом*. Да ли је та потреба природна и објективно својствена свим здраворазумским људима, или је она нешто друго. Покушаћемо да дамо алтернативни поглед на порекло потребе за правдом, те да је вежемо за појам субјективне илузије, али и политичке илузије када се говори о правди у политичком контексту. Природно и вештачко порекло се додатно може појаснити кроз тумачење политичке мисли аутора теорије друштвеног уговора о настанку државе. Ту, пре свега, мислимо на Хобса, Лока и Русоа.

Имајући у виду колосални обим дела Џона Ролса, наш циљ ће бити скроман. Дакле, не да покушамо да оспоримо било коју тезу јер то не би било могуће на једном табаку чак и када бисмо имали довољно снажне аргументе, већ да

преиспитамо нормативистичку парадигму у оквиру које Џон Ролс објашњава појаве. Та парадигма није класично нормативна, јер како смо приметили, Ролс уважава многе индикаторе политичког реалитета. Међутим, њихов однос тумачи као однос норми и добре воље људи да живе у уређеном друштву, које је високосвесно у социјалном смислу, а које притом не одустаје од тржишне привреде и капитализма.

Оно што ћемо покушати да преиспитамо је способност – прво Џона Ролса као аутора – да сагледа све индикаторе политичке реалности коју покушава да објасни. Поред тога, покушаћемо да, на неким местима, укажемо на лаковернији поглед на људску природу, па и на политичко понашање, које се готово арбитрарно оцењује као добронамерно и усмерено на опште добро. Неће нам бити намера да оспоримо тезе, већ да покушамо да допунимо објашњење, које ће често бити у виду оспоравања *начина* погледа на политичко понашање људи, као и на њихову мотивацију. Пре свега, кроз категорије *моћи* и *интереса* насупрот *здравом разуму* појединца (кроз који се претпоставља моралност тог појединца) као узрок деловања у друштву.

Да бисмо кроз овакав еклектички приступ успели да остваримо циљ бољег објашњења ових појава и на овај начин, потребна је одговарајућа структура текста. Сматрамо да је најкорисније да прво поглавље буде приказ психологије личности како је види Алфред Адлер, са прецизним издвајањем аргумената који ће нам користити касније у тексту. После тога, надовезали бисмо се кратким описом теорија друштвеног уговора, противуречностима у оквиру тих теорија, са нагласком на опис природног стања и државног/друштвеног стања. Пре свега ће нам бити важна *оријентација* и *мотивација* за делање појединца у оквиру природног стања у односу на државно стање. Уследиће кратак опис макијавелизма и нормативизма у политичкој теорији. После тога, направићемо темељнији приказ теорије правде Џона Ролса, са освртом на оне делове његове мисли који су важни за наш предмет анализе. Пре свега, на идеје о два принципа: о *првобитном положају* и о *моралној психологији*.

Када издвојимо потребне аргументе, покушаћемо да дамо одговор на своје истраживачко питање тако да можемо аргументовано да поткрепимо своју основну хипотезу.

АЛФРЕД АДЛЕР И НАГОН ЗА МОЋ

Алфред Адлер примећује да је „тежња ка моћи најјача потреба у човековом бићу” (Simeunović 2009, 105). Он заправо говори о „нагону за моћ” (Simeunović 2009, 105). „Нагон јачи чак и од сексуалног нагона јер представља компензацију свеprisутног осећања инфериорности у човеку” (Simeunović 2009, 105). Ничеова воља за моћ, рекли бисмо, произилази из тог нагона. Можемо рећи да нешто слично препознаје и Кант, истина посредно – „сама природа је позвала људе да сваки, према својим моћима, допринесе општем напретку” (према: Kindić 2016, 81).

Драган Симеуновић објашњава да је порекло осећаја инфериорности уско повезано са осећајем немоћи, али и са страхом (Simeunović 2009, 43). Страх је толико својствен човековој природи да се узроци могу пронаћи и у пренаталном периоду, што показују истраживања пренаталне психологије. Она говоре да човек осећа страх чак и пре сопственог рођења зависно од тога како мајка носи дете. Ту се могу пронаћи узроци фобија од висине или дубине. После рођења, положај младе човекове јединке је можда и најинфериорнији у односу на младунце других сисара. Апсолутна немоћ човекове бебе остаје дубоко урезана као немило сећање, пре свега у подсвести.² Тај осећај инфериорности и страха доводи до тога да се у периоду од прве до четврте године живота код детета јавља воља за моћ (Adler 1999, 5–25). И то као неопходна компензација дубоког осећаја *немоћи*.

Тај осећај немоћи се, како каже Адлер, пре свега темељи на могућности или немогућности кретања. Јер свако биће које има душу мора бити способно да се креће (Adler 1999, 5–25). „Човек се радо простире јер је простирање потврда његове слободе, и зато увек настоји да се простре не само докле сежу његови интереси и потребе, већ докле се простире његова глад за слободом и сигурношћу” (Simeunović 2018, 10).

Душа је везана за могућност кретања, што људска беба не може самостално да изведе доста дуго у поређењу са младунцима многих других сисара. Патња „душевног органа” произилази из постојања свести и истовремене немогућности кретања. Зато бебе имају продоран звук плача, који је заправо позив у помоћ родитељима.³

2 Предавање Драгана Симеуновића и Владете Јеротића постдипломским студентима у згради ректората БУ.

3 Теза из предавања Драгана Симеуновића студентима Факултета политичких наука.

Ићи по моћ, позајмити моћ – помоћ. Нема јаснијег доказа инфериорности. Већ ту можемо да, гледајући са стране, приметимо настанак концепта правде и неправде, али пре свега немоћи као неправде. – Зашто ја не могу, а моји родитељи могу?

Душевна свест, како је Адлер назива, подешена је пре свега за борбу (отуда у основи могућност кретања). За кинетичку одбрану и напад. Циљ и одбране и напада је преживљавање. Одржавање безбедности организма (Adler 1999, 5–25). Тек када је то обезбеђено (*безбедност, без беде, на руском би било без несреће/невоље*) организам се може бавити задовољавањем осталих потреба. Из овога бисмо, у контексту своје теме, могли да закључимо да је *преживљавање организма* једини морал, основна норма која оправдава стварање и кршење било које друге. То би онда даље значило да је задовољавање те примарне потребе могло бити доживљено као субјективна правда (*праведно је да преживим*) или неправда (*угрожен ми је организам*). Уколико је то тако, онда би било тешко одбранити концепт правде као објективно постојеће категорије (категорије која није субјективно везана за индивидуални доживљај света од стране јединке).

По Адлеру, дете при стварању прве безбедности неће престати. Из страха да ће тај осећај сигурности кратко трајати, добија потребу за стварањем новог стања што веће надмоћи кроз претерано гомилање моћи (Adler 1999, 5–25). Према Симеуновићу, пренаглашени нагон за моћ код одраслих може водити у екстремна понашања, а уз егзибиционизам, и ка израженој жељи за преузимање вођства у оквиру екстремних група (Simeunović 2009, 19). Што је надмоћ већа, то ће душа бити дуже спокојна. То је оно што бисмо подвукли као важан моменат: одсуство патње у смислу одсуства сталне бригае и страха ствара осећај задовољства и спокоја душе (Adler 1999, 5–25). На основу овога могли бисмо да изведемо тезу да ће свако дете присуство страха и недостатак сигурности осетити као неправду, а осећај надмоћи и увећане сигурности као правду која се остварује кроз безбедност тела.

Оно што је за наш преглед ове теме важно јесте да се, по Адлеру, услед ових односа моћи и немоћи деца формирају као личности оптимизма, са једне стране, и личности страха, са друге стране. Први ће израсти у човека психички јаког,

а други у човека плашљивог и психички слабог. Са једне стране ћемо имати и све особине које прате психички јаке: марљивост, срчаност, борбеност, а са друге стране човека песимисту, којег карактеришу оклевање, застрашеност и ограђеност (Adler 1999, 5–25). Оба профила личности теже да обезбеде душевни мир, али на различите начине. Овај други тип, страшљивији, такав је да ће „његов циљ бити далеко иза фронта живота, изван граница докучивог” (Adler 1999, 19). Овај цитат нам је пресудно важан за нашу тему. Бићемо толико смели да изведемо тезу да је управо ово узрок настанка нормативистичке парадигме. Како? – Увек је много више оних људи који су осујећени у својим потрагама за моћи, него оних што нису. Из тога онда произилази да ће већина људи спокој душе тражити „изван граница докучивог” како смо навели (јер немају довољно моћи која би их умирила). То није само узор настанка религије у социолошком смислу, него и свих осталих нормативних идеја, попут правде. Правда са неба, правда из космоса, кармичка правда, друштвена правда, материјална правда. Правда као идеја која је направљена како би нека виша сила, „иза фронта живота”, преуредила расподелу. Чегат? – Моћи. Моћи кретања, моћи прикупљања, моћи информација, моћи знања, кинетичке моћи, економске моћи. Ако сам осујећен, то ћу видети као неправду. Правду ћу видети као идеју која ће поново прерасподелити капацитет моћи који је већ приграбљен и у нечијем поседу. Прерасподела моћи би била праведна.

Ово значи да исту појаву различите парадигме објашњавају на другачији начин. У реализму то је слабост коју душа ублажава кроз утеху, а у нормативизму стремљење идеалу правде који је недокучив у реалном животу.

ФАНТАЗИЈА И ИЛУЗИЈА У ПОЛИТИЦИ

Овде нам је, иако нарушавамо коректну структуру текста, неопходно да уведемо појам *политичке илузије* и да га укратко објаснимо. Човеков однос са илузијом, тврдимо, уско је у вези са потребом за душевним спокојом, следствено томе, са ублажавањем или чак елиминацијом осећаја страха и немоћи. По Симеуновићу, основа сваке илузије је и у фантазији (Simeunović 2009, 64). А илузија у политици

се јавља као привид и као обмана. Илузија је „реалности непримерена пројекција или интерпретација прошлости, садашњости или будућности, која има снагу уверљивости објективних података” (Simeunović 2009, 64). Наводећи Хегелову „Естетику”, Симеуновић издваја следеће: „И привид и обмана су могући зато што је човек способан да ствари које нису стварне, представи себи као да су стварне. Отуда, да ли ће нам неки положај, неки однос, уопште ма која животна садржина, бити показана у самој спољашњој стварности или само путем њеног привида: то је за нашу душевност једно исто” (Simeunović 2009, 64). Симеуновић износи и тезу важну за нашу тему у контексту односа између природног и државног стања, па каже да илузија политике није била створена у „доба хероја”, већ после настанка државе (Simeunović 2013, 121). Он томе додаје можда и кључну реченицу, а која се у потпуности поклапа са оним што покушавамо да прикажемо у вези са Адлером. „Илузију изазива више бојазан од стварности него жеђ за њом” (Simeunović 2009, 64). И ту се враћамо на већину људи који су у судару са реалношћу тешког живота остали осујећених жеља и намера сазрели као они који правду траже као *идеју*. Илузија и фантазија као правда. Сви осећамо потребу за правдом јер сви имамо исту карактерну особину, која је настала као резултат сталног страха који нас прати још из пренаталног периода, док у исто време велика већина нас није у стању да оствари доста својих интереса из чега произилази осећај фрустрације. Ту онда долазимо до закључка да је „срећа (или *спокој душе*, прим. Д. Ј.) у блиској вези са одсуством разума схваћеног као *ratio*” (Simeunović 2009, 70). То онда даље значи да из непријатности да се реалистички приступи сагледавању проблема недостатка моћи, човек често прибегава нормативистичком сагледавању стварности јер то више умирује душевно стање.

У прилог томе можемо да искористимо пример дејче фантазије „када порастем”. Сада нешто не могу, немоћан сам, али ће доћи време када ћу моћи (бити моћнији). Илузија је заправо намењена садашњости, а у исто време је везана за моћ као надмоћ у будућности, а ефекат је олакшавање душевног стања. Лакше превазилажење или трпљење садашњег осујећења жеља или намера. То се дешава и код одраслих људи где се фантазијом уздиже изнад „нискости живота” (Adler 1999, 43–44). Како каже Адлер, „заједнички

живот људи праћен је непрекидним одмеравањем снага, при чему се јавља чежња за надмоћи и настојавање да се конкуренција победнички издржи. Отуда је разумљиво што су форме предвиђања, како их налазимо у дејим фантазијама, редовно представе моћи” (Adler, 1999, 44).

Адлер тврди да је управо то тежња ка моћи зарад које се фантазија користи као осуда реалног живота. Сматрамо да и из овога произилази потреба за правдом. Правда је концепт који се чини могућим у стварности, те је због тога снага тог концепта већа у субјективном поимању реалности. Ја нећу одговорити на напад на себе или своје тело (из немоћи и страха), али ће зато напасника стићи рука правде. Правда ће осудити и вратити у првобитно стање, пре начињене штете. Што се више верује у то, то је тренутно душевно олакшање – веће.

Када говоримо о илузији, потребно је да нагласимо шта Адлер каже за халуцинацију. Наиме, он сматра да се халуцинације јављају у тешкоћама, као одбрамбени механизам душе. Халуцинација делује или као мелем, или као наркоза. Машта, фантазија и идеја – идеализам се представља као својеврсни седатив који је намењен или да човеку ублажи душевну патњу или да га покрене да ако може изађе из незавидне ситуације (Adler 1999, 41).

Сходно томе, могли бисмо да кажемо и да је идеја правде ту да би човека или утешила или га покренула на активност како би побољшао свој положај. Другим речима, или „стићи ће их правда” и „чека ме правда”, или „морам да се изборим за правду”. Уколико гледамо кроз призму реализма, оба стања су везана за вољу за моћ. Не бисмо ишли тако далеко да идеализам називамо халуцинацијом, али сматрамо да је то можда крајњи степен идеализације реалног света. Ако је халуцинација на последњем степену скале, онда би политички идеализам био на почетку те исте скале. Рекли бисмо да је исти узрок – *тешкоћа*.

Поред наведеног, подвлачимо важност Адлерове тезе да се из поменутог осећаја инфериорности рађају две потребе. Потреба за заједницом, али у исто време и воља за моћ (Adler 1999, 53).

Ми бисмо додали да су те потребе истородне, те да потреба за заједницом и удруживањем са другим људима, такође, јесте форма воље за моћи. Јер кроз удруживање,

појединац може (моћнији је) да оствари више својих интереса. Међутим, како Адлер примећује, они који се не припреме добро за живот одраслог човека и којима је превише зла нането, те због тога остану махом осујећени у својим животним стремљењима – они ће заједницу кривити за свој лош положај.

Они ће, заправо, осећати неправду. Неправду коју им наноси заједница која уместо да им омогући (*могу, моћан сам*) остварење интереса, у ствари производи негативне ефекте по њих.

ДРУШТВЕНИ УГОВОР

Имајући у виду да се Ролсова теорија правде у доброј мери ослања на теорије друштвеног уговора, па и на природност концепта правде, сматрамо да је неопходно да изложимо основне тезе како бисмо после могли лакше да изведемо закључке овог прегледа.

Хобс сматра да је циљ настајања државе произашао из потребе за преживљавањем и одржањем живота. Овде препознајемо опис мотивације појединца слично као код Адлера. Хобс тврди да човек тежи „избављењу из биједних увјета рата, који нужно слиједи из људских природних страсти, кад не постоји никаква видљива сила да их држи у страху и да их кроз страх од казне обавезе на узвршавање уговора и поштовање закона...” (Hobs 2004, 119).

Поново видимо страх као кључну категорију у обликовању мотивације код појединаца за било какво друштвено деловање. То не значи да Хобс сматра да сви природни закони упућују на рат – не. Међутим, ту остаје главни проблем то што је на слободној вољи појединца да ли (и када) жели да их се придржава. Ми бисмо додали да ту имамо својеврсну *затвореникову дилему* (чиме се и Ролс бави), те да у потрази за максималним личним интересом сваки појединац долази у субоптималан положај због истог избора свих других.

Хобс то стање описује по угледу на стање међународних односа његовог доба, у којем су све државе у сталном рату једне против других у сталној трци за прикупљањем што веће моћи, која ће им обезбедити надмоћни положај. То

стање надмоћи се види као једини начин да се задржи стање безбедности, како смо га описивали на почетку текста. Хобс сматра да су се управо тако понашали и људи првобитних заједница у преддржавном стању. Такав начин живота је значио постојање сталног страха за опстанак и безбедност тела, што изузетно погодује развоју нагона за моћ, који смо већ описали раније у тексту.

Џон Лок природно стање описује слично као и Хобс. Он користи пример међународних односа тог доба: „Пошто су сви принчеви и владари независних влада по целом свету у природном стању, очигледно је да свет никада није био нити ће икада бити без мноштва људи у таквом стању” (Lok 2002, 243). За разлику од Хобса, он природно стање не види као хаотично у тој мери, премда и он каже да је сваки човек судија себи и да сâм тумачи природне законе. Поново је слободна воља вододелница, као и код Хобса. Међутим, Лок сматра да није свако државно стање боље од природног – он сматра да је тиранија у држави гора од природног стања.

По Локу, циљ државе је заштита приватне својине. За њега је то главна разлика између природног стања и државног стања. Он владину природних закона назива владином анархије (Lok 2002, 282). Поред тога, занимљив нам је његов став да се држава распада онда када власт, мимо овлашћења власника, посегне за имовином својих поданика (Lok 2002, 348).

Сматрамо да оно што је код Хобса евидентно није далеко од истине ни у политичкој мисли Џона Лока. Природно стање није праведно (осим уколико правду не посматрамо као право јачег да уништи слабијег). Да јесте, не би било потребе за настајањем државе. Оно што нам је важно за основну тезу јесте и Локов став о приватној својини. На основу њега изводимо закључак да она држава која би хтела да заведе правду међу људима у смислу стварања једнакости то не може да уради без задирања у имовинска права. Иако се Џон Ролс врло темељно бави праведношћу прерасподеле (то ћемо обрадити касније у тексту), мишљења смо да остаје тешко позивати се на теорије друштвеног уговора, а заговарати природно порекло праведности и у исто време постојање праведног задирања у право приватне својине.

Жан Жак Русо своју мисао заснива на односима појединаца и питању ко има правна власт над тим појединцима.

Другим речима, поставља се питање легитимности власти. Он се слаже са тим да је право оног који је јачи некаква врста права, али природног права. Међутим, сматра да легитимна власт не произилази из природних закона, већ из споразума (Ruso 1993, 30). Желимо да подвучемо овај Русоов став у вези са природним стањем. Право јачег не може бити схваћено као универзална правда (опет, уколико право јачег не сматрамо праведним), те бива још теже одбранити тезу о природности правде као концепта. За њега је друштвени уговор „прави темељ друштва”.

Русо, као и Хобс и Лок, природно стање види као међусобно сукобљавање људи у борби за опстанак. Једини начин на који појединац може да сачува себе од неограниченог насиља је кроз стварање заједнице. Он то види као могућност да се пронађе „један облик удруживања који би бранио и штитио свом заједничком снагом личност и добра сваког члана друштва, и кроз који би свако, удружен са свима, ипак слушао само себе, и тако остао исто толико слободан као и пре” (Ruso 1993, 35). Пошто Русо сматра да је циљ настанка државе „одржање и благостање чланова тог друштва”, јасно је да је главна индивидуална мотивација појединца безбедност (Ruso 1993, 87).

Теорије друштвеног уговора нам дају основ да изнесемо аргументе у корист тезе да удруживање није настало на начелу *праведности*, него *безбедности*. Исто тако, евидентно је да природно стање тешко може да буде замишљено без неограниченог насиља у којем влада право јачег, те да, сходно томе, не можемо говорити о природној склоности човека да стреми праведном односу према другима, осим уколико није запређено неком већом казном. Поред тога, главни циљ настанка државе око којег влада консензус становништва је одржавање безбедности тела и имовине, а не живот у праведној једнакости.

РЕАЛИЗАМ И НОРМАТИВИЗАМ

Иако сматрамо да је основни опис ове две парадигме опште политиколошко знање које не бисмо морали посебно да приказујемо за потребе овог текста, ипак мислимо да ће бити корисно приказати нама битне тезе, које ћемо

користити у аргументацији. Како каже Симеуновић, ако изузмемо софисте попут Горгије и Каликлеа, класична, античка мисао о политици се по правилу заснива на учењима Платона и Аристотела. „Платон види као суштину политике умно и праведно поступање и регулисање међусобних односа у полису ради складности суживота. Претпоставка тога је да свако заузме место у друштву које му припада по способностима. Правда је регулативни инструмент који обезбеђује задовољство свих и тиме и стабилност заједнице. Полис је стога заједница уређена на принципу правде” (Simeunović 1999, 45). (Већ се код Платона види питање које и нас мори приликом израде овог текста, а то је да ли је праведно да свако у складу са својим способностима заузме место у хијерархији и у расподели добара, јер то је сасвим супротно од марксистичке правде: свакоме по потреби). По Аристотелу „циљ је врли живот полиса који кроз остварење човекових потреба у складу са његовом природом води ка срећи и задовољству (еудаимониа)” (Simeunović 1999, 45). То су основе нормативног поимања политике и сви постулати се, по нашем мишљењу, могу свести на једну реченицу: „Етос је било основно мерило за кратос” (Simeunović 1999, 47).

Са друге стране имамо парадигму реализма, која произилази из модерног схватања политике, чији је утемељивач Макијавели. По овом поимању „политика се више не схвата као учење о добром и праведном животу нити као *наставак етике*” (Simeunović 1999, 49). „Макијавели политику види као вештину владања државом, односно стратегију освајања и задржавања власти која је, притом, потпуно одвојена од морала. Етици је препуштена сфера приватног живота” (Simeunović 1999, 49). Исто тако, не треба заборавити да „Читаво Макијавелијево учење о политици базира се на моћи те између политике и моћи постоји знак једнакости те су политика и моћ, избор мањег од два зла” (Stanković Pejnović 2013, 13).

Из оваквих поимања политике, како смо већ навели, профилисале су се две парадигме: (1) нормативно-онтолошка и (2) реалнополитичка. „У нормативно-онтолошком приступу одређењу појма политике доминира циљ који треба достићи. Циљ је опште добро, већа правда, и уопште врли живот заједнице” (Simeunović 1999, 51). У реалнополитичкој парадигми инсистира се на резултату и ефикасности политике.

„Најефикаснији инструмент је моћ, односно инструментариј: моћ, власт, сила, насиље” (Simeunović 1999, 51).

Ако упоредимо тезе оба погледа, видећемо да је Адлеров опис људске индивидуалне мотивације комплементаран са реалполитичким тумачењем политике. Појединца мотивише лични интерес, а у зависности од тога колико моћи има, он ће се понашати у политици на одговарајући начин. То не значи да он не може бити моралан, или имати у виду општи интерес. Међутим, сасвим је сигурно да у основној мотивацији нема места ни моралу, ни општем добру (осим уколико се кроз опште добро не види веће лично добро).

ТЕОРИЈА ПРАВДЕ

Поновимо своју ограду коју смо на почетку текста изrekli, из теорије правде Џона Ролса преузели смо оне делове које сматрамо да је неопходно анализирати и приказати у контексту нашег истраживачког питања. Циљ није био да анализирамо целокупно дело.

Да бисмо то постигли, покушаћемо да прикажемо Ролсове тезе о првобитном положају, два принципа и о моралној психологији, којима ће претходити мали увод у теорију правде.

Увод

Џон Ролс сматра да утилитаристичка идеологија западног света не може да објасни основе права и слобода грађанина као слободних и једнаких особа, за шта он сматра да је од суштинског значаја за демократски поредак (Rols 1998, 8). Он, у том смислу, заговара концепт правде као непристрасности и ослања се на теорије друштвеног уговора (Rols 1998, 14). За Ролса политичке концепције правде представљају садржај јавног ума, који се пре свега тиче фундаменталних политичких питања у друштву (Stančić 2013, 50). Ролс поставља два циља правде као непристрасности: први је објашњење права/слобода, а други повезивање првог са демократском једнакошћу и принципом једнакости могућности „принципу разлике”. Више о ова два циља ћемо говорити касније у тексту.

Оно што бисмо хтели да нагласимо, а има везе са позивањем на друштвени уговор, јесте да је природа пре друштвеног уговора била лошији положај од онога после друштвеног уговора. Сматрамо да је управо друштвени уговор доказ да човек није моралан ако му то није у интересу. Мислимо да је погрешно позивати се на државно стање као на извор моралности јер државно стање „прети мачем” ради одржавања поретка. *Моралност* је само *подвргавање сили*. Не споримо да има моралних људи који су одлучили да тако живе, али не видимо доказе да моралност произилази из природности, па још и истовремено у заједници.

Ролсова правда је против природног права приватне својине над средствима за производњу, али није ни за природно право радника на радничко поседовање и управљање фирмама (Rols 1998, 12). Као што смо већ поменули, он супротставља свој интуиционизам принципу корисности Хјума, Смита, Бентама и Мила. Није у потпуности против утилитаризма (имајући у виду да је за тржишну привреду и капитализам), али јесте за ограничавање тог утилитаризма коришћењем интуиционизма (Rols 1998, 13). Из претходно наведеног може се закључити да је за Ролса неприхватљив и став либералних прагматиста о моралности. Наиме, један од ставова либералистичког прагматизма јесте и да је морално неодговорно упуштати се у делатности које немају изгледа за успех (Koljević, 2016, 35). Интуитивно уверење о примату правде полази од претпоставке да су испуњена два услова (што је само по себи проблематично, а то и сам Ролс признаје касније у тексту): (1) да свако прихвата и да зна да други прихватају иста начела правде и (2) да то друштво има установе које задовољавају ова начела правде. У том смислу он каже да „ако склоност људи ка сопственом интересу чини нужном њихову опрезност једног према другом, њихов јавни осећај за правду чини могућим њихово безбрижно узајамно удруживање” (Rols 1998, 22).

Овај став бисмо морали са највећом скепсом да прихватимо. Сматрамо да су ова два услова практично могућа само у лабораторијским условима и да се тешко могу пронаћи чак и у оквиру једне фамилије, а камоли у целом једном друштву. Наиме, Ролс каже да међу интересно супротстављеним грађанима постоји грађанско пријатељство због заједничког схватања правде. Кроз прецизније тумачење,

то би значило да ће политички истомишљеници, који деле заједнички политички циљ, једни друге схватати као грађанске пријатеље. Можемо да замислимо да то постоји, али не у целом друштву, јер *не постоји цело друштво истог политичког циља*. Из тога произилази да то могу бити уже политичке групе, попут партија у оквиру једног друштва. Ово даље значи да су сви остали грађани тог друштва латентни непријатељи. Указујемо да управо због тога и постоје друштвени расцепи, а у крајњој линији – сукобљавања и грађански ратови.

Ролс је свакако свестан овога, па каже да „постојећа друштва су ретко уређена у овом смислу, јер оно што је праведно и неправедно обично се оспорава. Људи се не слажу у погледу принципа који треба да дефинишу основне услове њиховог удруживања. Можемо ипак рећи да упркос овом неслагању, сваки од њих поседује схватање правде” (Rols 1998, 23). Са овим смо сагласни, али подсећамо како и сам Ролс указује на то да има више врста правде, као што смо и нагласили на примеру Платона. Чак и да на рационалном нивоу појединац поседује схватање истог концепта правде – то никако не значи да ће се руководити тим схватањем. Искуство говори да ће то бити његов лични интерес, који понекад може да буде усклађен са схватањем правде.

Он даље говори о заједничком схватању правде и каже да људи „схватају потребу и спремни су да афирмишу карактеристичан скуп начела за доделу основних права и дужности и за одређивање онога што сматрају да треба да буде правилна *расподела користи* и терета друштвене сарадње” (Rols 1998, 23). Ми ову појаву пре можемо да означимо као *постојање потребе за акумулацијом добара (моћи)*, уз истовремено балансирање истих таквих конкурентских захтева. Другим речима, позиваћемо се на правду сваки пут када сматрамо да је неко други добио више него што би требало или више него што мислимо да би ми требало да добијемо (моћи).

„Они који заступају различита схватања правде могу се, дакле, и даље слагати да су установе праведне када не праве и дужности и одређујући правила за исправну равнотежу међу супротстављеним захтевима у погледу користи друштвеног живота” (Rols 1998, 23). Овакав степен слагања међу великим групама људи би био могућ у вишестраначком политичком

монизму. Ми на тако нешто у политичком искуству нисмо наишли, осим као на концепте, рецимо, у СФРЈ, када су постојале идеје да се направи вишестраначки социјализам. Сматрамо да то није могуће у демократској држави.

Првобитни положај

Колико смо могли да закључимо анализом текста, Ролс се позива на Локово тумачење друштвеног уговора како би објаснио свој појам првобитног положаја. Он сматра да чим као друштво постојимо данас у оквиру тог првобитног уговора, да сви негде прихватамо рационалност праведности која „природно” проистиче из њега. А ако пак неко не верује у то, он сматра да се такав може убедити филозофским аргументима. По Ролсу, правда као непристрасност је једна од многих врста правде. Она је спој теорије рационалног избора и теорије правде. То је првобитни положај као почетни статус кво, положај у којем су стране биле једнаке, те да се из тог првобитног положаја настанка државе и друштва могу вући сви потоњи општи консензуси, као што је и тај да правда може бити рационално непристрасна (Rols 1998, 33). Другим речима, ми то тумачимо као оправдан и озбиљан покушај Ролса да правду објасни као универзалну категорију која постоји мимо нас, а која се може спознати рационалним сагледавањем стања које потиче још из времена првих политичких заједница. У том смислу он тврди да сви људи могу рационално спознати исту моралност и да у тој моралности могу бити једнаки (Ролс, 1998, 34), па из тога изводи закључак да се објективно могу непристрасно спознати на бази аргументације. Зато каже да „интуитивни појам првобитног положаја треба да нам омогући” увид у непристрасност правде (Rols 1998, 37). Сходно томе, говори да неке ствари могу да се објективно оцене као апсолутно праведне или неправедне. Па тако износи да смо „уверени у то да је верска нетолеранција неправедна”, при чему „верујемо да смо постигли непристрасан суд који вероватно неће бити искривљен давањем пренаглашене пажње нашим сопственим интересима” (Rols 1998, 35).

Овде можемо да приметимо како је и Ролс свестан могућности да је ограничен сопственим искуством, те да

нешто за шта тврди да је објективно неће бити приказано као његово субјективно мишљење. Када говоримо о верској нетолеранцији, нека тумачења великих религија сматрају највећим изразом правде нетолеранцију према другим религијама. Међутим, аргумент првобитног положаја каже да настанак државе на истим принципима нама даје простора да тумачимо објективно праведне ствари. Са тим можемо да будемо сагласни, али морамо да нагласимо: то важи за једну политичку заједницу, а не за све политичке заједнице. Дакле, степен општости норме може да важи за једну политичку заједницу ако користимо аргумент првобитног положаја. То би онда значило да нема светски универзалног концепта рационално доступне непристрасне правде. Сматрамо да овај аргумент који нудимо указује на многе друге проблеме, па бисмо навели да и сам Ролс наводи да, колико год да је сигуран за ову тезу, „много мање самопоуздања имамо о томе шта је исправна расподела богатства и власти” (Rols 1998, 35). На пољу универзалних норми је проблематично заговарати постојање правде, а сагласни смо да је још теже одбранити тезу да постоји непристрасно праведна расподела богатства (уколико сматрамо да није правда да свако заслужије баш онолико колико има као доказ својих способности – ово смо напоменули код цитирања Платона у претходном поглављу на страни 12 овог текста).

Два принципа

Први принцип о једнакоправности се не чини спорним ни на други поглед. Он подразумева да свака особа има једнако право на основне слободе које је спојиво са правом слобода за друге. Међутим, други принцип каже да „друштвене и економске неједнакости треба да буду уређене тако да истовремено: 1) јесте разумно очекивати да буду свакоме од користи, 2) да су повезане са положајима и службама који су отворени за све” (Rols 1998, 70). Ролс подвлачи оно што и сам види као проблематично – „свакоме од користи” и „отворени за све” (Rols 1998, 70).

Ове принципе, после систематичне расправе, мења у: „1) од највеће очекиване добробити за оне који су у најмање повољном положају и 2) да су везане за послове и

положаје који су отворени за све под условима непристрасне једнакости могућности” (Rols 1998, 90). Према нашем тумачењу, испуњење ова два принципа на овај начин значило би да држава мора да буде власник предузећа која ће давати послове онима који су у најлошијем положају. Питање је ко ће то да плати, као и да ли они који су у најнеповољнијем положају могу да раде послове који стварају профит. И на крају, да ли они који су у најнеповољнијем положају желе такве послове, или да ли уопште желе да раде?

Услед преиспитивања, Ролс прави коначну измену двају принципа у: „друштвене и економске неједнакости треба да буду уређене тако да буду обоје: 1) од највеће добити онима у најнеповољнијем положају, у складу са принципом праведне штедње и 2) да се односе на службе и положаје који су отворени за све под условима непристрасне једнакости могућности” (Rols 1998, 279). Наше примедбе из претходног пасуса остају непромењене.

Морална психологија

Џон Ролс заступа тезу да је морал ствар природности и да је везан за принципе и љубав, те да је, самим тим, „морални осећај уобичајена одлика људског живота” (Rols 1998, 434). Он тврди да добри људи чије животе одликују позитивне емоције лако могу да развију осећај за принцип (норму) који је моралан. Ми постављамо питање: шта је са људима који су у већини и који нису осетили љубав онолико колико друге негативне емоције? Да ли су они једнако способни да разумеју принципе моралности? Уколико бисмо Адлерова учења применили на Ролса, могли бисмо да претпоставимо да је имао одрастање и душевни развој који је био у складу са његовим снажним уверењима у вези са породицом, љубављу, моралом и принципијелношћу. Ако бисмо били у праву, да ли бисмо онда могли да претпоставимо да је управо Ролс онај Адлеров тип личности који је имао лагодније одрастање и заједницу кроз коју је углавном добијао позитивне исходе?

Уколико је то тако, онда можемо претпоставити да је као аутор био превише пристрасан и ограничен сопственим искуством, како је описано у алегорији о пећини (о алегорији ближе погледати у: Deretić, 2014,

234). Штавише, могли бисмо поставити питање: по којем основу преноси своја искуства са људима на остале људе и отуда изводи опште методолошке поставке? Ролс разликује различите емотивне реакције моралних људи, али као да потпуно изоставља претпоставку о томе како ће се понашати људи који не разумеју љубав, морал као принцип, који онда због тога неће осећати грижу савести или огорчење због начињене неправде.

Ролс правилно препознаје да постоје људи „егоисти” који не осећају морално огорчење и срџбу, већ само гнев и озлојеђеност (ми бисмо то назвали *нагоном за моћ*). Мислимо да то није неусклађеност са принципом (иако се може тако тумачити без значаја за објашњење појаве), већ јасан пример *осујећености*. Ако је то тако, онда је парадигма у којој се крећемо погрешна. Реализам исте појаве много боље објашњава, пре свега, у смислу откривања мотивације и узорка нагона.

Ролс потом каже да се тешко примећују разлике ових емоција и да се тешко разликује привидно и право пријатељство (Rols 1998, 434). И да то јесте тако (са чим можемо бити сагласни), остаје питање зашто је то релевантно за политику и друштво јер не постоји право пријатељство са великим бројем чланова друштва, а камоли са већином, већ само сукобљени интерес.

Чини нам се да Ролс пореди односе са својим окружењем и своју добру социјализацију са жељама свих других људи. Када ствари овако прикажемо, може се извести закључак да је Ролсу битније да одбрани нормативистичку парадигму, него да успешно објасни појаве и процесе у реалности.

Поред тога, он погрешно претпоставља да осећај за правду на личном нивоу, у приватној сфери (морално одношење према личном пријатељу), може да се пренесе на установе друштва. Нисмо успели да нађемо аргументе који би поткрепили ову његову тезу. Поготово ако овде подсетимо на Макијавелијеву мисао и одвојеност приватне и јавне сфере.

Када Ролс каже да су правда и интерес супротстављени, ми смо са тим сагласни, али морални аспект тога не може имати никакве везе са политичким реалитетом, нити се за то нуде аргументи.

Вратили бисмо се сада на тврдњу да је морал природна ствар и да се човек не може одрећи морала а да не изгуби и природне ставове, те да љубав према човечанству и жеља

да се подржи заједничко добро јесу повезани са принципима праведног. Мислимо да овај став никако не може да важи на *општем* методолошком нивоу, већ само на *појединачном* и *посебном* (што није довољно да би се објаснио цео друштвени концепт правде). Сматрамо да је *праведно* повезано са незадовољством које настаје због недовољног учешћа у расподели заједничког, уколико га има. Отуда испада привид да онај који има више наводно не воли остале, а онај који би да прерасподели наводно воли све. Нормативизам као парадигма, у оваквом случају, требало би да оправда природно човеково право на праведност. Мислимо да смо показали да то није објективно, већ субјективно, као и да се не може разликовати од било које друге арбитрарности изазване недостатком моћи.

Три психолошка закона која Ролс користи као основ своје моралне психологије имају главни проблем у смислу преношења личних преференција које су настале у породичном кругу на односе са целим друштвом. Сматрамо да је у пракси на нивоу изузетка да неко своје односе које има са члановима породице преноси на своје политичке и социјалне интеракције са осталим члановима тог друштва. Можемо да се сложимо да би то били ретки случајеви, попут заједница Амиша у САД. Ако су ти принципи нешто чему би требало стремити, онда је ова поставка, у најбољем случају, политичка филозофија која се граничи са утопизмом (Rols 1998, 436).

ЗАКЉУЧАК

Наша хипотеза је била да се у основи идеје о правди, али и основи тог нагона код човека, налази сложена веза између осећаја страха и воље за моћ. Сматрамо да смо успешно аргументовали тезу да оно што се, са стране гледано, често чини као оправдани захтеви за правдом јесу заправо *захтеви за балансирање нечије превелике моћи* или пак обратно, *захтеви за увећавање сопствене моћи*. Тај нагон за моћ настаје услед дубоко усађеног страха од недостатка безбедности и сигурности тела и живота. Не споримо да има истински посвећених људи идеалима и моралном животу у политици, али сматрамо да нема довољно аргумената да се поткрепи тврдња да цело друштво икада тако може функционисати.

Мислимо да није потребно да се у закључку набрајају сви аргументи из текста, али бисмо да подвучемо како они иду у прилог тези да се Ролсова теорија правде боље види погледом кроз призму реалистичке парадигме.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Adler, Alfred. 1999. *Poznavanje čoveka*. Beograd: Divit.
- Deretić, Ivana. 2014. *Platonova filozofska mitologija – studija o Platonovim motivima*. Beograd.
- Kindić, Zoran. 2016. „Kantova ideja večnog mira.” *Srpska politička misao* 52 (2): 61–92. doi: 10.22182/spm.5222016.4.
- Koljević, Bogdana. 2016. „Etika slobode vs. etika liberalističkog pragmatizma.” *Srpska politička misao* 52 (2): 27–42. doi: 10.22182/spm.5222016.2
- Lok, Džon. 2002. *Dve rasprave o vladi*. Beograd: Utopija.
- Rols, Džon. 1998. *Teorija pravde*. 1998. Beograd, Podgorica: CID i JP Službeni list.
- Ruso, Ža Žak. 1993. *Društveni ugovor. Filip Višnjić. Beograd*.
- Simeunović, Dragan. 2009. *Uvod u političku teoriju*. Beograd: Institut za političke studije.
- Simeunović, Dragan. 2018. „Fenomen granica.” *Srpska politička misao* 61 (3): 9–25. doi: 10.22182/spm.6132018.1.
- Simeunović, Dragan. 2009. „Određenje ekstremizma iz ugla teorije politike.” *Srpska politička misao* 24 (2): 11–30. doi: 10.22182/spm.2422009.1.
- Simenunović, Dragan. 2013. “Politik als Kunst der Illusion (Auf den Spuren von Hegels Ästhetik).” *Serbian political thought* 8 (2): 119–136. doi: 10.22182/spt.822013.7.
- Stanković Pejnović, Vesna. 2013. „Politika kao moć kod Makijavelija i Ničea.” *Srpska politička misao* 40 (2): 11–29. doi: 10.22182/spm.4022013.1.
- Stančić, Vesna. 2013. „Rolsova ideja javnog uma.” *Srpska politička misao* 40 (2): 47–59. doi: 10.22182/spm.4022013.3.
- Hobs, Tomas. 2004. *Levijatan*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Dejan Jovanović*

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

THE CONCEPT OF SOCIAL JUSTICE AND THE DESIRE FOR POWER

Resume

The subject of this article is the relationship between power and justice in human society, speaking in a broader sense. In a narrower sense, the relationship between the feeling of inferiority, inseparable from an individual, from which, due to a combination of fear and the need for greater safety of the body, a desire for power is born, which in most cases is never satisfied. The aim of this article is to show that there is a connection between an insufficient amount of accumulated power, which is always measured in relation to someone else's power, on the one hand, and the origin of the need for social justice, on the other hand. The theoretical frameworks used primarily refer to Alfred Adler's human psychology and John Rawls' theory of justice, but also to social contract theories as well as the Realpolitik theory. In the article, we arrived at the conclusions supporting the thesis that maintaining the concept of social justice is explained through a Realpolitik theoretical paradigm, rather than taking the position of a normative and ontological political paradigm.

Keywords: fear, kinetics, inferiority, safety, desire for power, justice

* E-mail address: dejan.jovanovic@fpn.bg.ac.rs

* Овај рад је примљен 27. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Станислав Стојановић*

*Универзитет одбране Институт за стратегијска
истраживања*

Јованка Шарановић**

*Универзитет одбране Институт за стратегијска
истраживања*

АЗИЈСКИ ПАЦИФИК И АМЕРИЧКО-КИНЕСКО НАДМЕТАЊЕ

Сажетак

У тексту се анализира америчко-кинеско надметање које има прогресивну тенденцију и својом комплексношћу тешко је контролисано што чини реалним опасност од даље интензивне радикализације њихових односа. Тај ривалитет добија посебне димензије на простору азијског Пацифика чија јединствена геополитичка особеност подстиче снажну концентрисаност америчко-кинеских интереса, САД да оспоре све јаснији смер дискредитације сопствене моћи, а Кине да потврди своје све извесније лидерство. Конфронтираност њихових интереса упућује на неизвесност у погледу будућих безбедносних трендова на простору азијског Пацифика.

Кроз призму реалполитичке теорије међународних односа и надметања за моћ као суштинског одређења односа међу државама, као и геополитичких школа које истичу примарни значају поморске моћи, у фокусу истраживачке пажње су анализа стратешких опредељења и амбиција САД и Кине на азијском Пацифику као једном од најзначајнијих геополитичких средишта савремене светске политике. Компарација стратешких амбиција и на њима заснованих политика у којима стратешка осетљивост Источног и

* Имејл-адреса: stanislav.stojanovic@mod.gov.rs.

** Имејл-адреса: jovanka.saranovic@mod.gov.rs.

Јужнокинеског мора има посебан значај, јасно наговештава дугорочну супротстављеност америчко-кинеских интереса, чинећи тако конфликтни контекст доминантним у њиховим билатералним односима. Конфликтни потенцијал у њиховим односима примарно ће одређивати карактер односа у региону, доприносећи да односи на том простору буду, комплексни, нејасни и потенцијално експлозивни.

Аутори закључују да надметање Кине и САД има нарастајући ток који ће, имајући у виду изражен тренд снажне поларизације односа у међународној политици, укључујући и несагледиве последице пандемије Корона вируса која наставља да још интензивније дискредитује поредак који је успоставио западни свет, додатно заоштравати потенцијални сукоб САД и Кине на азијском Пацифику као глобалном чворишту савременог света.

Кључне речи: геополитика, лидерство, спорови, морске надлежности, ресурси, пловни путеви, експлозивност, непредвидљивост

КИНА – СВЕ ИЗВЕСНИЈЕ ЛИДЕРСТВО

Импресиван успон Кине и њена све јаснија намера да води глобалну политику данас предствља неспорну чињеницу у међународној политици. Друштвена и економска модернизација и отварање према свету које је започело последњих деценија 20. века отворило је просторе за убрзани развој Кине и њено позиционирање у ред водећих глобалних сила. Развијајући сопствени социо-економски модел друштвене организације, који је својом виталношћу на много начина проблематизовао преовлађујући неолиберални концепт света, легитимисао је Кину као моћног политичког и економског субјекта у савременом светском поретку. Убрзани економски развој, технолошки прогрес, нарасла војна моћ, као и промоција мултиполарног концепта међународног поретка са више правде и једнакости у основи су снажног ширења кинеског међународног утицаја. Данас је јасно да снага кинеских успеха и њеног утицаја поседују потенцијал да мењају геополитику у већем делу света, чинећи процес опадања западне глобалне доминације неповратним (Bžežinski 2013, 25).

Ниједна друга земља, како тачно закључује Кејган, није брже прешла пут од слабости до снаге, као што је то урадила Кина (2009, 9). Она је демонстрирала изненађујућу способност за економски раст и технолошке иновације, па је она данас глобална економска сила. Више од 30 година БДП у Кини је расто 10%, тако да је њен бруто друштвени производ 2019. године износио 19.44 хиљаде милијарди долара и јако мало заостајао за бруто друштвеним производом САД који је износио 23.21 хиљаду милијарди. Брзина њеног економског раста уверљиво потврђује чињеница да је она 2004. године имала бруто друштвени производ у износу од 1649 милијарде долара, да би 2007. године он већ износио 6.9991 милијарди долара, када се са седмог попела на друго место најбогатијих земаља света (Stojanović 2009, 158–160). Кина је 2013. године преузела вођство као највећи извозник, а 2014. године као најмоћнија трговачка сила, једна је од највећих дестинација за страна директна улагања (Wijk 2015, 151). Последњих година појављује се као лидер у сфери модерне технологије, па је водећа сила у развоју вештачке интелигенције, 5Г мобилне телефоније.

Упоредо са економским и технолошким прогресом Кина у континуитету увећава своју војну моћ као важан показатељ глобалног престижа, па је војни ефективи, којима сада располаже, потврђују као регионалну војну силу. Са буџетом одбране који непрестано расте и који се за последњих 10 година увећао за 86 % Кина је увелико постигла статус регионалне војне силе. Иако њен буџет одбране значајно заостаје за америчким, Кина је земља са другим далеко највећим издвајањем за одбрану.

Табела 1: Буџет одбране у 2019. години у хиљадама долара

САД	684.6
Кина	181.1
Саудијска Арабија	78.4
Русија	61.6
Индија	60.5

Извор: Military Balance 2020.

Њене амбиције расту па отуда, уместо 2050. године, како је било раније најављивано, Бела књига одбране из 2019. године пројектује да Кина ниво војне силе светске класе у сваком погледу достигне већ 2030. године.

Табела 2: Војна моћ Народноослободилачке војске Кине

<i>Народноослободилачка војска Кине</i>				
<i>Војника</i>	<i>Војних авиона</i>	<i>Тенкова</i>	<i>Оклопних возила</i>	<i>Војних бродова</i>
2.700.000	3000	7500	9000	714

Извор: Military Balance 2018.

Геополитички аспекти успона и јединствене позиције Кине у међународној политици отварају јој простор за глобални утицај али поспешују њене даље амбиције. Међутим, Кина наглашава да своју амбицију за даљом глобалном афирмацијом темељи на стратегији развоја у миру што подразумева опредељење да јача своје укупне капацитете и да шири свој међународни утицај, доследно се ослањајући на обазриво и пажљиво управљање свог спољнополитичког деловања (Wang and Song 2016, 2). Она настоји да своје геополитичке амбиције остварује, пре свега, путем економске експанзије и да тако шири свој утицај на просторе Азије, Африке, Европе и Америке. Дакле, Кина настоји да израсте у економску велесилу комбинујући знање и тржишну економију због чега јој треба много интензивнија комуникација са осталим светом, али и потреба да сачува особеност свог цивилизацијског дискурса (Stojanović i Bardzić 2017). Зато се с правом може рећи да у основи кинеску геополитику у историјским смислу одређују две чињенице, трговина и зид, односно Пут свиле и Велики кинески зид. Кина је данас економска велесила, али и земља која пажљиво негује своју особеност.

Економски успеси наметнули су Кину за предводника у глобалним економским процесима, па је она заузела позицију промотера глобалне економије (Tunsjo 2018). Наравно, у одбрани глобализације Кина следи опште глобалне економске трендове, али још више националне услове, наглашавајући захтев за новим управљањем целокупног процеса који мора да се темељи на балансу између ефикасности и правичности, при чему је посебно значајно да и друге земље и социјални слојеви могу да деле благодети глобализације. Наравно, њена подршка глобализацији резултат су снажног процеса усмеравања глобалне корпоративне моћи ка истоку али и идеје о блиској повезаности и хармоничности као важним аспектима кинеског концепта света.¹

1 Пројекат Један појас један пут подржало је преко 100 земаља, више од 40 земаља потписало је сарадњу, укључујући и неке ексклузивно западне земље.

Током 2013. године Кина је покренула стратешки инфраструктурни пројекат „Један појас један пут” (*One Belt, One road*). Формални циљ амбициозног пројекта „Један појас један пут” су економско, финансијско и трговинско повезивање Кине са осталим земљама Евроазије, али се он мора посматрати и у функцији снажења њене геополитичке моћи и глобалног позиционирања. Јасно је да повезивање евроазијске масе копнених и морских путева има снажну геополитичку димензију без обзира што у основи тог повезивања Кина види економију, па се на њега гледа као „Марш на Запад” (Rousset 2018). Део овог гигантски снажног пројекта је и Иницијатива 17+1, којом се отварају простори да кинески трговачки путеви продиру дубоко у евроатлантски простор, афирмишући њену геополитичку моћ, отварајући просторе да својим економски заснованим лидерством запад окрене себи.

Амбиције глобалног уздизања наметнули су потребу несметаног приступа морским и океанским просторствима, као и неопходност стратегије која Кини, као традиционај копној сили, треба да обезбеди несметан приступ просторима Пацифичког и Индијског океана, као и изградњу моћних морнаричких ефектива. Кина има јединствену и огромну обалу од Корејског до Малезијског полуострва укупне дужине веће од 18000 километара, али јој излаз на океански простор блокира серија архипелага на Кинеском мору који нису под њеном пуном контролом (Тарага 2020, 37–60). Та чињеница намеће јој бројне дилеме и страхове, укључујући и страх од блокаде јужнокинеског мора, имајући у виду да су путеви који воде ка отвореном мору под непосредним надзором САД (Rousset 2018).

Кинеске акције у Источнокинеском и Јужнокинеском мору, које су интензивирале последњих година потврђују њену нарочиту заинтересованост да постојано шири своју геополитичку улогу у Пацифику и постојано повећава утицај на стратегију и војни развој осталих азијских сила (Cordesman 2016, 3). Такво опредељење мотивисано је стратешким интересом Кине да оствари превласт на Источнокинеском и Јужнокинеском мору и контролу острва и залива као важном предуслову за неутралисање америчког утицаја, али и за њено значајније позиционирање на Тихом океану, као ексклузивно „америчком” океану. Нарастање привредне,

финансијске, демографске и саобраћајне фреквенције уз пацифичку обалу, довео је до еволуције у кинеским стратешким размишљањима и ослобађања маритамног начина размишљања. Раније дефанзивни приступ који је подразумевао обалску одбрану, уступа место новом који се у основи заснива на контроли ивичних мора и транслирања поморских амбиција према првом и другом ланцу острва од Јапана до Индонезије (Stepić 2016, 620). У редефинисању стратешког односа према мору нарочито место има кинеска економија, која је израсла на извозно оријентисаним индустријама и великим потрошачима енергената што је учинило зависном од повећаног увоза енергената, па према томе и рањивом (Mitrović i Trailović 2014, 133155). Управо та прогресивна потреба за енергентима подстиче кинеску стратешку заинтересованост за ресурсе азијског Пацифика, као и ресурсе Блиског истока, Африке и Европе и путеве који воде према њима (Kilibarda 2008, 287).

Надолазеће глобално лидерство Кине увећава бројне дилеме и подозрење, пре свега када је реч о САД и осталим регионалним актерима на простору азијског Пацифика, укључујући кинеске суседе. У настојању да себе представи као глобалну силу новог типа, Кина у Белој књизи одбране јасно изражава став да никада неће тежити хегемонији нити ће настојати да ствара сфере утицаја (China's National Defence in the New Era 2019, 8). Иако су у прошлости државе које су израстале у велике силе истовремено тежиле хегемонији, Кина је уверена да то није историјско правило, посебно, како се тврди, да је она одбрамбена цивилизација (Cordesman 2019, 14). Развој је кинески приоритет, а експанзија и хегемонија су у супротности са кинеским интересима. Она се залаже за фер и правичан међународни политички и економски поредак, инсистирајући на принципима једнакости и инклузивности цивилизација, укључујући визију заједничке свеобухватне, кооперативне и одрживе безбедности. Ови принципи који се темеље на вишемиленијумској кинеској мудрости представљају њену јасну жељу да доприноси заштити светског мира и заједничког развоја. Још од свог формирања Кина никада није започињала ниједан рат или конфликт, а у прилог таквим ставовима, истиче се да је од 1978. године смањила своје оружане снаге за више од четири милиона људи (China's National Defence in the New Era 2019, 5).

За Кину концепт националне безбедности који игнорише значај мултилатералног приступа безбедности и своју способност заснива на јачању војних потенцијала и успостављања војних савеза се може сматрати превазиђеним (China's National Defence in the New Era 2019, 8). Концепт хармоничног света и развоја у миру, што су фундаментална полазишта њене укупне политике, дефинишу и оквире одбрамбене политике као политике која је одбрамбена по природи (China's National Defence in the New Era 2019, 26). Наравно, одбрамбена природа политике одбране ни на који начин не доводи у питање стално истицану кинеску одлучност да заштити своје стратешке интересе. Зато је у Белој књизи одбране Кина изричита у ставу да су заштита суверинитета, безбедности и развојних интереса фундаментални циљ њене одбране у новој ери (China's National Defence in the New Era 2019, 6). Хармоничан развој, Тајван и Јужнокинеско море су интереси највишег стратешког значаја.

Иако јачање војних потенцијала у савременим условима сматра анахроним концептом, Кина је, сходно својим нараслим спољнополитичким амбицијама, недвосмислена у опредељењу да даље јача своје војне потенцијале, како би њена војска достигла ниво који одговара међународном статусу земље. Јака војска треба да Кини осигура стратегијски утицај у ближем и даљем окружењу, али су моћни војни ефективи неопходни за потенцијалне конфликте у будућности, где се пре свега мисли на САД. Зато се наглашава да без снажне војске земља не може да буде ни безбедна ни јака па се модернизација кинеске војске сматра суштином стицања статуса велике силе (Cordesman 2016, 4). У том смислу јасно се наговештава да напредак Кине и њено глобално лидерство је повезано с њеном способношћу да контролише мора и да, пре свега, на азијском Пацифику усмерава односе према властитим правилима. Баш зато, Кина као превенствено копнена земља, фокус у развоју својих оружаних снага мора да има на развоју морнарице.

Несумњиво, таква стратешка опредељења снажно мотивишу програме прогресивног унапређивања кинеских војних потенцијала, с циљем да се створе мање али боље интегрисане и модернизоване војне снаге (Cordesman 2019, 4). Примена најсавременијих достигнућа технолошке револуције у модернизацији ваздухопловних снага, система ПВО,

балистичких ракета средњег домета, морнаричке авијације, али и убрзани раст флоте са носачима авиона су суштина изградње моћне кинеске војске. Развој снага и средстава за надметање у сајбер простору, као и надметања за што примереније позиционирање у космосу чине незаобилазне аспекте развоја кинеске војске. Посебно је значјно напоменути да главна амбиција која свим напред наведним напорима треба да обезбеди радикално нови квалитет јесте интегрисани развој механизације и информатизације, као и убрзани развој „интелигентне” војске, способне за брзо и адекватно реаговање на изазове које доноси нова ера.

Нарасли и модернизовани војни ефективи учинили су Кину регионалном војном силом што јој је дало могућност да одлучније промовише своје интересе, посебно када је реч о Тајвану и Источном и Јужнокинеском мору као стратегијским питањима њене политике (Wijk 2015, 153). Иако наглашава да нема амбиције да осваја нове територије, национална обнова и очување територијалне целовитости Кина сматра врховним националним интересом, па зато враћање Тајвана у своје оквире представља њен главни геополитички задатак. Кинески национални сан о националној обнови је њено поновно уједињење због чега 70 година дуг спор са Тајваном мора да буде решен (Cordesmen 2019, 12). Решеност Кине да поврати Тајван је недвосмислена и она не оставља нимало простора за сепаратизам Тајвана. Иако наглашава да ће тежити његовом мирном присаједињењу, Кина задржава право да употреби силу да поврати пуну контролу над Тајваном. Исто тако за Кину је неспорна чињеница да је Тајван део Кине па је питање његовог присаједињења њено унутрашње питање. Због тога је страно мешање неприхватљиво, а позиција САД као савезника Тајавана се схвата као директна претња кинеском суверенитету и територијаном интегритету. У том смислу за Кину су неприхватљиви безбедносни аранжмани Тајвана и САД, посебно америчко снабдевање Тајвана наоружањем и војном опремом.

Јасно је да кинеско израстање у глобалну економску силу и задобијање статуса регионалне војне силе, посебно све израженије лидерство на азијском Пацифику имају дефинишући утицај на њен однос са САД и њеним савезницима и партнерима у региону. Амбиције Кине да интензивира борбу за суштинску контролу азијског Пацифика води све

оштријем сукобу са интересима САД које нису спремне да своју доминантну позицију на том простору добровољно напусте. Од самог почетка било је јасно да Кина, ребалансирање америчких војних ефектива на азијском Пацифику доживљава као претњу (Wijk 2015, 161). Зато упозорава да САД јачају своја азијско-пацифичка војна савезништва, посебно своје војно присуство на азијском Пацифику, ојачавајући снаге за брзи размештај и интервенције, чиме заоштравају постојећу регионалну комплексност. Она наглашава свој негативан став према америчком војном присуству на јапанским острвима и Јужној Кореји. У том контексту, за Кину посебно је осетљив размештај против-ракетних система ТНАД (*Terminal High Altitude Area Defense*) у Републици Кореји, чиме су САД, како сматра кинеска страна, нарушили стратегијски баланс и стратегијске безбедносне интересе регионалних држава, поништавајући направљен прогрес, повећавајући неизвесност с којом се суочава Корејско полуострво (China's National Defence in the New Era 2019).

Истовремено, геополитичке и безбедносне последице кинеског настојања да осигура своју регионалну доминацију подстичу исто тако снажна подозрења и противљења држава у региону, пре свега Јапана и Индије. Очигледно је да кинеска декларативна политика о мирном развоју не умањује снажне изворе скептицизма држава у региону, имајући у виду њена спољнополитичка стремљења (Cao and Paltiel 2016, 183). Јачање кинеске поморске моћи и раст њених способности да ефикасно контролише комуникацијске линије и руте за транспорт нафте са Блиског истока преко Индијског океана и Јужног-кинеског мора посебно забрињава Јапан, али и остале америчке савезнике у региону, дајући подстицај континуитету трке у наоружању у овом делу света. Јапан рedefинише своју војну и безбедносну политику и своје војне напоре усмерава на просторе изван сопствених граница, а Аустралија наставља да јача свој савез са САД, интензивирајући своје војно ангажовање у Азијском Пацифику, тражећи већу улогу у безбедносним пословима. Исто тако, Индија се све одлучније позиционира у рејону азијског Пацифика на начин који оспорава кинеске интересе. Евидентно је да кинеска војна и економска моћ изазива снажна подозрења и интензивна противљења код суседа у најближем окружењу, због чега неконфликтна дипломатија суседства, као приоритет њене

спољне политике, показује озбиљне слабости.

Наравно, САД су за Кину критични фактор за достизање њених стратегијских циљева (Cordesmen 2019, 49). Надметање за глобално првенство, посебно јачање војног присуства САД и савезништва са државама у региону азијског Пацифика се све отвореније види као недвосмислено угрожавање суверинитета Кине, њених права мора и интереса на мору (Cordesmen 2019, 9). Таквом праксом САД нужно приморавају Кину на конфронтирање и њено све самоувереније исказивање жеља за националним потврђивањем. Зато нова кинеска стратегија одбране, која је садржана у Белој књизи одбране 2019. године, снажно узвраћа на ставове који су исказани у Стратегији националне безбедности из 2017. године и Стратегији националне одбране из 2018. године САД које су јасно Кину учинили кључним циљем развоја америчких оружаних снага, проглашавајући је за стратегијског конкурента и изазивача. Кина потенцира своју спремност и решеност да предузме неопходне мере и одговор на провокативне акције које угрожавају суверинитет и територијални интегритет или њена поморска права и интересе.

САД И ОСПОРЕНО ЛИДЕРСТВО

Америчко суочавања са опадањем глобалног престижа постало је очигледно са кризом у Украјини и интензивирањем сукоба у Јужнокинеском мору. Ти догађаји су били одраз нове реланости у којој је моћ САД престала да буде пресудан фактор у међународним односима (Wijk 2015, 16). Појава нових центара моћи означила је да међународни односи постају не само мање западни, већ и више комплексни, а нарасла моћ Кине драматично реконфигурише међународну позицију САД, отварајући просторе за пораст стратегијског надметања и промену односа моћи и глобалних геополитичких образаца. Обуздавање њеног раста јесте апсолутни приоритет САД и услов заустављања даље дискредитације америчког међународног престижа.

Снажно оспоравање америчког лидерства и дезавуисање њеног међународног утицаја као и дефинисање кључних програмских одредница на неутралисању домета таквих процеса представљају базично полазиште у стратегијским

документима САД. У још увек важећој Стратегији националне безбедности САД из 2017. године савремени свет се изричито дефинише као конкурентски свет, а Кина и Русија се третирају као ревизионистичке силе које, уз Северну Кореју и Иран, представљају главне изазиваче америчкој моћи, утицају и интересима, као и америчкој безбедности, богатству и просперитету (National Security Strategy of the USA 2017). Зато се Русија и Кина сврставају у прву категорију држава које штете америчком утицају. Посебно се апострофира Кина јер заједно са Русијом жели да обликују свет супротно вредностима и интересима САД, да јача своје оружане снаге и да шири свој утицај, користећи пропаганду и друга средства како би дискредитовала демократију.

Стратегија националне одбране САД из 2018. године још недвосмисленије наглашава да је централни изазов САД поновно појављивање дугорочног стратешког надметања са ревизионистичким државама и још јасније проглашава Кину за стратегијског изазивача. Кина, која наставља да се економски и војно уздиже, потврђујући своју моћ, настоји да реорганизује постојећи азијско пацифички поредак на начин да потврди своју регионалну хегемонију, потисне САД и тако обезбеди глобално превенство у будућности (Summary of the National Defense у Strategy of USA 2018). Управо зато се Кина сматра главним узроком због чега се фокус са борбе против тероризма и екстремизма премешта на пораст напетости и могуће конфликте са Кином и Русијом (Cordesmen 2019, 26).

У фокусу нарочите пажње јесте нарастање војне моћи Кине, која као стратешки ривал, упоредо са већ оспореним економским лидерством САД, убрзано стреми да доведе у питање неприкосновеност америчке војне моћи. Њене амбиције да већ 2030. године оспори војну супериорност САД потврђују њено убрзано нарастање на ранг глобалне војне силе (Wijk 2015, 167). Тврди се да Кина кроз убрзани процес реорганизације и модернизације војске, који су примарно усмерени на њену способност да проширује своју моћ на штету суверенитета других, гради најнапреднији војни систем у свету, после војног система САД (National Security Strategy of USA 2017). Такво стремљење Кине отвара бројне непознанице и дилеме, посебно што је присутно снажно уверење да је мало вероватно да успон Кине буде мирољубив (Miršajmer 2017, 439). Кинески ставови о мирољубивом

карактеру њене спољнополитичке стратегије се сматрају неуверљивим јер за САД многи аспекти њеног деловања представљају јасну негацију таквих опредељења. САД су недвосмислени у ставу да кинеске акције и све отворенија склоност ка конфротацији говоре уверљивије од мирољубивог тона исказаног у Белој књизи одбране (Cordesmen 2019, 26). За њих Кина није изузетак када је реч о понашњу великих сила кроз историју и константама у њиховим хегемонским понашањима.

Простор азијског Пацифика је простор најинтезивнијег сукобљавања интереса САД и Кине. За САД није спорно да Кина жели да их замени у Индопацифичком региону, ширећи своје државноцентристички економски модел уз истовремено настојање да реорганизује регион према својим амбицијама. Иако САД сматрају да је мало вероватно да Кина може да универзализује своје искуство, њена доминација на том простору намеће тешка искушења. Посебно расте забринутост од убрзаног расте војне моћи Кине и јачања њених способности да на простору азијског Пацифика пројектује способности пуне контроле отворених канала у Јужнокинеском мору као кључним трговинским коридорима, који су једнако важни за САД, али и за ЕУ и остале америчке савезнике. Тврди се да Кина већ сада има више од 1250 конвенционалних балистичких и крстарећих ракета које се лансирају са копна домета између 500 и 5.500 километара, у односу на конвенционалне америчке балистичке ракете које се лансирају са копна и које су краћег су домета (од 70 до 300 километара), као и најмоћнију морнарицу у свету са 350 бродова и подморница у односу на 293, колико имају САД (Military and Security Development Involving The People's Republic of China 2020, ii). Претња коју пружа способност кинеске војне моћи је од кључног стратешког значаја у дефинисању стратегије америчког обуздавања Кине.

Постоји уверење да је повлачење САД из Уговора о нуклеарним снагама средњег домета (*Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty INF Treaty*) почетком 2019. године било мотивисано чињеницом да Уговор не укључује и Кину која несметано наставља да се убрзано наоружава пројектилама средњег домета. Док су САД и Русија у обавези да поштују тај Уговор који је потписан 1987. године, у исто време Кина, која се у САД перципира као земља која у будућности једина може

да изазове САД, развија забрањено наоружање. Такође, тај Уговор је био евроцентричан, тицао се опасности нуклераног сукоба у Европи, а данас је главни сукоб сконцентрисан на азијском Пацифику. Тврдило се да је Кина нагомилала ову врсту оружја и 95% њеног оружја је кратког и средњег домета што је довољно да угрози америчке базе у Јапану и Јужној Кореји. Изласком из уговора САД би могле да распоређује своје ракете у Јужној Кореји и Јапану, под условом да то прихвате владе и становништво тих држава, што за сада није случај. Такође, САД су током владавине Трампове администрације условљавале продужетак билатералног уговора са Русијом о смањењу стратешких офанзивних снага и потребом да у преговоре буде укључена и Кина. САД су тада тврдиле да су оне значајно редуковале свој стратешки нуклерани арсенал, док је кинески на нетранспарентан начин у експанзији, па зато није могућа стратешка стабилност без контроле њеног стратешког арсенала.

Геополитичака особеност и значај азијског Пацифика, посебно уверљиви показатељи успона азијско-пацифичких земаља, профилисали су снажно уверење да се будућност света у доброј мери решава на Азијском пацифику, односно да будућност света припада Пацифику (Koker 2006, 186). У тако дефинисаним пројекцијама азијском Пацифику се додељује посебан статус када је реч о перспективама америчког глобалног првенства, тврдећи да је судбина САД неодвојиво повезана са азијским Пацификом. Чињеница да је економска будућност САД снажно повезана са регионом Азијског Пацифика, јер је реч о региону чији изузетни просторни, демографски, енергетски и развојни потенцијали представљају уверљиву аргументацију да просперитет и безбедност САД у 21. веку зависе више него икад од азијског Пацифика (Stojanović i Bardžić 2017).

Још је почетком 2010. године Хилари Клинтон, тадашња америчка државна секретарка, поводом пораста глобалног значаја азијског Пацифика казала: „Азијско-пацифички регион је оса светске политике и економије”. Да би Америка даље држала статус лидерства у овом региону, ојачаће и економски и стратегијски патернерски однос у азијском Пацифику (Lai 2013,16). Такво опредељење се заснива на уверењу да се питања глобалног лидерста САД не решавају на Атлантику већ на Пацифику. Другим речима, САД могу

да буду креатор светске историје само ако Пацифик постане позорница њене будуће енергије (Koker 2006, 187). Чињеница да је Кина била покретачка сила да азијски Пацифик постане простор геополитичког одмеравања за статус супер силе са САД, реално је очекивати да се њихов ривалитет интензивира и да ће њихов међусобни конфликтни потенцијал у будућности да расте (Kilibarda, Mladenović i Ajzenhamer 2014, 126). Таква перцепција која намеће неопходност борбе за очување у доброј мери нагриженог легитимитета и ефективности америчког престижа, снажно су утицали на потребу редефинисања односа САД према том региону и подстакли размишљања о ребалансу америчке војне моћи на Азијски Пацифик. Јасно је да је покретачки фактор редефинисања заокрета у спољнополитичком деловању САД у односу на азијски Пацифик била Кина и њен вртоглави успон.

У основи замисли реафирмације повратка САД у регион азијског-Пацифика јесте изградња поузданијих економских, политичких и војно-безбедносних односа са државама тог региона. Јасна амбиција таквих настојања јесте да Америка буде главни протагониста и да својим присуством обликује будућност тог региона, а реализација те визије подразумева изградњу свеобухватне регионалне економске архитектуре и диверсификацију безбедносних односа у Азији, војних база и војног присуства (National security strategy USA 2015, 24). Другим речима, када се ради о безбедносним аспектима таквог опредељења, ребаланс војних снага је подразумевао дислоцирање 60% америчких војних снага у Азијско-пацифички регион (Lai 2013, 16).

Као део одговора на кинески раст моћи и утицаја као највеће дугорочне стратешке претње, повратак на азијски Пацифик представља носећи аспект стратегије обуздавања Кине. Наведена стратегија, како мисли Миршајмер (2017), јесте најбољи стратешки оквир који може да понуди решење да се успори раст Кине и тако ограниче њене агресивне амбиције (459). У основи то значи спречити Кину да користи своје војне потенцијале за освајање територија и ширење утицаја у Азији. Носећи елементи стратегије обуздавања Кине су војна моћ и војно савезништво, при чему војна моћ подразумева робусно војно присуство на простору азијског Пацифика, док војно савезништво подразумева стварање поузданих безбедносних аранжмана и коалиција са што

већим бројем кинеских суседа и осталих регионалних актера. Оба елемента стратегије имају фокус на широк круг питања кинеског раста у политичкој економској и војној димензији, посебно пораст војних акција у Јужнокинеском мору. Посебно значајан аспект за успех стратегије, која је дефанзивна, јесте захтев да САД одржавају своју доминацију светским морима, што ће отежати могућности Кине да пројектује своју моћ на удаљене просторе, као што су Персисјки залив и Западна хемисфера. У том смислу, Миршајмер (2017) сматра да су Источно и јужнокинеско море простори од пресудног значаја за успех америчке стратегије обуздавања Кине (459).

Када је реч о значају војне моћи, кредибилне војне снаге су кључни аргумент међународне улоге САД, јер у међународном надметању борба за моћ представља централни, доминатни и непрекидни историјски континуитет.

Табела 3: Војна моћ САД

Број војника	2 000 000
Тенкова	6 000
Оклопних борбених возила	40 000
Борбених авиона	13 000
Хеликоптера	7 000
Војних бродова и пловила	415
Буџет одбране	647 млрд долара

Извор: Military Balance 2019.

Војна моћ САД, чија се супериорност у том домену и даље не оспорава, суштински је основ њеног међународног кредибилитета на азијском Пацифику (Bremer 2015, 19). Зато значај војних капацитета и војног присуства представљају базични оквир прилагођавања стратегија зауздавања Кине. Познато је да су најзначајнији војни ефективи САД сконцентрисани на индопацифичком простору. САД у оквиру индопацифичке команде имају око 370 хиљада војника, више од 2000 авиона и више од 200 бродова и подморница (Cordesmen 2019, 50). Уверљива надмоћ у погледу стратешког нуклеарног наоружања свакако представља моћан показатељ америчког преимућства када је реч о стратешким способностима. У том погледу важно је запазити да Индопацифичка команда је најмоћнија борбена команда

која има четири пута веће ангажоване снаге од било које друге америчке борбене команде. Без обзира на бројна ограничења, стратегијско померање на азијски Пацифик остаје важан смер спољнополитичке стратегије САД, а планови да у Пацифичком басену базира 60% својих поморских ефектива може да се сагледа искључиво у светлу стратегије зауздавања Кине (Lai 2013, 16).

Ланци острва имају посебно место у америчкој стратегији зауздавања на азијском Пацифику. Својим значајем се издваја први ланац острва који целом дужином блокирају Кину у приобалне воде, а контролу над њима имају САД са својим савезницима. Управо зато у фокусу стратегија ребаланса је први ланац острва.

Слика: Два ланца острва

Извор: Šenhua 2013.

Савезништво представља други носећи елемент стратегије зауздавања Кине. Промоција пријатељства и партнерства са суседима, консолидовање пријатељских релација и продубљивање заједничке сарадње представљају важан аспект успеха на зауздавању кинеског успона. САД покушавају да изолују Кину и да створе санитарни коридор војнополитичким савезима, подстичући стварање антикинеског фронта који треба да онемогући да Јужнокинеско море постане део кинеске империје и тако спречи контролу саобраћајних рута које Јапан

и Кореју повезују са Индо пацифичким земљама и блиским и средњим истоком. Овај аспект има посебно место ако се зна да се САД суочавају са амбицијама Кине као стратешког конкурента да користи економију, пре свега инвестиције и да тако шири сферу свог утицаја на своје суседе. Сматра се, такође, да Кина милитаризује бројне аспекте односа у региону настојећи да државе у региону приволи да се прикључе њеној политичкој и безбедносној агенди. Убрзана модернизација кинеске војске, али и њена све очитија супериорност и доминација у економији и многим другим областима се у неким од држава у суседству доживљава као све израженије угрожавање њиховог суверинитета што се сматра важним показатељем значаја снажног америчког присуства и очувања њених интереса.

У основи политике савезништва и партнерства јесте модернизација савезничких односа са Јапаном, Јужном Корејом и Филипинима, као и јачање међусобних односа на обезбеђењу пуне способности у одговору на регионалне и глобале изазове. САД су недвосмислене да се држе уговорних обавеза са Јужном Корејом, Јапаном и Тајландом, да модернизују њихове оружане снаге и изграђују механизме који омогућавају сузбијање кинеске експанзије (Авијуски 2009, 549). Такође, граде продубљено партнерство са Вијетнамом, Индонезијом и Малезијом, а интензивирање сарадње са Аустралијом и подстицање њеног снажнијег присуства на Пацифику, представља корак ка унапређењу безбедносне архитектуре својих савезника. Приоритет стратегије зауздавања Кине јесте и интензивирање конфликта са Индијом, а продаја великих количина наоружања и војне опреме треба да послужи даљем унапређењу индијских војних капацитета. Све су то активности чији је циљ да се спречи потпуна кинеска контрола Јужног и Источног кинеског мора и важних поморских комуникација у том делу света. Посебно је значајно спречити Кину да изађе на Пацифик, како би он и даље био ексклузивно амерички и држати је у стању стратешке изолације, при чему у том процесу обуздавања Кине значајно место треба да имају савезници и партнери.

Чврста решеност САД да ојачају своју инволвираност у регион компатибилна је са стратешким растом Кине (Cordesman 2016, 16). Као пацифичка земља и члан међународне заједнице САД сматрају да имају сва права

да буде заинтересована и укључена у спорове на Азијском Пацифику. Такав став сматрају оправданим, јер тврде да Кина нема основа за своје амбиције у јужно-кинеском мору и да су њене аспирације према ресурсима незаконите, као што је насилна кампања физичког овладавања острва спорних архипелага. У том смислу САД су категоричне да ће наставити да штите слободу пловидбе и прелета, наглашавајући да ће летети и пловити и свуда где међународно право то дозвољава (Cordesman 2016, 21).

Међутим пацифичка политка САД се у неким значајним аспектима суочава са озбиљним лимитима. Најпре, испоставило се да стратегија ребаланса на азијски Пацифик никад није у целости реализована. Та стратегија је морала да буде подређена глобалном ребалансу војне моћи САД, јер се показало да узаврели Блиски исток и Европа имаји исти стратегијски приоритет. Тако је глобално ребалансирање потиснуло или умањило стартне амбиције ребалнса на азијском Пацифику и ограничило његове домете. Исто тако, остаје дилема колико на дужи рок можа да буде успешно зауздавање Кине.

Азијски Пацифик – прогресивни раст конфликтног потенцијала

Хронични и комплексни проблеми који оптерећују азијски Пацифик снажно су генересани конфронтираним политичким, економским и стратегијским интересима Кине и САД. Амбиције Кине, као силе чије лидерство је све мање спорно, да у свом најближем суседству потврђује способност контроле, као и настојања САД да са друге стране очува своју доминацију данас представља дефинишући оквир прогресивне поларизације односа на простору азијског Пацифика. Све снажнији вртлог геостратешког сукоба кључних актера чине да азијски Пацифик постане једно од најважнијих глобалних безбедносних тема. Конфликтну конфигурацију односа на азијском Пацифику у основи чине надлежности око морских површина, њихових огромних ресурса и комуникацијских потенцијала Кинеског мора. Право коришћења мора, као и у прошлости, тако и данас је у азијском Пацифику генератор вишедеценијских спорова и сукоба. Одређене

непрецизности у одредбама Конвенција о праву мора, као што је „нешкодљив пролазак” територијалним морем, повод су за њихово различито тумачење, што оптерећује односе азијско-пацифичких држава, али истовремено перманентно заоштрава односе САД и Кине.² САД, као држава којој је до скоро статус супер силе давао неограничену слободу прелета и пловидбе Кинеским морем, посебно Јужнокинеским морем, неприхватљиви су захтеви Кине да намеће своја правила прелета и пловидбе. Кина која се уместо дуго практиковане дефанзивне определила за офанзивну азијскопацифичку стратегију инсистира на свом виђењу права мора. За Кину воде у којима има право да одређује правила страним бродовима не односи се само на појас од 22 километра од обале, већ на све водене површине до краја такозване екслузивне економске зоне, што укупно износи око 415 километара (Senhua 2013). Међутим, за САД, слобода пловидбе и слобода прелетања, без обзира на искључив економски појас или на територијално море у којима Кина има само екслузивно право експлоатације не може да буде ограничена.

Када је реч о Источном кинеском мору, стратешки интереси надилазе значај осталих кинеских и америчких интереса. Источнокинеско море је било и остаје од екстремног значаја за концепт националне безбедности САД (Stevic 2016, 49–66). Зато је стратегијски интерес САД да нема ривала који угрожава њену доминацију на том простору. Та чињеница даје посебну тежину „замрзнутом сукобу” на Корејском полуострву, као једне од бројних последица Хладног рата педесетих година прошлог века.³ Заоштравање односа поводом нуклеарног програма и проба балистичких ракета Северне Кореје и снажна концентрација америчких ратних ефектива у близини Корејског полуострва, представљају посебно опасан вид угрожавања безбедности на том простору. Нуклеарни програм Северне Кореје САД доживљавају као тешку мору, јер од једне мале и слабе земље, како каже Минклер (2009, 161), нуклеарни капацитети праве изузетно опасног противника, који у исто време има

2 Кина је става да војни бродови других земаља за улазак у кинеско територијално море морају да имају дозволу кинеских власти. САД сматрају да сви бродови, укључујући и војне бродове, имају право „нешкодљивог” роласка без пријављивања обалној земљи.

3 „Војна линија разграничења” између Северне и Јужне Кореје представљала је границу где су Сједињене држава и Совјетски Савез прихватили предају јапанских снага на крају Другог светског рата.

блиске односе са Кином. Истовремено, за Кину ракетни систем који су САД инсталирале на корејском полуострву руши стратегијски баланс и безбедносне интересе држава у региону као важног услова регионалног мира и стабилности (China's National Defence in the New Era 2019, 4). Такав кинески став произилази из чињенице да наведени амерички ракетни систем неутралише и кинеске нуклеарне ефективне који су сконцентрисани на том простору.

Суштина територијалних спорова у Источном кинеском мору Кине, Јужне Кореје и Јапана је различито тумачење подела „искључивог економског појаса”, због чега се на експлоатацију једног заједничког дела морског простора гледа из различитих позиција. Спорови између Кине и Јапана, који су посебно интензивни и компликовани тичу се суверинитета над ланцем малих острва Сенкаку/Диојаоу чија геостратешка позиција и процењене количине резерви нафте и гаса, као и богатство рибом, чине нарочито значајним. Реч је о спору у чијој су основи економски интереси, а велике разлике у гледиштима око поделе „искључивог економског појаса” наговештавају да ће он дугорочно оптерећивати односе Кине и Јапана на Источном кинеском мору.⁴ Ако се томе дода велики геостратешки значај Сенкаку острва, имајући у виду да су на кључном месту пролаза између Кине и Јапана, посебно ако се сагледавају у светлу кинеског става о уједињењу са Тајваном и пораста њених интереса у западном Пацифику као америчком океану, онда је јасно да ови спорови имају нарочиту тежину (Stojanović i Bardžić 2017). Заступајући став да има историјско право на острва Сенкаку и да су према томе она неотуђиви део њене територије Кина наставља да на тај простор упућује ратне бродове и авионе настојећи да потврди свој суверинитет (China's National Defence in the New Era 2019, 7). Подршка *status quo* острвима Сенкаку, која подразумева право Јапана да остварује јурисдикцију над њима, САД спречавају успостављање поверења и сарадње између Кине и Јапана као америчког војног савезника.

Јасно је да стратегијом зауздавања САД покушава да преко Јапана контролише острва Сенкаку и удаљи Кину од

4 Према одредбама Конвенције о праву мора, ширина искључивог економског појаса је 200 наутичких миља, а ширина Источног кинеског мора између Кине и Јапана креће се у распону од око 170 до 360 наутичких миља, што значи да на целом простору постоји преклапање економског појаса.

могућности уједињења са Тајваном, одвоји је од Пацифика и онемогући њено преузимање контроле над Источним и Јужним кинеским морем. Таква стратегија која се своди на ограничавање Кине у њеном приступу Тихом океану, у основи би требало да значи стратешку изолацију Кине и значајно зауздавање њене моћи. Отуда на на врху листе Кинеско-Америчких неслагања јесте Тајван чија судбина деценијама оптерећује односе две велике силе (Stojanović i Bardžić 2017). Из кинеског угла гледано основу за решење овог проблема јесте присаједињење Тајвана Кини, чиме би Јапан изгубио садашњи значај, а САД имале умањене могућности притиска што би све укупно повећало кинеску безбедност. Истовремено стратешка позиција Тајвана и контрола над њим, као и контрола првог ланца острва затварају кинески излаз на јапанске поморске правце и од суштинског значаја је за очување стратешке позиције САД.

Тајван је питање која највише провоцира националну безбедност Кине. Зато је она јасна у намери да Тајван поврати под свој пуни суверинитет, наглашавајући да је спремна да употреби силу ако би мирно присаједињење било немогуће. Она рачуна са сценаријом независности Тајвана и евентуалне војне интервенције САД, третирајући такав развој догађаја најопаснијом препреком његове мирне реинтеграције (China's National Defence in the New Era 2019, 5). Имајући у виду кинески став, као и неспремност САД да, иако су формално сагласни са политиком једне Кине, Тајван препусти Кини чини да решење спора није изгледно. САД настављају да наоружавају Тајван, а Кина увећава своје војне ефективне на том простору због чега се тајвански пролаз данас сматра једним од најмилитаризованијих на азијском Пацифику. Кина још увек нема моћ или неће да стечени кредибилитет стицањем последњих деценија наруши и случај Тајвана реши силом, па ће тако још дуго тестирати једно друго. Ситуацију око Тајвана додатно заоштравају непознанице око Хон Кога и његовог напора да сачува оквире своје аутономије, имајући у виду, такође, дијаметрално супротне ставове САД и Кине.

Стратешка позиција и богаство ресурсима чине Јужнокинеско море једном од најзаврелијих дестинација и геополитичких жаришта светске политике. Оно је предмет снажног интереса не само обалних земаља, па су надметања, савезништва, честа супарништва и територијални захтеви

кључна обележје његовог миљеа.⁵ Јужнокинеско море се налази на главном путу који повезује Пацифик и Индијски океан, а због обима транспорта који се одвија преко његових вода, оно представља други најпрометнији поморски коридор на свету после Средоземног мора. Различитим мореузима повезано је са другим морима, па је зато познато као „раскрсница на Далеком истоку”.⁶ Тајванским мореузом је повезано са Источним кинеским морем, Баши и Сулу мореузима са Пацификом, а преко мореуза Каримата води главни поморски пут за Аустралију. Посебно је значајан Малајски моруз који повезује Јужно кинеско море са Индијским океаном и сматра се једним од најважнијих светских поморских коридора. То је морски пут са највећом саобраћајном гужвом на свету јер се процењује да између 20% до 25% целокупне светске поморске трговине пролази тим мореузом. Више од 80% енергената за потребе Кине и 60% енергената за потребе Јапана и Јужне Кореје пролази кроз Малајски пролаз (Wijk 2015, 170). Зато се Малајски пролаз сматра „линијом живота” за економију земаља из окружења ових мора.

Енергетско богатство Јужног Кинеског мора такође представља снажан извор неслагања и ривалитета. У односу на резерве нафте и гаса, процењено је да Јужно Кинеско море има више 15% светске резерве (*Global Security*). На простору унутар „линије 9 црта”, постоји 16 басена са нафтом и гасом у којима се по процени, налази више од 45 милијарди тона нафте и 8 билиона кубних метара гаса. Дефинисањем искључивог привредног појаса на конференцији УН о праву мора, земље око Јужног Кинеског мора почеле су да снажно показују своје интересовање према „искључивом економском појасу”.

Многоструки значај јужнокинеског мора, које је Спајкман називао азијским средоземљем, чини да оно буде простор где се најинтезивније сукобљавају интереси и амбиције највећег броја актера на азијском Пацифику. Кинески интерес да потврди свој суверинитет на јужнокинеском мору тиче се домета њене, не само регионалне моћи, што заоштрава њене односе са најближим суседима. У исто

5 Јужно Кинеско море се простире од Сингапура и Малајског пролаза до Тајванског мореуза и има више од 200 острва и хриди који чине четири архипелага. На обале Јужног Кинеског мора излази Кина, Тајван, Филипини, Малезија, Брунеј, Индонезија, Сингапур, Тајланд, Камбоџа и Вијетнам.

6 Познато је да више од 25% светске трговине која иде поморском путем пролази кроз Јужно кинеско море.

време, Кина има огроман интерес да са државама у региону Јужнокинеског мора, као најближем суседству, промовише пријатељске односе, као важне карике у остварењу својих амбиција. Јужнокинеско море, такође, представља значајну арену где се потврђује америчка амбиција за међународним вођством и њена способност да и даље одлучујуће креира азијско-пацифички поредак. Тај простор је од огромног значаја и за пројектовање економске моћи САД, јер је реч о једном од најдинамичнијих простора у свету, па отуда и наглашен интерес да изграђују снажне односе са државама у региону. Дакле, контрола Јужнокинеског мора је услов да контролом стратегијских тачака САД могу лакше да одговоре изазовима нарастања нове велике силе, да се лакше супростављају исламском екстремизму и да обезбеде ресурсе и тржишта (Lai 2013, 53). За остале државе Јужнокинеско море представља услов економског развоја али и питање суверености и безбедности.

Вишедеценијски спорови око територијалне припадности острвских архипелага у Јужнокинеском мору, око којих се споре Кина, Вијетнам, Брунеј, Малезија, и Филипини озбиљно усложњавају стабилност и безбедност тог простора, а укључивање САД носи реалну опасност да спорови задобију контуре озбиљног конфликта. Најизраженији простор територијалних спорова у Јужном кинеском мору је троугао острвских архипелага Пратас/Донгша, Спратли/Нанша, Парацел/Сјиша и Скарбороу/Џонгша/ (плићак), као и море између њих. Кина је 1958. године такозваном „линијом 9 цртица” као своју територију дефинисала право на скоро 70 % процената морског пространства Јужно-кинеског мора, укључујући архипелаг Пратас, Спратли, Парацел и Скарбороу (плићак), и потврдила правни статус суверенитета и надлежности.⁷

Архипелаг Пратас/Донгша је централни архипелаг у Јужном Кинеском мору и налази се на главном транспортном путу између Кине, Јапана и Сингапура. Након неуспешних покушаја Филипина да остваре контролу над Хуанџанг као највећим острвом у архипелагу Пратас, Кина је током 2012. године успоставила потпуну контролу над њим.

⁷ Кина сматра да на основу „линије 9 црта” хриди, гребени и острва унутар ње се третирају као кинеска територија на којој она има суверенитет, а остале земље добијају слободу пловидбе, прелетања, полагања подморских каблова и ценовода...

Око Парацелског архипелага у спору су Кина, која га данас углавном ефективно контролише и Вијетнам који је, након повлачења снага Тајвана, све до 1974. године имао стациониране своје снаге на њему. Након рата између Кине и Јужног Вијетнама 1974. године, Кина је обновила потпуну контролу над акваторијом архипелага и успоставила своју власт на острву Јонгсијанг.⁸ Успоставила је активна ваздухопловна постројења и интезивно распоређује амфибијска пловила. Када је реч о архипелагу Спратли, који заузима простор југозападног дела јужног кинеског мора, а чини га више од сто малих острва и гребена ситуација је најкомпликовнија због заоштрених питања суверинитета и потенцијалних ресурса. Спорови укључију Кину, Тајван и Вијетнам који полажу право над целином архипелага, као и Филипне, Малезију и Брунеј који располажу право само над делом острва архипелага. Проблеми око суверинитета су додатно заоштрени проналаском бројних басена нафте и гаса на том простору. У настојању да потврди свој суверинитет над архипелагом, Кина је успоставила административни округ, изградила је више вештачких острва која су данас седишта значајних постројења, као што су полетно-слетне стазе, ракетни системи земља ваздух и противбродске ракете и други комуникацијски системи. Данас су то комплекси на којима су стационирани стратегијски бомбардери и други борбени ефективи и системи који треба да омогуће пуну контролу приступа свим кључним тачкама спорних острва. Кина користи овај архипелаг за своје операције, што представља даљи корак ка успостављању делотворне контроле Јужно кинеског мора и ограничавање приступа америчким војним снагама као део *Anty-Access/Area-Denial* стратегије (Wijk 2015, 164).

САД су изричите у ставу да Кина нема правни основ да располаже подручјима Јужнокинеског мора нити да јача моћ тако што шири нелегално свој суверинитет у јужнокинеском мору. Посебно оптужују Кину за милитаризацију спорних острва посебно за милитаризацију острва Спратли на коме изграђује војну и дуалну инфраструктуру, настављајући да повећава морско пространство под својом контролом

8 Вијетнам је 2012. године донео Закон о мору у коме архипелаг Спратли (Нанша) потпада под Вијетнамски суверинитет. Као одговор Кина успоставља званичну власт, тако да се на острву Јонгсијанг (Парацелски архипелаг) формира град као политички, војни и културни центар.

у Јужнокинеском мору (Cordesman 2018, 153). Тако Кина унапређује способности пројектовања моћи и урушавања утицаја САД, мењајући истовремено статус Јужнокинеског мора (Cordesman 2019, 54). САД наглашавају да неће дозволити Кини да Јужнокинеско море третира као своју морску империју и да имају право да плове, лете али и да врше војна извиђања. С обзиром да су државе дуго посвађане око територије Јужнокинеског мора, да тензије добијају на интензитету, САД настоје да даљим нарушавањем односа створе фронт од држава које су спремне да се супротставе Кини.

Кина оптужује САД да намерно искривљује чињенице међународног права, укључујући и одредбе Конвенције о правима мора, јер она има право да ресолутно штити свој национални суверинитет и територијални интегритет у Јужнокинеском мору, као и Сенкаку острва која су неодвојиви део кинеске територије. Кина сматра да у заштити свог суверинитета има право да изграђује инфраструктуру и размешта неопходне капацитете на острвима и гребенима у Јужном кинеском мору и управља патролама у водама Сенкаку острва у Источном кинеском мору (China's National Defence in the New Era 2019). Такође, подржава слободу пловидбе у складу са међународним правом и штити безбедност морских линија и комуникација, наглашавајући да војне активности могу да се реализују уз претходну дозволу државе којој тај простор припада.

И обалске земље Јужног Кинеског мора Малезија, Брунеј, Филипини и Вијетнам, такође имају снажан економски интерес да искажу претензије за успостављање своје власти на том простору и да се супротставе Кини да оствари пуну контролу над Јужнокинеским морем. Основ су нашли у Конвенцији о мору, наглашавајући став да полажу право на 20 наутичких миља економског појаса. Такав став својих суседа за Кину је неодржив, јер Конвенција не сме да буде основ законитости за било какво кршење кинеског суверенитета и интереса у Јужном кинеском мору. Кина посебно настоји да спречи САД да се укључе у решавање територијалних спорова са суседима, верујући да на тај начин оне охрабрују њене суседе. Наиме, САД упозорава да модернизација кинеске војске нарушава постојећи баланс и слободну пловидбу, и недвосмислено подржава територијалне захтеве Вијетнама, Филипина и Малезије. Такви ставови, утичу да наведене

земље у стратегији ребаланса САД и њиховог снажнијег геополитичког фокуса на азијском Пацифику, посебно њиховог још моћнијег војног присуства на том простору, виде шансу да своје територијалне захтеве могу лакше да остваре.

Државе које погађа кинески развој не могу јасно предвидети колико ће тај раст да буде мирољубив и шта ће бити коначан резултат промене баланса моћи. Незадржив раст кинеске економије која постаје једна од најмоћнијих и најконкурентнијих светских економија, посебно јачање кинеских војних капацитета, нарочито њене морнарице и градња поморских постројења подстиче огромну неизвесност у обалним државама. Интезивирање је предузимање мера заштите сопствених интереса, пре свега ојачавања сопствених капацитета, тајна и јавна савезништва чиме се подстиче даља милитаризација региона, и тако ојачава безбедносни капацит држава у региону. Данас је евидентно да упоредо са економским растом азијских држава убрзано расту и њихови трошкови одбране.

Кина у својој стратегији наглашава да не тражи конфронтације и конфликте, али појачава активности да потврди право на поједина острва која су предмет спора са другим државама. Бетонира гребене за изградњу аеродрома, инсталира радарска и друга постројења, стационира борбене авионе и изводи маневре. САД, чије се право на стратешко присуство оспорава, настоје да демонстрацијом своје поморске моћи, спрече или отежају Кини да своје амбиције оствари. У том смислу заоштравање односа САД са Северном Корејом, посебно инсталирање противракетних система на Корејском полуострву представљају настојање САД да неутралишу највећи број ракетног арсенала које је Кина разместила на својој територији. Истовремено, јачањем седме флоте као и експлоатацијом базе у Јужној Кореји САД неутралишу амбиције Кине даље на север Пацифика. Исто тако, чињеница је да је милитаризација Јужнокинеског мора ефективна и да конфронтиране стране поседују делотворне војне потенцијале за пројектовање своје моћи на том простору. Међутим, јасно је да Кина не може да заустави седму флоту и онемогући међународни транзит, али ни САД не могу Кину да врате назад.

ЗАКЉУЧАК

Спектакуларан раст кинеске економије и преображај Кине у изузетно моћну земљу представља најзначајнији геополитички догађај 21. века са огромним реперкусијама на токове савремене међународне политике. Израстање Кине на ранг глобалне силе и, с тим у вези, подстакнуто редефинисање приоритета спољнополитичког наступа САД, ставило је азијски Пацифик у сам врх безбедносне агенде светске политике. Утицај тих промена и особеност геополитике и тог простора наставља да интензивира кинеско-америчко надметање у склопу чега се неминовно заоштравају бројна и осетљива питања у том делу света.

Нови хладни рат између САД и Кине који своје извориште има у њиховој снажној политичкој и идеолошкој конфронтацији условили су повратак класичних геополитичких образаца у њиховом надметању за стратешко позиционирање на азијском Пацифику. Њихови дијаметрално супротни погледи по питању ексклузивне економске зоне и безбедности пловидбе и територијалних разграничења, пловних путева и контроле поморских праваца, укључујући и савезништа, уверљиво потврђују пораст конфликтног потенцијала у њиховим односима и неизбежност њиховог сукобљавања у будућности. Милитаризација Јужнокинеског мора, посебно поморска стратешка позиционирања и за те потребе развој монарице, представљају непознанице које посебно усложњавају спектар безбедносних изазова.

Кинеска глобална иницијатива и нова конфигурација конфликта у региону азијског Пацифика не даје изгледа за оптимизам око могућности да се кинеско-америчко сукобљавање реши у блиској будућности. Кина, чији капацитети моћи задобијају импресивне домете, има природну тежњу да консолидује своје екстерне релације и интересе и да промовише кинески концепт света. Наглашено војно позиционирање у азијско-пацифичком региону потврђује амбицију Кине да осигура своју позицију на Источно кинеском и Јужно кинеском мору као простору који има вишеструки значај за њен даљи привредни значај, али и за њено боље позиционирање као глобалног актера на Тихом океану.

Иако је данас извесна кинеска амбиција ка војној супериорности, чини се да је мало вероватно да би војна

супериорност укључивала агресивно понашање Кине и њено освајање других азијских земаља. Међутим, тешко је сасвим искључити трендове који би могли да радикализују њену стратегију мира и развоја, посебно ако се зна да нарасла војна моћ често значи и мање стрпљења и опреза. Оно што се сматра извеснијим јесте да ће још моћнија Кина моћи, знатно уверљивије да диктира границе прихватљивог понашања суседним земљама, укључујући и територијалне спорове које ће моћи да решава под условима који су повољнији за њу (Miršajmer 2014, 446). Она је већ јасно ставила до знања САД да не мисле да оне имају право да се мешају у спорове око морских граница на Јужном кинеском мору.

Америчка улога на азијском Пацифику суочава се са много неизвесности и извора потенцијалних невоља. Нарасла економска и геополитичка снага Кине, амбиције осталих сила у настајању и променљив однос држава азијског Пацифика према америчком лидерству на азијском Пацифику представљаће за САД све теже решив проблем. САД су данас више него икада раније у новијој историји суочене са ограничењима да на том простору намећу своје захтеве са позиције силе, јер више није могуће игнорисати моћ Кине. Посебно је тешко очекивати да САД одлучујући обликују економску будућност азијског Пацифика ако се имају у виду глобални дometи кинеске, јапанске и индијске економије. Ако се томе дода да се интензивира опасност њеног директног сучељавања са Русијом, и да је на делу оживљавање класичне хладноратовске перцепције у њиховим односима, онда сасвим сигурно геополитичка моћ САД губи од своје супериорности. Такође, јасно је и да стратегија обуздавања Кине на дужи рок пати од озбиљних ограничења. Међутим, извесно је да ће САД наставити да предузимају крупне кораке како би спречиле Кину у остваривању своје регионалне хегемоније. Забринуте за свој престиж и своју безбедност наставиће да се надмећу за моћ и тако елиминирају могућност да друга сила доминира. Уверење да се судбина Америке одређује на Пацифику а не на Атлантику, иде у прилог таквим дугорочним пројекцијама, што азијски Пацифик ставља у сам врх изазова по безбедност у свету. Остаје озбиљна дилема колико америчка стратегија обуздавања може на дужи рок да буде делотворна.

Односи Кине и САД, који ће у наредним деценијама представљати најважније билатералне односе светске

политике наставиће и даље да, као окосница односа у региону Азијског Пацифика, суштински одређују оквире неизвесне стабилности и безбедности тог региона. Та чињеница посебно добија на значају ако је извесно да ће суштински кинеско-амерички односи у региону азијског Пацифика бити односи надметања и сукоба. Посебно, ако је извесно да ће Кина своју нараслу моћ *маршем ка морима* пројектовати ка ефективној контроли Источног и Јужнокинеског мора што ће ширити простор за њихово још јаче безбедносно надметање, укључујући и генерисање значајног потенцијала за избијање ратног сукоба. Америчка неприпремљеност на геополитичку реалност у настајању и склоност да пречесто прибегава војном решавању проблема, посебно у околностима оспоравања њене изузетне међународне улоге, као и додатно интензивирано антикинеско расположење око пандемије вируса корона представљају посебно осетљиве аспекте америчко-кинеског надметања. Међутим, јасно је да би озбиљни ратни сукоб било које врсте између Кине и САД подразумевао несагледиве последице и вероватно коштао победника више него што би била вредност победе.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Avijucki, Vjačeslav. 2009. *Kontinentalne geopolitike*. Beograd: CLIO.
- Bremer, Ijan. 2015. *Supersila: Tri moguća scenarija uloge Amerike u svetu*. Beograd: CIRSD.
- Bžejnski, Zbignjev. 2013. *Amerika-Kina i sudbina sveta Strateška vizija*. Beograd: Albatros Plus, FB.
- Cao, Huhua, and Jeremy Palitel. 2016. *Facing China as New Global Superpower*. New York: Springer. doi: 101007/978-981-287-823-6.
- Cordesman, H. Antony. 2016. *Evolving Strategies in U.S.-China Military Balance*. Washington: Center for Strategic and International Studies.
- Cordesman, H. Antony. 2018. *Chinese Strategy, Military Forces, and Economics: The Metrics of Cooperation, Competition and/or Conflict*. Washington: Center for Strategic and International Studies.

- Cordesmen, H. Anthony. 2019. *China, s New 2019 Defence White Paper*. Washington: Center for Strategic and International Studies.
- Global Security*. "Oil and Gas in the South China Sea Region.", <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/spratly-oil.htm>.
- Jianwei, Wang, and Song Weiqing. 2016. *China, The European Union and International Politics of Global Gowenance*. New York: Palgrave Macmilan.
- Kejgen, Robert. 2009. *Povratak istorije i kraj snova*. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose.
- Kilibarda, Zoran, Miroslav Mladenović, i Vladimir Ajzenhamer. 2014. *Geopolitičke perspektive savremenog sveta*. Beograda: Fakultet bezbednosti.
- Kilibarda, Zoran. 2008. *Osnovi geopolitike*. Beograd: Fakultet bezbednosti. Službeni glasnik.
- Koker, Kristofer. 2006. *Sumrak zapada*. Beograd: Dosije.
- Lai, David. 2013. *Asia-Pacific: A Strategic Assessment*, Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press.
- Military Balance 2020*, Chapter Two Comparative defence statistics *Military Balance 2018, 2019, 2020*.
- Minkler, Herfrid. 2009. *Imperije Logika vladavine svetom od Starog Rima do Sjedinjenih džava*. Beograd: IP Albatros plus, JP Službeni glasnik.
- Miršajmer, Džon. 2017. *Tragedija politike velikih sila*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, Čigoja štampa.
- Mitrović, Dragana, i Dragan Trailović. 2014. „Geopolitika kineske energetske strategije u Centralnoj Aziji.” *Srpska politička misao*, 44 (2): 133–155. doi: 10.22182/spm.6442019.
- Office of the Secretary of Defence. "Military and Security Developments Involving The Peopl's Reapublic of China, a Final Reaport to Congres." <https://media.defense.gov/2020/Sep/01/2002488689/-1/-1/1/2020-DOD-CHINA-MILITARY-POWER-REPORT-FINAL.PDF>.
- Pierre, Rousset. 2018. *Chinese geopolitics- continuities, inflections, uncertainties*. Committee for the Abolition of

iligitimate Debt.

- Stepić, Milomir. 2016. *Geopolitika, ideje, teorije, koncepcije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stevic, Ljiljana. 2016. "Influence and Role of USA in the PR China and Japan Relations." *Asian Issues*, 2 (1): 49–66.
- Stojanović, Stanislav, i Žikica Bardžić. 2017. „Азијски Пацифик- globalni konfliktni potencijal." *Defendologija*, 39–40.
- Stojanović, Stanislav. 2009. *Globalizacija i bezbednosne perspektive sveta*. Beograd: VIZ.
- Šenhua, Vang. 2013. „Narodna Republika Kina i bezbednost u Азијском Пацифику", Завршни рад, КШУ, Универзитет одбране: Војна академија.
- The Department of Defense. "Summary of the National Defense Strategy of the United States of America 2018." <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf>.
- The State Council Office of The People's Republic of China. 2019. *China's National Defence in the New Era*. Beijing: Foreign Language Press.
- The White House. "National Security Strategy of USA 2015." https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf.
- Trapara, Vladimir. 2020. „Улазак u neomahanovski svet: savremeno pomorsko rivalstvo Kine i SAD." *Medjunarodni problemi*, LXXII (1): 37–60. doi: 10.2298
- Tunsjo, Oystein. 2018. *The Return of Bipolarity in World Politics: China, the United States and Geostrutctural Realism*. New York: Columbia University Press.
- U.S. Embassy in Georgia. "National Security Strategy of USA 2017." National Security Strategy of the United States of America | U.S. Embassy in Georgia (usembassy.gov).
- Wijk, De Rob. 2015. *Power Politics*. Amsterdam: University Press.
- Zorko, Marta. 2016. „Velika igra na Пацифику: Povratak maritimne geopolitike i odnosi моћи u Južnom kineskom moru." *Političke analize*, XXIX.

Stanislav Stojanović*

University of Defense Strategic Research Institute

Jovanka Šaranović**

University of Defense Strategic Research Institute

ASIAN-PACIFIC AND THE SINO-AMERICAN RIVALRY

Resume

In the following text authors analyze the growing tendency of Sino-American rivalry to further spiral out of control and potentially lead to deterioration of countries' future relations. The rivalry is especially evident in the region of Asian-Pacific which geopolitical traits additionally intensify the conflicting interests of these great powers. For the US this means further delegitimization of its power, while for China this can solidify its growing leadership in the region. The conflicting interests of these powers imply future uncertainty in terms of the overall security trends in the Asia-Pacific.

The vocal point of our research endeavor is the analysis of strategic commitments and ambitions of the US and China in the Asia-Pacific as a one of the most important geopolitical hubs in contemporary international politics. Comparing their ambitious policies, in which East and South-East China Sea have central places, clearly indicates to a long term clash of interests which further determines the conflicting context that will dominate the Sino-American bilateral relations. The conflicting character of bilateral relations of these great powers will also determine the overall political landscape of the region in the years to come in which uncertainty and complexity could lead towards potential clashes.

The authors conclude that Sino-American rivalry will have a growing trend. Having this in mind as well as the growing polarization in world politics which has been strengthened by the pandemic of Corona virus, will put additional strains on the western-led international order. In such state of affairs the Sino-

* E-mail address: stanislav.stojanovic@mod.gov.rs.

** E-mail address: jovanka.saranovic@mod.gov.rs.

American rivalry can further escalate given the importance of Asia-Pacific as a global hub of economic and political activity.

Keywords: Geopolitics, Leadership, Disputes, Maritime jurisdiction, Resources, Maritime routes, Explosiveness, Unpredictability

* Овај рад је примљен 22. септембра 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Владимир Трапара*

Институт за међународну политику и привреду, Београд

ПРЕДСЕДНИЧКА КРИЗА У ВЕНЕЦУЕЛИ: УЗРОЦИ, АКТЕРИ И ПЕРСПЕКТИВЕ**

Сажетак

Предмет овог рада је актуелна председничка криза у Венецуели, избила јануара 2019, услед одлуке Сједињених Америчких Држава (САД) и још око 50 земаља света да не признају Николаса Мадуре за изабраног председника Венецуеле. Циљ је да се истражи како и зашто се Венецуела нашла у таквој ситуацији, ко су основни актери који учествују или утичу на кризу, и који сценарији развоја кризе се могу очекивати у будућности. Коришћене методе су анализа садржаја и историјско-компаративна метода, јер се жели ући у генезу узрока и актера која ће кулминирати кризом. Резултат истраживања показује да је у кризу одвело хронично лоше управљање Венецуеле нафтом као основном полугом њене економије и друштва, и то на подручју хегемоније САД, с којима се сукобио чавистички пројекат изградње венецуеланског друштва и регионално активне спољне политике. Закључак је да сплет актуелних узрока и актера, заједно са текућом пандемијом коронавируса, фаворизује одржавање пат позиције у недоглед.

Кључне речи: Венецуела, председничка криза, чавизам, нафта, Сједињене Америчке Државе

* Имејл-адреса: vtrapara@diplomacy.bg.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2021. године”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду у током 2021. године.

УВОД

Венецуела, јужноамеричка држава на обали Карипског мора, позната по нафти, мисицама, теленовелама и бејзболу, од прошле године налази се у необичној ситуацији. Земљом влада изабрани председник, Николас Мадуро (*Nicolás Maduro*), а у низу других земаља – укључујући и неке од суседних – друга политичка личност, Хуан Гваидо (*Juan Guaidó*), бива примана својству председника и одашиље амбасадоре. Ситуација у којој се две владе у једној држави споре око тога која је легална и легитимна, а треће државе признају једну или другу, није непозната у међународном праву и односима. Но, на западној хемисфери, подручју хегемоније САД, актера навиклог да ултимативно „уређује” односе у свом „дворишту”, није ни тако честа. Шта је определило баш Венецуелу за настанак такве ситуације на прелазу између друге и треће деценије 21. века, ко се ту заправо с ким и зашто спори, и у ком правцу би ствари убудуће могле да се крећу – основна су питања којима се бавимо у овом раду.

Као узроке председничке кризе у Венецуели 2019, издвојили бисмо неколико чинилаца који су се почев од 2013. јављали један за другим и кумулативно довели до кризе: смрт Уга Чавеса и потешкоће наследника Мадуре са ауторитетом; избијање економске кризе у Венецуели због пада цене нафте на светском тржишту; убедљива победа опозиције на изборима за Националну скупштину 2015; долазак Трампа на положај председника САД; талас успона десничарских снага на власт у латиноамеричком региону, чиме је преокренута левичарска „ружичаста плима” из прве деценије 21. века – долазак на власт социјалистичких и социјалдемократских снага широм Латинске Америке, које ће тесно сарађивати под „диригентском палицом” управо Венецуеле. Главни актери председничке кризе били би: актуелна чавистичка елита на власти у Каракасу, на челу са председником Мадуром и у поседу контроле над главним полугама државног апарата, укључујући и војску и паравојне формације (колективосе); опозициона коалиција са већином у Националној скупштини, окупљена око Хуана Гваиде као њеног председавајућег и самопрокламованог председника Венецуеле; спољни противници чавистичког режима, у првом реду САД, а затим и преко 50 светских држава које признају Гваиду, међу њима

и Бразил и још неколико значајних регионалних држава и њихових организација; спољни подржаваоци чавистичког режима, у првом реду Куба (главни регионални подржавалац), Русија, Кина и још неке битне државе (Турска, Иран...). Што се тиче перспектива кризе, као најважније могуће сценарије издвајамо: свргавање Мадуре спољном интервенцијом – САД, са или без регионалних савезника; свргавање Мадуре унутрашњом акцијом опозиције/војним ударом; *status quo* у виду одржавања постојеће пат позиције у недоглед; договор чависта и опозиције, са или без страног посредовања.

Наведене узроке и актере немогуће је шире образложити одвојено једне од других, јер се и они сами, и њихова историјска генеза, јако међусобно преклапају. Зато ћемо остатак рада структурисати на следећи начин. У наредном поглављу анализирамо најважније елементе из раније и савремене историје Венецуеле, који ће поставити темеље најновије кризе, са циљем да укажемо на то да она није резултат случајног стицаја околности последњих година, већ има дубоке историјске корене. У поглављу након тога бавимо се периодом од Чавесове смрти 2013. наовамо, како бисмо расветлили ескалацију односа и процеса који ће кулминирати у председничкој кризи, да бисмо онда размотрили и саму кризу, њен досадашњи карактер, ток и последице. Нагласак је на периоду до избијања пандемије корона вируса, да бисмо се затим – имајући у виду да се већ називају могући правци утицаја саме пандемије на перспективе кризе – у посебном поглављу осврнули и на те правце и перспективе, закључно с оним што нам буде било познато у тренутку писања завршне верзије рада. Наравно, налазе ћемо сумирати у Закључку, где ћемо покушати да навестимо и импликације венецуеланске председничке кризе за шире међународне односе.

БУРНА ПРОШЛОСТ

Венецуела је врло специфична латиноамеричка држава. Имала је турбулентну историју колонијалног периода, борби за ослобођење и ране фазе изградње независне државе, што ће оставити последице на карактер венецуеланског друштва и менталитет нације. У тих 400 година (од почетка 16. до краја 19. века) Венецуела ће се формирати као изузетно расно и

социјално раслојено и регионално подељено друштво, што је најпре омело антиколонијалну борбу, а онда и компромитовало развој земље као политички и економски независне јединице (Salas 2015, 15–49). Ништа, међутим, није оставило тако јак печат на савремену Венецуелу, као откриће и почетак масовне експлоатације налазишта нафте и нафтних деривата почетком 20-их година прошлог века, за време диктатора Висентеа Гомеса (*Juan Vicente Gómez*). Од тог тренутка, нафта постаје не само главна полуга венецуеланске економије, већ и средишња компонента њене културе и идентитета (Salas 2015, 1, 4–5, 61–62, 67–68; Kovalik 2019, 33–34).¹ Нафту су у почетку примарно експлоатисале компаније из САД, али су Венецуеланци врло брзо схватили да могу и сами да управљају овим ресурсом, извлачећи огромну корист. Од усвајања нафтног закона 1943, који је установио поделу профита 50:50 између државе и страних компанија, па до национализације нафтне индустрије и оснивања државне компаније PDVSA (*Petróleos de Venezuela, S.A.*) 1976, и елита и становништво Венецуеле ће се навићи на трошење огромне количине богатства изниклог из земље у мехурићима (Salas 2015, 78; Gallegos 2016, 21–22, 75–76, 170). Ово је земљу постепено одвело у „холандску болест” – кад ослањање на природни ресурс уништи остатак привреде, јер њене остале гране постану неисплативе (Pantoulas, McCoy 2019, 394; Ying-Hang To, Асића 2019, 134; Gallegos 2016, 72–73, 82, 85–86; Salas 2015, 66). Претерано трошење незарађеног богатства, уместо штедње и улагања у производњу, дугорочно не само да чини економију земље зависном од непредвидивог кретања цене природног ресурса (у овом случају нафте) на светском тржишту, већ угрожава и производњу самог тог ресурса.²

Венецуела свакако није једина „петро-држава” у свету, али је њен положај на западној хемисфери ипак чини особеном. Латиноамерички менталитет „анархистичког индивидуализма” сигурно је допринео хроничној неспособности венецуеланске нације да на оптималан начин управља својим богатством (Gallegos 2016, 112–113). Но, још

1 Данашња Венецуела поседује највеће потврђене резерве нафте на свету – око 300 милијарди барела (Gallegos 2016, 150).

2 Ово ће у време нафтне кризе 70-их установити некадашњи министар енергетике Венецуеле, Перес Алфонсо (*Pérez Alfonzo*, иначе чувен по иницирању оснивања ОПЕС 50-их), који је назвао нафту „ђавољим изметом” (Gallegos 2016, 82–86).

и више од тога утиче положај Венецуеле унутар „дворишта” – подручја хегемоније САД, које никада нису показивале аутентичну заинтересованост за то колико квалитетно латиноамеричке државе управљају сопственим економијама. Занимала их је пре свега лојалност њиховој хегемонији и стабилност либералног капитализма. Имати нафту, а налазити се „на дохват руке” Вашингтона, показаше се као посебно запаљива комбинација. Венецуела је у току 20. века (посебно за време Хладног рата) успоставила врло блиско партнерство са САД, засновано на нафтној међузависности. Највећи део венецуеланске нафте одлазио је у САД, којима није сметало што Венецуела задржава огромне приходе од ње – чак ни кад је национализовала нафтну индустрију – све док те приходе није користила против интереса Вашингтона. Под окриљем америчке хегемоније, а уз ослањање на нафтно богатство, Венецуела је почев од председниковања Ромула Бетанкура (*Rómulo Betancourt*, 1959–1964), а са врхунцем у време Карлоса Андреса Переса (*Carlos Andrés Pérez*, 1974–1979), водила изузетно активну спољну политику за једну земљу њене величине – од оснивања Организације држава извозница нафте (ОПЕК), преко активности у Покрету несврстаних и промовисања сарадње „Југ-Југ”, па до подршке демократским покретима широм Латинске Америке – што није сметало САД, чак ни кад се нису сасвим слагале са сваким спољнополитичким потезом Каракаса (Mijares 2015, 76–77; Salas 2015, 97, 101–103; Gallegos 2016, 77, 83; Corrales and Romero 2013, 18–19, 119; Ying–Hang To, Асиња 2019, 127). Нафтни приходи – нарочито 70-их, у време када је цена нафте драстично скочила – обилато су коришћени и на унутрашњем плану, за развој стабилног демократског двопартијског система,³ те унапређење здравствене заштите, образовања и инфраструктуре (Naím, Toro 2018, 126–127; Buxton 2018, 8; Salas 2015, 91–96).

Почетком 80-их, са падом цене нафте, све ће ово почети да се мења. Висок ниво нафтног богатства 70-их није значио и једнаку расподелу тог богатства – стопа социјалне неједнакости у Венецуели била је међу највећим у Латинској

3 Овај систем установљен је пактом Пунто Фихо (*Punto Fijo*), који су након свргавања диктатора Маркоса Переса Хименеса (*Marcos Pérez Jiménez*) 1958. склопиле тада најјаче партије, како би поделиле власт и умањиле улогу радикалне левнице (Salas 2015, 92).

Америци (Salas 2015, 106–107). Чим је богатство редуковано, терет кризе сручио се на сиромашније слојеве. Њих ће додатно погодити неолиберални пакет мера по моделу Међународног монетарног фонда (ММФ), који почиње да се уводи од средине 80-их као покушај да се криза превазиђе. Уочи избора 1989, Перес се, настојећи да придобије бираче за свој повратак на власт, супротстављао овим мерама, да би након ступања на дужност изневерио обећања. Мере које је увео погодиле су оно на шта су сиромашнији грађани Венецуеле били најосетљивији – удвостручиле су цену горива и јавног превоза – што доводи до масовне народне побуне у сиромашним предграђима Каракаса, увођења ванредног стања и страдања неколико стотина људи од руке венецуеланских снага безбедности. Овај догађај остаће упамћен под именом „Караказо масакр” и означиће прекретницу у политичком животу Венецуеле (Kovalik 2019, 39–41, 53–54; Salas 2015, 110–120; Gallegos 2016, 88–90).

Како ће након овог догађаја сиромаштво и неједнакости наставити да расту, било је неминовно да се незадовољство увуче и у редове војске. Пучеви нису реткост у историји Венецуеле – али ће фебруара 1992. пуч по први пут бити покушан не од стране десничарски оријентисаних делова војске који би штитили привилегије богатих класа, већ од левичарског Револуционарног боливарског покрета (MBR – *Movimiento Bolivariano Revolucionario*), на чијем челу се налазио потпуковник Уго Рафаел Чавес Фријас (*Hugo Rafael Chávez Frías*).⁴ Чавес је потицао из сиромашне породице мешовитог расног састава и маштао о томе да буде наследник Симона Боливара, „Великог ослободиоца” из 19. века, тако што ће довршити његов посао и ослободити и Венецуелу и Латинску Америку од доминације САД и богатих класа. Пуч није успео, јер није привукао довољан број војних јединица, а Чавес ће бити ухапшен и провести две године у затвору, док га не буде помиловао нови председник, Рафаел Калдера (*Rafael Caldera*) (Kovalik 2019, 52–58; Salas 2015, 122–128). Након тога ће променити стратегију и одлучити се за легално политичко деловање. На таласу нарастајућег незадовољства различитих делова друштва економском ситуацијом и њиховог неповерења у актуелни политички систем, те носталгије за срећнијим временима 70-их, он са 56 посто

4 Овај покрет ће касније прерасти у Уједињену социјалистичку партију Венецуеле (PSUV), чије ће вођство актуелни председник Мадуро наследити од Чавеса.

гласова побеђује на председничким изборима 1998, чиме започиње нова ера у историји Венецуеле, сада као Боливарске Републике (Salas 2015, 125–135; Kovalik 2019, 54–55). Но, криза венецуеланске демократије тиме неће бити решена – конституисање Венецуеле као Боливарске Републике заправо ће отворити пут ка новим кризама.

Уго Чавес се одмах по доласку на власт упустио у радикалну трансформацију венецуеланског друштвеног, економског и политичког система, као и спољне политике, у правцу изградње „социјализма 21. века”. У томе се, попут својих претходника, ослонио на приходе од нафте, не схватајући да у зависности од нафте лежи проблем, а не решење. Срећа ће га ипак послужити – за време његове владавине, цена нафте на светском тржишту значајно ће порасти – са непуних 10 долара 1998, на 133 долара за барел 2008. (Mijares 2015, 77). У томе лежи главна „тајна” успеха и консолидације Чавесових реформи. О каквим се све реформама ради?

Нови уставом, Венецуела је проглашена за мултиетничку и мултикултурну државу, уз повећање права домородачког становништва и жена. Председнички мандат је продужен на шест година, установљена једнодомна скупштина, а уведене су и институције „партиципативне демократије” у виду комуналних савета грађана (Salas 2015, 136–139, 167–168). Но, у пракси је дошло до ауторитарног заокрета – укинуте су све дотадашње кочнице и равнотеже власти, која је сада централизована и идеологизована, уз стављање војске у службу владајуће партије и преузимање партијске контроле над Врховним судом (Briseno-Ruiz 2019, 183; Corrales and Romero 2013, 132–134). Испоставило се да је двопартијски систем, који је деценијама деловао стабилно, ипак био танких темеља и није издржао тест времена, чим је дозволио једној харизматичној личности да га за кратко време укине (Naím and Toro 2018, 134; Krstić 2014, 224). Велике државне компаније (укључујући PDVSA) такође су пуњене лојалним партијским кадровима (Naím and Toro 2018, 130; Corrales and Romero 2013, 79). Чавесом социјализам, додуше, није био чисто анти-тржишни, нити је протерао стране фирме из Венецуеле, осим што је страним нафтним компанијама прописао да у сваком заједничком пројекту са PDVSA морају да се задовоље само мањинским уделом (Buxton 2018, 1314; Antonopoulos and Cottle 2017, 53–54; Gallegos 2016, 97). Чавес је свој мандат

потврђивао на релативно слободним и поштеним изборима, допуштавши себи и пораз на уставном референдуму 2007 (Kovalik 2019, 68–70). У првој деценији његове владавине, сиромаштво у Венецуели је готово преполовљено (са 49 на 25 посто), а сиромашни су кроз социјалне програме – мисије – више него икад до тада добили приступ субвенционисаној храни, образовању, здравственој заштити и становима (Kovalik 2019, 58–62; Salas 2015, 192–200). Сиромашни фармери земљишним законом добили су необрађивану земљу која је одузета велепоседницима (Gallegos 2016, 93).

Што се спољне политике тиче, она је од активне – какву су водили неки од његових претходника о којима смо говорили – постала хиперактивна, и не само то – радикално је изменила своју оријентацију и циљеве. По први пут је постала усмерена против интереса хегемоније САД – осим потврде националног суверенитета и међународног статуса Венецуеле, требало је проширити идеологију и ван њених граница, како би се изменила идеолошка слика Латинске Америке, која би се онда интегрисала и отргла од доминације Вашингтона (Romero and Mijares 2016, 182; Mijares 2017, 209–210; Corrales and Romero 2013, 174–175). Приходи од нафте уложени су у дипломатију „социјалне моћи” – финансијску и другу помоћ сличномислећим политичким покретима и владама широм региона (Corrales and Romero 2013, 17, 34–36). Почело се од већ постојеће социјалистичке државе, Кубе, с којом је 2000. склопљен споразум о извозу нафте по јако повлашћеној цени, у замену за квалификовану радну снагу, највише лекаре (Corrales and Romero 2013, 26–27, 171). Подршка Венецуеле мање или више радикалним левичарским покретима у другим латиноамеричким земљама подстаћи ће у првој деценији 21. века „ружичасту плиму” – доласке на власт социјалиста и социјалдемократа у више регионалних држава. Нови лидери Никарагве, Боливије, Еквадора и Парагваја устоличили су се уз непосредну помоћ Венецуеле, која ће помагати и нове власти Бразила, Аргентине, Хондураса и још неких држава (Buxton 2018, 16–17; Corrales and Romero 2013, 24–25; Salas 2015, 144). За овим ће следити и регионалне интеграције које ће иницирати Венецуела: ALBA (*Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América* – Боливарски савез народа наше Америке, који су уз Венецуелу чини Боливија, Еквадор, Никарагва и неколико острвских држава), ПетроКарибе (*Petrocaribe* – економска компонента ALBA), UNASUR (*Unión de Naciones*

Suramericanas, Унија јужноамеричких држава), те CELAC (*Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños*, Заједница латиноамеричких и карипских држава) (Romero and Mijares 2016, 180; Mijares 2015, 78–79; Buxton 2018, 17; Antonopoulos and Cottle 2017, 50; Corrales and Romero 2013, 24, 27; Kovalik 2019, 55–56; Salas 2015, 145–146, 151).

Чавесу није било лако да изгради радикални социјалистички и антиамерички идентитет Венецуеле, јер се суочио са отпором и изнутра и споља. Сама Венецуела била је земља дубоко укореењених капиталистичких вредности и деценијама култивисаних веза средњих и виших слојева са САД (Salas 2015, 6, 141). Ови слојеви, оличени у конзервативној опозицији и медијима, већ 2001. крећу у протесте против Чавесових реформи, што кулминира пучем априла 2002, кад је Чавес краткотрајно смењен са власти (на коју ће га вратити лојални део војске), те у (такође неуспелом) штрајку менаџмента и дела радника PDVSA наредне године (Salas 2015, 154–162; Kovalik 2019, 121–122; Corrales and Romero 2013, 48–50). Чавес ће, након што буде одолео овим изазовима, додатно учврстити и централизовати власт.

Осим што су подржале ове подухвате венецуеланске опозиције, САД су се у наступајућој деценији супротставиле „ружичастој плими” и регионалним интеграционим иницијативама Каракаса, сопственим билатералним везама и интеграцијама – закључујући споразуме о слободној трговини не само са десничарским, већ и „умереним” левичарским режимима (Corrales and Romero 2013, 52; Salas 2015, 143). Но, ни једна, ни друга страна неће прећи границу у заоштравању конфронтације у смислу кидања свих веза, а камоли оружаног сукоба, те ће до краја деценије наћи начин да коегзистирају. Кључни чинилац који је то омогућио јесте нафтна међузависност, која ће између Венецуеле и САД опстати и у доба Чавеса – из пре свега географских разлога, Каракас једноставно није имао праву алтернативу у смислу тржишта (иако ће покушавати с Кином), а Вашингтон у смислу снабдевања (Блиски исток је ипак много даље) (Romero and Mijares 2016, 182–183; Mijares 2015, 78; Antonopoulos and Cottle 2017, 50; Corrales and Romero 2013, 66, 71–72).⁵

5 Међузависности је доприносила и америчка компанија CITGO, у власништву PDVSA, која је једина располагала технологијом за рафинисање нарочито густе венецуеланске нафте (Corrales and Romero 2013, 67–71).

Чавес је консолидацију свог идеолошког и државног пројекта потврдио победом на изборима 2012. над Енрикеом Каприлесом (*Henrique Capriles Radonski*), кандидатом ковоосноване опозиционе коалиције „Сто демократског јединства” (*Mesa de la Unidad Democrática*, MUD) (Salas 2015, 203–206). На нови мандат, међутим, никад неће ступити. У томе га је прекинула већ извесно време присутна болест – напослетку умире од рака 5. марта 2013, претходно одредивши министра спољних послова, Николаса Мадуре, за наследника (Salas 2015, 206–207; Mijares 2017, 212). Са Чавесом није умро и чавизам, као венецуеланска варијанта социјализма. Но, од 2013. наовамо Венецуела више неће бити у „мирним водама” у каквим је мање-више била у деценији која је претходила. Поновиће се збивања из 80-их и 90-их, али за много краће време и у много оштријој форми.

ПУТ У КРИЗУ

Николас Мадуро важио је за једног од идеолошки најтврђих чланова Чавесове администрације и „кубанског човека”. По ступању на власт, будући да му је недостајала Чавесова харизма, одмах се суочио са проблемом ауторитета. За председника је потврђен тесном изборном победом (1,5 посто гласова разлике) над Каприлесом (Salas 2015, 207–210). Војни кругови, чији је фаворит био председник Националне скупштине и стари Чавесов савезник, Диоздадо Кабељо (*Diosdado Cabello*), га нису нарочито поштовали, због чега ће се Мадуро у учвршћивању контроле над војском ослонити на пријатеље Кубанце, чија ће се тајна служба у годинама које су следиле дубоко инфилтрирати у венецуеланску армију (Salas 2015, 207; Mijares 2015, 80; Naím, Toro 2018, 127; Ellis 2017, 24).

Много већи проблем за Мадуре представљаће пад цене нафте на светском тржишту, до кога долази већ наредне, 2014. године. Венецуела је преко ноћи остала без средстава за финансирање социјалистичког експеримента и хиперактивне спољне политике, што ће покренути економску кризу стравичних размера. У року од пет година венецуелански БДП је више него преполовљен, сиромаштво је нарасло на преко 50 посто становништва (више од нивоа на коме је било пре Чавеса), инфлација се почела мерити у милионима

процената, настала је хронична несташица основних потрошачких добара, проблеми са електричном мрежом, потешкоће функционисања здравственог система, и сл. И кад цена нафте буде поново почела да расте, ситуација се неће поправити, јер је због хронично недовољних улагања њена производња јако опала (Gallegos 2016 47, 5152, 99; Pantolulas, McCoy 2019 393–396; Bahar, Piccone and Trinkunas 2018, 3–4; Naím, Toro 2018, 134–135).

Опозиција, која је била кренула да се буни већ након Мадуровог избора за председника, због економске кризе креће у масовне протесте, на шта власт одговара репресијом и хапси неколико опозиционих лидера (Kovalik 2019, 78; Salas 2015, 213214; Briceño-Ruiz 2019, 185). Велики ударац Мадуроу опозиција ће задати на изборима за Националну скупштину 2015, када осваја двотрећинску већину мандата. Ово ће бити и последњи релативно слободни и поштени избори у Венецуели до данас. Проблем преузимања законодавне гране власти од стране опозиције, Мадуро ће решавати отвореним ауторитарним потезима. До истека претходног сазива Скупштине, Врховни суд биће до краја напуњен режимским лојалистима, а управо он ће опозицији најпре оспорити избор неколико посланика (тиме и двотрећинску већину), а затим у марту 2017. и привремено отети Скупштини законодавне прерогативе. Уследили су нови протести, најмасовнији до тада, у којима падају и жртве (близу 200 људи) (Briceño-Ruiz 2019, 186; Antonopoulos and Cottle 2017, 61). Мадуро је одговорио још јачим ауторитаризмом – конституисао је Уставотворну скупштину, која ће у потпуности преузети надлежности Националне, а затим на јесен остварио добар резултат на јако нерегуларним локалним изборима. Коначно, након неуспеха преговора с опозицијом у Доминиканској Републици – што је био тактички потез за заустављање протеста, Мадуро расписује превремене председничке изборе за мај 2018, које – уз бојкот већег дела опозиције – и убедљиво добија (са 68 посто гласова) (Pantoulas, McCoy 2019, 398–400; Buxton 2018, 9; Antonopoulos and Cottle 2017, 63–64; Briceño-Ruiz 2019, 186–187).

Далеко од тога да ће Мадуро ауторитарним обрачуном с опозицијом решити проблеме, јер је у међувремену добио опасне противнике на спољном плану. САД прве санкције против званичника из Мадурове администрације уводе већ

2015, правдајући их „неуобичајеном и изванредном претњом националној безбедности и спољној политици САД”, коју представљају економска и политичка криза у Венецуели (Kovalik 2019, 154; Buxton 2018, 19). Но, на заоштравање политике Вашингтона према Венецуели ништа неће утицати тако снажно, као долазак Доналда Трампа (*Donald J. Trump*) на председничку функцију јануара 2017. Након избијања нових протеста, он проширује санкције на већи број лица (међу њима и самог Мадуре), да би затим по први пут напао и венецуелански нафтни сектор, ограничивши приступ PDVSA америчком финансијском тржишту (Camilleri 2018, 190-192). У августу месецу, Трамп одлази и корак даље и прети Венецуели оружаном интервенцијом, на шта се надовезује тадашњи државни секретар, Рекс Тилерсон (*Rex Tillerson*), изјавом да би демократију у Венецуелу могао да поврати војни удар (Camilleri 2018, 194-195). Секретар одбране, Џејмс Матис (*James Mattis*), тада је смирио страсти изјавом да „венецуеланска криза није војно питање” (Naím, Toro 2018, 135-136). Али, Трамп ће у току 2018. наставити да врши разне притиске на Венецуелу и прети новим санкцијама уколико Мадуро буде реизабран (Kovalik 2019, 70-71). Његов нови Саветник за националну безбедност, Џон Болтон (*John Bolton*), у једном говору на Флориди у октобру месецу сврстава Венецуелу са Кубом и Никарагвом у „тројку тираније” (Campos and Prevost 2019, 14-15, 19).

На несрећу Мадуре и чависта, САД нису биле саме у нападима на Венецуелу. Некада повољно регионално окружење, осигурано „ружичастом плимом”, у другој половини друге деценије 21. века почеће радикално да се мења. Парализа Венецуеле у вођењу активне спољне политике, али и компромитовање чавистичког пројекта изнутра, изазвани политичком и економском кризом, имаће за последицу слабљење левице широм региона, а затим и талас успона на власт десничарских и провашингтонских снага у низу латиноамеричких држава (Buxton 2018, 18; Campos and Prevost 2019, 14; Kovalik 2019, 146-150; Corrales and Romero 2013, 178-179; Ellis 2019, 77). У том процесу Венецуела неће само изгубити неке од најближих савезника (најпре Еквадор, а затим, у току председничке кризе 2019, и Боливију), већ и добити љуте противнике у суседној Колумбији, као и регионалним силама попут

Аргентине и Бразила – нарочито овом последњем, где на власт јануара 2019. долази Жаир Болсонаро (*Jair Bolsonaro*), најконзервативнији латиноамерички лидер после Хладног рата (Campos and Prevost 2019, 14). Незадовољни нејединством унутар Организације америчких држава поводом става о Венецуели, регионални противници чавизма августа 2017. на иницијативу новог председника Уругваја формирали су Лима групу, која ће у годинама које су следиле бити јако утицајна у венецуеланској кризи (Pantoulas, McCoy 2019: 402; Buxton 2019, 132).

САД, латиноамерички противници венецуеланског режима и још око 50 држава света неће признати Мадуров избор за председника. У неколико месеци који су следили до краја 2018, економска криза у земљи наставиће да се погоршава, а биће праћена и избегличком кризом. Услед сиромаштва и политичке нестабилности и репресије Венецуелу напушта око 3 милиона људи, од којих око пола одлази у суседну Колумбију, тако да свеукупна криза постаје и хуманитарна (Bahar, Piccone and Trinkunas 2018, 4–5; Caldwell 2019, 6). Америчке санкције почеће да узимају данак – само у току 2018. штета од њих се процењује на 20 милијарди долара (Kovalik 2019, 27). Августа месеца Мадуро успева да преживи атентат; на једној церемонији крај њега експлодирао је дрон, што је резултирало новим хапшењима и репресијом, али и оживљавањем протеста опозиције (Pantoulas, McCoy 2019, 397–402). Но, да би извукла политичку корист од ситуације, шароликој опозицији је недостајало јако вођство. У јануару месецу требало је да се изврши нова ротација на месту председавајућег Националне скупштине. Американци су тражили „свог човека” за ту функцију и пронашли га у до тада мање експонираном 35-годишњем адвокату Хуану Гваиду, који прихвата да се стави на чело опозиције након што су му Трамп и потпредседник Мајк Пенс (*Mike Pence*) гарантовали да ће га подржати и признати (Kovalik 2019, 159–160).

Почетком јануара Гваидо бива изабран за председника Националне скупштине, која уједно Мадуро проглашава узурпатором. Након што Мадуро буде инаугурисан, 25. јануара се Гваидо проглашава за председника Венецуеле, позивајући се на неколико одредби венецуеланског устава које дозвољавају председавајућем Скупштине да привремено

преузме ту функцију уколико она буде упражњена (у овом случају узурпирана) (Pantoulas and McCoy 2019, 404; Briceño-Ruiz 2019, 180). Позивање на боливарски устав од стране опозиције је занимљиво, имајући у виду њено раније противљење истом (Salas 2015, 169–170). Већина држава која није признала Мадуров избор, као ни његову председничку функцију када је инаугурисан, признаће Гваиду за привременог председника (мада ће неке од њих, попут Италије, признати само власт Националне скупштине, не и Гваиду лично). Тиме ће заправо и почети актуелна председничка криза у Венецуели.

У првим месецима кризе, САД су показале решеност да претворе фактичко стање у правно, односно да помогну Гваиду да од Мадуре преузме стварну власт у Венецуели. На место специјалног представника САД за Венецуелу у јануару је постављен контроверзни Елиот Абрамс (*Elliott Abrams*), који је својевремено био умешан у Иран-Контра аферу и прикривање злочина режима америчких клијената у Средњој Америци (Kovalik 2019, 99, 166, 171). Истог месеца, Вашингтон је повукао потез без преседана у дотадашњој историји венецуеланско-америчких односа – увео санкције против PDVSA и забранио увоз нафте из Венецуеле, након чега као једина нафтна веза између две земље остаје америчка компанија Шеврон (Caldwell 2019, 15–20). Економске санкције, у којим се дакле није презало ни од до тада незамисливог кидања нафтних веза, биле су примарно средство притиска на Венецуелу, имајући за циљ да толико погоршају економску ситуацију у земљи, да би се незадовољни народ дигао и оборио режим. Ово је признао нови државни секретар САД, Мајк Помпео (*Mike Pompeo*) када је рекао: „Нема хране. Нема лекова. Сада нема ни струје (алудирајући на учестале нестанке струје у фебруару и марту због нестабилног електроенергетског система – примедба аутора). На реду је – нема Мадуре” (Kovalik 2019, 94, 164). Како то није уродило плодом, САД ће вратити на сто идеју о војној интервенцији, што ће постати јасно када већ крајем јануара новинарска камера буде спасила Болтонов нотес у коме је писало „5000 трупа у Колумбију” (Rosenberg and Lamothe 2019). Звечкање оружјем наставиће се и наредних месеци, али ће након неуспелог војног удара против Мадуре крајем априла постепено утихнути. Очигледно

је да унутар америчког естаблишмента није успостављен консензус о таквој одлуци, услед негативне процене ризика и исплативости оружане интервенције, али ваља додати и да венецуелански латиноамерички суседи нису били за ту опцију – нарочито пошто су се Помпео и Болтон за правдање могуће интервенције позивали на Монроову доктрину, која за латиноамериканце има лоше значење (Kovalik 2019, 33; Buxton 2019, 132–133; Camilleri 2018, 196; Bahar, Piccone and Trinkunas 2018, 8, 15–16).⁶

Неуспели пуч крајем априла био је прекретница у венецуеланској председничкој кризи, која ће након тога ући у фазу стагнације. Одржавање *status quo*-а погодоваће Мадуро, који ће, иако непризнат од многих држава, задржати фактичку власт у земљи, у којој ће и економска и политичка ситуација у другој половини 2019. кренути путем постепене стабилизације. Иако изразито непопуларан код становништва, Мадуро је успео да задржи лојалност највећег дела војске и прочавистичких паравојних формација (колективоса) (Briceño-Ruiz 2019, 188; Buxton 2019, 130; Gallegos 2016, 117).⁷ Уз то, испоставиће се да и он, ништа мање од опозиције, има моћне спољне пријатеље, чији ће утицај вероватно и бити пресудан на стабилизацију ситуације. Рекли смо већ у којој мери је венецуеланска армија инфилтрирана кубанским агентима, што добрим делом објашњава њену лојалност, а многе посматраче подсећа и на окупацију Венецуеле од стране Кубе (Naím and Toro 2018, 127). Даље, ту је Русија, која је уочи и у току кризе битно ојачала војно присуство у Венецуели, што ће Болтон назвати „непосредном претњом за међународни мир и безбедност у региону” (Kovalik 2019, 177). Русија је већ петнаестак година уназад највећи снабдевач Венецуеле наоружањем, што ће временом прерасти и у чвршћу војну сарадњу, повремене заједничке вежбе, те посете руских војних бродова и авиона венецуеланским базама и одашиљање војног особља под плаштом техничког одржавања испоручене опреме (Romero and Mijares 2016, 184; Ellis 2017, 9–11; Mijares 2017, 216; Corrales and Romero

6 За неке ауторе, Венецуела је можда и најбољи пример сукоба „јастребова” и „голубова” у америчком безбедносном естаблишменту (Cvetićanin i Blagojević 2019, 53).

7 Још у време Чавеса, тренирано је око 200 хиљада колективоса (Corrales and Romero 2013, 193; Gallegos 2016, 117).

2013, 32–33; Ellis 2019, 78). У том смислу руско војно учешће у Венецуели има богату предисторију, али се најновије јачање истог дешава након успешне војне интервенције ове земље у Сирији, те се може основано претпоставити да су учестала слетања руских војних авиона у току председничке кризе имала некаквог утицаја на америчку процену да ипак не крене у интервенцију.⁸ Коначно, ту је и Кина, која као алтернативни купац венецуеланске нафте, највећи страни кредитор Венецуеле и значајан инвеститор у венецуеланске фабрике и инфраструктуру, битно помаже режиму да се одржи у условима тешко рањене економије (Antonopoulos and Cottle 2017, 60; Ellis 2017, 24, 8).⁹

Описана пат позиција настала као резултат сучељавања унутрашњих и спољних актера у венецуеланској председничкој кризи под утицајем образложених чинилаца/узрока дочекаће пандемију коронавируса, која ће као неочекивани “*game-changer*” – догађај без преседана са капацитетом да из темеља уздрма редован начин функционисања друштвених система, укључујући и међународни – бацити ново светло на разматрање могућих перспектива даљег развоја кризе.

КУДА ДАЉЕ?

Пандемија коронавируса, проглашена 11. марта, као и мере за њено обуздавање које су се почеле предузимати на глобалном и локалном плану, баћиће у сенку готово сва друга збивања из међународних и унутрашњих политичких односа. Ваља само навести као пример да је сиријски рат, који је трајао пуних девет година, готово прекинут захваљујући корони. Онда је потпуно логично очекивати да се већ донекле замрзнута ситуација у Венецуели додатно замрзне, тим пре што у тренутку писања пандемијски талас посебно жестоко букти управо на америчком континенту. Па ипак, неколико месеци трајања пандемије већ нам омогућава да стекнемо увид у њен неравномеран утицај на политику имајући у

8 Вероватно кључни тренутак било је слетање два руска авиона у Каракас 25. марта 2019, који је побудио сумње да би Русија могла и конкретније војно да се ангажује у Венецуели да би спречила Мадуров пад (Kurmanaev 2019).

9 Кинеско-венецуеланска размена скочила је са 200 милиона 1999, на 170 милијарди долара 2014. године. Извоз нафте из Венецуеле у Кину порастао је са 14 хиљада барела 2004, на 700 хиљада 2015 (Yin-Hang To and Acuña 2019, 127–128).

виду разнолику епидемиолошку ситуацију и мере које се предузимају у различитим земљама.

Оно што је ван сваког спора је да у току пандемије сценарио у коме САД оружаном интервенцијом обарају венецуелански режим нећемо гледати. Вашингтон је тренутно исувише окупиран сопственим проблемима – не само вирусом, већ и унутрашњим идеолошким сукобима – да би ушао у војну авантуру за коју је већ претходно био проценио да је исувише ризична. Међутим, могућност некакве војне акције „на даљину”, са циљем подршке унутрашњим антирежимским снагама (као што се догодило у Либији) не треба искључити, само што би онда то био други сценарио – обарање режима од стране самих Венецуеланаца. У 2019. то се није догодило, јер је војска (пре свега захваљујући утицају кубанским агентима) остала под чврстом Мадуровом контролом, режим успео колико-толико да стабилизује економске прилике (између осталог увођењем доларизације и благим одступањима од модела социјалистичког развоја), а и моментум опозиционих протеста је донекле утихнуо. Но, корона може да распламса народно незадовољство и доведе режим у проблем – што због деловања самог вируса, што због економских последица. Једна од главних на глобалном нивоу јесте убиствен пад цене нафте, што мора да се одрази на ионако крхку економску ситуацију у Венецуели, земљи која остаје зависна од нафте. За почетак, одразило се тако што је у јуну 2020. режим по први пут у историји Венецуеле као петро-државе подигао до тада јако субвенционисану цену горива (Венецуела је имала најјефтиније гориво на свету) на ниво близу тржишне (Silva and Long 2020). Ако се присетимо шта је и мање повећање цене горива изазвало 1989, јасно је откуд предвиђање да онај ко учини тако нешто бива политички мртав (Gallegos 2016, 148–149).

Ако није могла у досадашњем току венецуеланске економске кризе, може ли опозиција да профитира сада када се је криза обухватила и област на коју су Венецуеланци традиционално најосетљивији? За почетак би морала да понуди грађанима одрживу алтернативу, а то тренутно није случај. Припадници опозиције (укључујући и Гваидову странку, без обзира што је она члан Социјалистичке интернационале) заступају пре свега интересе боље стојећих слојева становништва (као и белаца у расном погледу),

а онај ко жели да дође на власт мора да убеди пре свега сиромашније слојеве да ће им дати удео у нафтном богатству (Salas 2015, 13; Kovalik 2019, 72). Нема никакве гаранције да би садашња опозиција боље управљала нафтним богатством од чависта, поготово у актуелним околностима, а имајући у виду њено везивање за САД, које никада нису показале да им је посебно стало до економског бољитка латиноамеричких држава. Је ли онда могућ трећи сценарио – договор чависта и опозиције? Крајем априла процурела је информација да представници Гваида и Мадуре воде тајне разговоре да би постигли национални договор о борби против короне. Неизвесно је докле се са разговорима дошло, али је извесно да ако се заиста воде, тешко да могу да послуже као основ за неко свеобухватније политичко јединство Венецуеле, мимо епидемије. Тим пре што је Гваидо убрзо демантовао разговоре и искључио могућност да „трговци дрогом из Мирафлореса” (председничке палате у Каракасу) могу да буду део решења за спасавање венецуеланског друштва (Pons and Armas 2020).

Ако претходна три сценарија, са или без короне, нису реална, остаје само четврти – онај који је заправо већ више од годину дана уназад на снази – одржавање пат позиције, у којој би чависти, ослоњени на војску и своје спољне пријатеље, фактички владали земљом, док би већи део америчког континента, али и низ других држава широм света признавао опозицију као власт. Колико дуго је могуће да се такво стање одржи? Историјска и савремена искуства кажу да је то понекад могуће јако дуго. На пример, влада у Тајвану је преко 20 година признавана као представник целе Кине. Северна Кореја показује колико може да буде издржљив један режим упркос лошој економији и међународној изолацији. Напоследку, ту су и примери бројних замрзнутих сукоба, где се фактичко стање и признање истог од стране значајних међународних актера у дужем временском периоду разилазе. Нема разлога зашто би венецуеланско питање било решено брже.

ЗАКЉУЧАК

У раду смо се бавили узроцима, актерима и перспективама венецуеланске председничке кризе, која до тренутка писања траје већ годину и по дана. Установили смо

да је чавистички режим довео себе у неприлику понављајући хроничне грешке својих претходника – вођење амбициозне унутрашње и спољне политике уз ослањање на приходе од нафте, а притом без значајнијих напора да се смањи зависност Венецуеле од овог природног ресурса, чија је цена на светском тржишту подложна огромним и непланираним флукуацијама. Установили смо и да нема гаранције да би опозиционе снаге, које представљају друштвене слојеве носталгичне за пречавистичком Венецуелом, боље управљале националном економијом, нити да је хегемону западне хемисфере, САД, аутентично стало до тога да Венецуеланци боље управљају својим богатством. Иако мења правила игре у политици и међународним односима, па донекле утиче и на извољивост различитих сценарија разрешења венецуеланске председничке кризе, пандемија коронавируса највероватније неће покренути ситуацију у правцу другачијем од одржавања пат позиције у недоглед.

Шта председничка криза у Венецуели, сагледана на овај начин, значи за шире међународне односе? Три ствари су кључне. Показало се да САД више нису у стању тако лако да се упусте у војну интервенцију ни на сопственој хемисфери, а да спољни актери (у конкретном случају Русија) итекако могу да их изазову и у њиховом „дворишту”. Показало се да социјализам као идеја и друштвени поредак не може да функционише без реалне економске основе. Коначно, потврдило се одступање међународног (каткад и унутрашњег) права од реалних политичких односа, што изазива ситуације попут венецуеланске председничке кризе – да се фактичко стање и његово признање од стране релевантних актера не поклапају. Таквих криза очигледно ће бити све више у будућности.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antonopoulos, Paul and Drew Cottle. 2017. “Venezuela’s 2017 Crisis: A Failed Bolivarian Experiment or a Legitimate Claim of US Imperialism?” *Critique* 46 (1): 49–64.
- Bahar, Dany, Ted Piccone, and Harold Trinkunas. 2018. “Venezuela: A Path Out of Misery”. Brookings Policy Brief.

- Briceño-Ruiz, José. 2019. "The Crisis in Venezuela: A New Chapter, or the Final Chapter." *Latin American Policy* 10 (1): 180–189.
- Buxton, Julia. 2018. "Defusing Venezuela." *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*: 7–24.
- Buxton, Julia. 2019. "The Missteps of Venezuela's Opposition – Again." *NACLA Report on the Americas* 51 (2): 130–133.
- Caldwell, Sarah. 2019. "Venezuela's Collapsed Economy and the Resulting Effect on International Business with the United States." PhD dissertation. Liberty University.
- Camilleri, Michael J. 2018. "Evolution or Revolution? U.S. Policy on Venezuela from Obama to Trump." *Venezuela: la multidimensionalidad de una crisis hemisférica*: 189–205.
- Campos, Carlos Oliva and Gary Prevost. 2019. "The Trump Administration in Latin America: Continuity and Change." *International Journal of Cuban Studies* 11 (1): 13–23.
- Corrales, Javier and Carlos Romero. 2013. *U.S.-Venezuela Relations Since the 1992: Coping with Midlevel Security Threats*. New York: Routledge
- Cvetičanin, Neven, i Milan Blagojević. 2019. „Unutrašnji konflikti i spoljna politika SAD između intervencionizma i izolacionizma.” *Srpska politička misao* 65 (2): 43–62.
- Ellis, Evan. 2017. "The Collapse of Venezuela and Its Impact on the Region." *Military Review*: 22–33.
- Ellis, R. Evan. 2019. "Russian Activities in Latin America." In *Russian Strategic Intentions*. Calhoun: 76–81.
- Gallegos, Raúl. 2016. *Crude Nation: How Oil Riches Ruined Venezuela (electronic issue)*. Lincoln: Potomac Books.
- Kovalik, Dan. 2019. *The Plot to Overthrow Venezuela: How the US Is Orchestrating a Coup for Oil (electronic issue)*. New York: Hot Books.
- Krstić, Zoran Ž. 2014. „Personalizacija vlasti, populizam i kaudiljizam u Latinskoj Americi.” *Srpska politička misao* 21 (43): 215–234.
- Kurmanav, Anatoly. 2020. "2 Russian Military Planes Land

- in Venezuela, Exacerbating Political Tensions.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/03/25/world/americas/russian-planes-caracas.html>
- Mijares, Víctor M. 2015. “Venezuela’s Post-Chavez Foreign Policy: Is There a Maduro Doctrine?” *America’s Quarterly*: 74–81.
- Mijares, Víctor M. 2017. “Soft Balancing the Titans: Venezuelan Foreign-Policy Strategy Toward the United States, China, and Russia.” *Latin American Policy* 8 (2): 201–231.
- Naím, Moisés and Francisko Toro. 2018. “Venezuela’s Suicide.” *Foreign Affairs* 97 (6): 126–138.
- Pantoulas, Dimitris and Jennifer McCoy. 2019. “Venezuela: An Unstable Equilibrium.” *Revista de Ciencia Política* 39 (2): 391–408.
- Pons, Corina, and Mayela Armas. 2020. “Exclusive: Venezuela Socialists, opposition leaders begin secret talks amid pandemic – sources.” *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-venezuela-politics/exclusive-venezuela-socialists-opposition-leaders-begin-secret-talks-amid-pandemic-sources-idUSKCN2232NX>
- Romero, Carlos A. and Víctor M. Mijares. 2016. “From Chavez to Maduro: Continuity and Change in Venezuelan Foreign Policy.” *Contexto Internacional* 38 (1): 165–201.
- Rosenberg, Eli, and Dan Lamothe. 2019. “‘5,000 troops’: Photo of John Bolton’s notes raises questions about U.S. military role in Venezuela crisis.” *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/01/29/troops-photo-john-boltonsnote-raise-questions-about-military-role-venezuela-crisis/>
- Salas, Miguel Tinker. 2015. *Venezuela: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.
- Silva, Vanessa, and Gideon Long. 2020. “Maduro risks backlash by increasing Venezuela’s petrol prices.” *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/39c6f9a5-490e-45518cf5-136761822412>

Yin-Hang To, Emma Miriam and Rodrigo Acuña. 2019. "China and Venezuela: South-South Cooperation or Rearticulated Dependency?" *Latin American Perspectives* 46 (2):126–140.

Vladimir Trapara*

Institute of International Politics and Economics, Belgrade

VENEZUELAN PRESIDENTIAL CRISIS: CAUSES, ACTORS, AND PROSPECTS

Resume

Year 2019 brought peculiar situation to a small Latin American state of Venezuela. A legally elected president Nicolas Maduro governs the state, while more than 50 countries in the world – including the United States and most of Venezuelan Latin American neighbours – recognize Juan Guaido as such. In this paper, causes, actors and prospects of Venezuelan presidential crisis are analyzed. Among the causes, several are identified: Hugo Chavez's death in 2013; a sharp drop in oil prices in 2014; Venezuelan opposition huge victory in parliamentary elections 2015; election of Donald Trump for U.S. president in 2016; a wave of right-wing forces ascendance to power in Latin American countries during last few years. Besides chavista regime and the opposition, main actors in Venezuelan crisis are foreign – the U.S. and Venezuela's neighbours who oppose the regime, and Cuba, Russia, China and a few other states who support it. Among possible prospects are four scenarios: U.S. military intervention; regime change by opposition action or coup; indefinite stalemate; negotiated agreement between the regime and the opposition.

The analysis of Venezuela's modern and contemporary history uncovers that oil is not only the main product of its economy, but essential part of its society, identity, and politics. Many governments used oil revenues for domestic social programs and active foreign policy, but failed to manage oil production properly, condemning the country to economic crisis and political

* E-mail address: vtrapara@diplomacy.bg.ac.rs.

turmoil once the oil price in world market went down. This is how two-party system and good relations with the United States from the second half of the 20st century collapsed, giving way to Hugo Chavez's socialism and crusading all over the region against U.S. hegemony. However, Chavez repeated his predecessors' mistake and used revenues from inadequately managed oil to support his ideological project. The result was inevitable and relatively fast path to a new crisis after his death, when the aforementioned factors coincided to make the crisis sharper than ever. However, the crisis has not yet brought the chavista regime down, given its control over Venezuelan army and support by Cuba and Russia. As coronavirus pandemic struck the world in 2020, third scenario – an indefinite stalemate seems the most likely.

Keywords: Venezuela, presidential crisis, chavism, oil, the United States

* Овај рад је примљен 16. јуна 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Стеван Рапаић*

Институт за политичке студије, Београд

ПРИВРЕДЕ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА – МЕСТО И УЛОГА СРБИЈЕ**

Сажетак

Рад анализира стање и структуру привреда земаља Западног Балкана, њихове економске карактеристике, као и њихов међусобни утицај, који је првенствено изражен кроз спољнотрговински аспект и деловање унутар споразума СЕФТА 2006. Приказујући основне макроекономске индикаторе, као и структуру извоза и увоза Албаније, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Северне Македоније и Србије, односно њихове најзначајније спољнотрговинске партнере, аутор даје упоредну анализу стања привреда држава Западног Балкана и образлаже доминантну улогу Србије у овом региону. И поред чињенице да све посматране државе највише тргују са ЕУ, Србија се издваја као њихов други најзначајнији спољнотрговински партнер. Аутор открива место и улогу Србије у привреди Западног Балкана, доказујући њену лидерску позицију у регионалној трговини. Као највећа привреда региона и највеће тржиште Западног Балкана, Србија је трговински доминантна у оквиру споразума СЕФТА 2006, а осим тога издваја се и као неприкосновена у привлачењу страних директних инвестиција. Аутор у раду образлаже и основне недостатке српске привреде, али и одговара на питање зашто и поред прилива страних директних инвестиција од преко 22 милијарде евра, само у претходних десет година, Србија није успела да оствари значајан привредни раст.

* Имејл-адреса: stevan.rapaic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Кључне речи: Западни Балкан, CEFTA 2006, спољна трговина, стране директне инвестиције, Србија

УВОД

Албанија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Северна Македонија и Србија су државе са различитим нивоом економског развоја, индустријализације и достигнутих перформанси, али које деле исти простор. Ове државе настале на Западном Балкану, неминовно су упућене једна на другу и од 2000. године, интензивно развијају првенствено трговинске, а потом и инвестиционе односе. И поред чињенице да поменуте државе Западног Балкана формално управљају својом економском политиком, оне су ограничене међународним споразумима, а првенствено Споразумом о стабилизацији и придруживању (ССП), као и споразумом CEFTA 2006.

У делу рада који следи представимо макроекономске показатеље, стање и структуру привреда држава Западног Балкана чији међусобни утицај истражујемо, као и њихове највеће трговинске партнере. Подаци којима располажемо односе се на период пре и непосредно након избијања пандемије Covid-19. Тачне последице рецесије коју ће ова криза изазвати у тренутку писања текста још увек нису познате. Предвиђања Светске банке и Међународног монетарног фонда (ММФ) говоре у прилог тези да ће светска привреда доживети двоструко већи ударац од оног који је отпочео са глобалном финансијском кризом 2008. године и који је на Западном Балкану трајао десет година. И поред чињенице да ће ниво спољнотрговинске активности због рецесије значајно опасти у годинама које следе, не можемо очекивати да ће се мењати сама структура привреда у посматраним државама, као ни њихови главни спољнотрговински партнери.

АЛБАНИЈА

Након Другог светског рата, Албанија је прошла кроз период економске стагнације и изолације који је трајао све

до половине деведесетих година, када ова држава улази у транзицију. До отварања албанске привреде према свету, ова држава је имала све одлике затворене аутаркичне привреде. У константној изолацији од остатка Европе, економска структура ове државе базирала се на пољопривредним производима и осталим делатностима из примарног сектора. Иако су примарни производи и даље значајна ставка у структури привреде и извоза Албаније, она је економски напредовала у последњих тридесет година. Изражени економски раст створио је од некада најсиромашније државе у Европи државу у транзицији са средњим нивоом дохотка, а сиромаштво је преполовљено у наведеном периоду. Ипак, Албанија је и даље најсиромашнија држава региона са бруто домаћим производом (БДП) у 2019. години од 15,4 милијарде долара, односно 5.373 долара по глави становника (World Trade Organization [WTO], 2020a).

Табела 1: Основни макроекономски показатељи Албаније (2014–2020)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
Реални раст БДП-а (проценат)	1,8	2,2	3,3	3,8	4,1	2,2	-8,4
Инфлација мерена индексом потрошачких цена (проценат, просек за период)	1,6	1,9	1,3	2,0	2,1	1,4	2,0
Јавни приходи (проценат БДП-а)	26,3	26,4	27,4	27,7	27,6	27,4	26,6
Јавни расходи (проценат БДП-а)	32,3	30,9	29,6	29,8	29,3	29,3	35,1
Јавни дуг (проценат БДП-а)	66,1	69,1	68,7	67,8	64,6	63,5	76,2
Извоз робе (проценат БДП-а)	9,3	7,5	6,7	6,9	7,7	6,8	6,0
Увоз робе (проценат БДП-а)	31,6	29,9	30,9	31,3	30,2	32,0	31,0
Нето извоз услуга (проценат БДП-а)	3,2	5,1	7,4	9,4	8,6	11,4	5,6
Нето прилив страних директних инвестиција (проценат БДП-а)	8,1	8,0	8,7	8,6	8,0	7,6	5,9
Спољни дуг (проценат БДП-а)	69,5	74,4	73,5	68,7	64,5	60,5	67,4
Стопа незапослености (проценат, просек за период)	17,5	17,1	15,2	13,7	12,3	11,5	/
Стопа незапослености младих (проценат, просек за период)	32,5	33,2	28,9	25,9	23,1	21,5	/

*Подаци за 2020. годину представљају процену Светске банке.

Извор: Табела је сачињена на основу података Светске банке из: Svetska Banka [SB], 2019; World Bank Group [WB], 2020.

Висок удео увоза робе у БДП-у Албаније сведочи о њеној увозној зависности. Овај удео није се значајније мењао у претходних пет година и на њега је отпадала једна трећина БДП-а. Са друге стране, удео извоза робе у укупном БДП-у

знатно је мањи, а индикативно је да има тенденцију пада, односно да је са 9,3% у 2014. години, спао на 6% у 2020. години. Висок удео јавног дуга у БДП-у Албаније доприноси лошој економској слици и процене Светске банке су да ће у 2020. години износити чак 76%.

Инфлација је на релативно ниском нивоу од максимално 2% БДП-а, док је просечан реални раст БДП-а за период 2014-2019 износио три процента. Ипак, овај позитиван тренд заустављен је са пандемијом Covid-19, те су процене Светске банке да ће реални раст БДП-а у 2020. години бити негативан и износити -8,4%.

Укупна вредност албанског робног извоза износила је 2019. године 2,7 милијарди долара, док је исте године укупан робни увоз износио 5,8 милијарди долара. Ово представља висок спољнотрговински дефицит од преко три милијарде долара, што нам говори доста о увозној зависности Албаније. Увозна зависност карактеристика је и осталих држава у региону. Удео Албаније у укупном светском извозу износи свега 0,01% и она се не може сматрати трговински значајном државом у глобалним размерама. У 2018. години, у укупном извозу доминирали су индустријски производи са уделом од 69,7%, а пратила су их горива и минерални производи са уделом од 19,2%. Од укупног извоза из Албаније, на пољопривредне производе исте године отпадало је 11%, што и даље представља значајан удео и одсликава структуру албанске привреде (WTO 2020a). Можемо закључити да се и даље ради о економији која је ниско индустријализована, али која је доживела значајан напредак и у којој индустријски производи заузимају водећу позицију у структури извоза.

Структура увоза у Албанију јеслично извозној структури, па се може приметити да се највише увозе индустријски производи (69,2%), док су пољопривредни производи на другом месту са уделом од 17,3% у укупном увозу у 2018. години. На трећем месту су горива и минерали на које отпада 13,5% од укупне вредности увоза. Такође је интересантан податак да Албанија више извози услуге него што их увози, па тако имамо да је у 2019. години, извезла 3,7 милијарде долара, а увезла 2,3 милијарде долара комерцијалних услуга (WTO 2020a). Овај суфицит у спољнотрговинском сектору услуга се може објаснити развојем туризма који је у Албанији доживео процват у претходних десет година. Основне

туристичке дестинације су градови на приморју, али и главни град Тирана. Извоз услуга је 2014. године, генерисао свега 3,2% БДП-а, да би у 2019. години, учествовао са чак 11,4%. Ипак, пандемија Covid-19 девастирала је туристички сектор у целом свету, те ни Албанија није била поштеђена. Процене Светске банке су да је удео извоза услуга у БДП-у Албаније 2020. године, спао на свега 5,6%.

Табела 2. Најзначајнији трговински партнери Албаније (удео у укупном робном извозу и увозу, 2019)

	Извоз	%	Увоз	%
1	ЕУ	76	ЕУ	60
2	Србија	11,3	Турска	8,4
3	С. Македонија	2,8	Кина	8,4
4	Црна Гора	1,8	Србија	4,8
5	Кина	1,8	Русија	2,0

Извор: WTO 2020a.

Најзначајнији спољнотрговински партнер Албаније је Европска унија (ЕУ). Од укупног робног извоза Албаније 76% заврши на тржишту ЕУ, док две трећине увоза потиче из ЕУ. На листи главних крајњих дестинација за албанске производе, осим ЕУ налазе се и: Србија на коју отпада 11,3%, Северна Македонија са 2,8%, као и Црна Гора и Кина са 1,8% појединачно. Србија се јасно издваја као друго најзначајније тржиште за албанску робу.

Србија је и значајна земља порекла када је реч о увозу у Албанију. Према подацима Светске трговинске организације Србија је на четвртм месту по вредности увоза у Албанију. Поред ЕУ, испред Србије су Турска и Кина са истим уделом од 8,4% у укупном робном увозу. Од укупног увоза 2018. године, 4,8% је отпадало на робу из Србије. Ово практично значи да је Србија други најзначајнији трговински партнер Албаније, одмах након ЕУ, односно да спољнотрговинска размена Албаније са Србијом представља значајан елемент у односима две државе, која је од посебног интереса за Албанију. Ако овоме додамо да на ЕУ и Србију отпада апроксимативно 90% укупног албанског извоза, значај који Србија има за Албанију као спољнотрговински партнер, вишеструко превазилази остале државе Западног Балкана.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Босна и Херцеговина (БиХ) је као једна од република унутар СФР Југославије имала релативно развијену индустрију у чијој структури су доминирале црна металургија, експлоатација природних налазишта, минералних сировина, шума и дрвопрерађивачка индустрија, као и производња енергената (Popović Petrović i Vjelić 2018, 42). Данас ова држава спада у ред ниже развијених држава у Европи, а само делови индустрије која је покретала БиХ економију и даље су активни и унапређени, попут дрвопрерађивачке индустрије.

Табела 3: Основни макроекономски показатељи БиХ (2014–2020)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
Реални раст БДП-а (проценат)	1,1	3,1	3,1	3,2	3,6	2,6	-3,2
Инфлација мерена индексом потрошачких цена (проценат, просек за период)	-0,9	0,0	-1,6	0,8	1,4	0,6	0,7
Јавни приходи (проценат БДП-а)	43,7	43,1	42,7	43,0	42,8	43,3	42,3
Јавни расходи (проценат БДП-а)	45,8	42,5	41,5	40,4	40,6	41,5	46,6
Јавни дуг (проценат БДП-а)	41,6	41,9	42,3	36,1	34,1	33,1	38,0
Извоз робе (проценат БДП-а)	25,0	25,2	25,7	29,8	30,2	29,0	27,5
Увоз робе (проценат БДП-а)	53,8	50,3	49,4	53,3	52,7	51,8	46,6
Нето извоз услуга (проценат БДП-а)	6,1	6,7	7,0	7,2	7,4	7,5	4,9
Нето прилив страних директних инвестиција (проценат БДП-а)	2,9	1,8	1,7	2,1	2,2	2,7	2,6
Спољни дуг (проценат БДП-а)	76,3	72,2	72,2	68,5	66,1	66,5	70,9
Стопа незапослености (проценат, просек за период)	27,5	27,7	25,4	20,5	18,4	15,7	/
Стопа незапослености младих (проценат, просек за период)	62,9	62,3	54,3	45,8	38,8	33,8	/

*Подаци за 2020. годину представљају процену Светске банке.

Извор: Табела је сачињена на основу података Светске банке из: SB, 2019; WB, 2020.

У 2019. години, БиХ је остварила БДП од 20,1 милијарди долара, што је добар резултат за државу која је у 2001. години имала БДП од свега 5,7 милијарди долара. Не треба изгубити из вида и чињеницу да је управо БиХ највише страдала у грађанском рату у бившој Југославији, те да су њена индустрија, инфраструктура, као и људски капитал били готово уништени. Грађански рат, масовна страдања народа, имиграција и корупција у држави подељеној по етничким линијама, значајно су успорили развој привреде и

нарушили њену структуру. Према последњим подацима БиХ бележи БДП по глави становника од 5.785 долара (Агенција за статистику Bosne i Hercegovine [BHAS] 2020).

Можемо приметити да је просечан реални раст БДП-а у БиХ у периоду 2014-2019. износио 2,8%. У овом периоду реални раст БДП-а се кретао узлазном путањом, да би у 2019. години био успорен. Успоравање економског раста резултат је смањења извоза, који је проузрокован првенствено онемогућавањем извоза на Косово и Метохију, услед нелегалних царина које је Приштина увела на робу из Србије и БиХ, али и других фактора међу којима се истиче пад глобалне цене алуминијума, који је основни извозни производ БиХ. Према предвиђањима Светске банке реалан раст БДП-а у 2020. години, износиће -3,2% превасходно због успоравања најпродуктивнијих индустријских сектора, пада тражње из иностранства, као и политичке нестабилности (WB 2020, 56).

Иако се покривеност увоза извозом повећава из године у годину, БиХ је и даље земља са великим спољнотрговинским дефицитом. У 2019. години БиХ је извезла укупно робе у вредности од 6,5 милијарди долара, а увезла робу у вредности од 11,1 милијарди долара. Из ове земље највише се извозе индустријски производи (67,5%), горива и минерали (18,6%) и пољопривредни производи (12,2%). Кад је реч о увозу, структура је готово идентична, те се на тржиште БиХ највише увозе индустријски производи (64,1%), горива и минерали (18,9%) и пољопривредни производи (17%) (WB 2020, 56).

Незапосленост је изражена у БиХ, а нарочито код младих, па иако је она преполовљена у задњих шест година, она је у 2019. години износила 33,8%. Укупна стопа незапослености је исте године износила 15,7%, што је значајан напредак у односу на 2015. годину, када је износила 27,7%. Значајно смањење стопе незапослености, која је 2019. године, била најнижа у последњих десет година резултат је пораста потражње за радном снагом, али и смањењем радно способног становништва. И поред позитивних економских трендова, БиХ има и даље ниску запосленост по регионалним стандардима. Светска банка је као највећи интерни ризик за БиХ навела изазовно политичко окружење које отежава напредак, структурне реформе и даље одлаже интеграцију у ЕУ (SB 2019, 56).

Табела 4: Најзначајнији трговински партнери Босне и Херцеговине (удео у укупном робном извозу и увозу, 2019)

	Извоз	%	Увоз	%
1	ЕУ	72,3	ЕУ	61,1
2	Србија	11,4	Србија	11,1
3	Црна Гора	3,5	Кина	7,4
4	Турска	2,5	Турска	4,9
5	Швајцарска	2,1	САД	3,5

Извор: World Trade Organization [WTO] 2020b.

Европска унија је најзначајнији трговински партнер БиХ са уделом од 72,3% у укупном извозу, односно 61,1% у укупном увозу. Немали је број компанија које раде на сложеним спољнотрговинским пословима са партнерима из ЕУ. Послови обраде, дораде или израде компоненти за предузећа из Аустрије, Италије, Немачке или Француске су све више актуелни. Када је реч о извозу, босанско-херцеговачки произвођачи намештаја од дрвета и они који се баве прерадом дрвета, постали су лидери у региону у овој области.

Србија је други највећи спољнотрговински партнер Босне и Херцеговине. Са уделом у укупном извозу и извозу од преко 11%, Србија има висок интерес за развој трговинске сарадње и даљу либерализацију трговине са својим западним суседом. На територију БиХ из Србије највише се увозе хемијски производи, роба широке потрошње и прехранбени производи, као и транспортна средства. У 2019. години, БиХ је увезла робе из Србије у вредности од 1,5 милијарди долара, док је вредност извоза у Србију износила 681 милион долара (Republički zavod za statistiku [RZS] 2020, 309). Посебно је алармантно за босанско-херцеговачку привреду то што 92% потребе за храном намирује из увоза. Управо због тога у увозу из Србије доминирају прехранбени производи и роба широке потрошње.

ЦРНА ГОРА

Бруто домаћи производ Црне Горе у 2019. години, износио је апроксимативно око шест милијарди долара, односно 9.682 по глави становника (Uprava za statistiku

Crne Gore [MONSTAT], 2020). По основу овог индикатора, може се рећи да Црна Гора има највећи доходак по глави становника међу свим посматраним привредама Западног Балкана. На почетку транзиционог периода, 2001. године, БДП Црне Горе је износио 1,1 милијарду долара, што је готово шестоструко нижа вредност у односу на резултат из 2019. године. Непосредно пре избијање светске економске кризе 2008. године, Црна Гора је бележила рекордну стопу раста БДП-а од чак 6,9%, али је раст ове привреде у наредних неколико година успорен. У 2012. години, забележена је чак негативна стопа раста од -2,7%, што је последица светске економске кризе, односно пада прилива страних директних инвестиција у сектор туризма. Након 2012. године, привреда Црне Горе креће се узлазном путањом са просечном стопом раста БДП-а од 3,4% за период 2014-2019. Ипак, појавом пандемије Covid-19, економски раст Црне Горе заустављен је 2020. године, па су предвиђања Светске банке да ће стопа раста у овој години бележити пад од драстичних -12,4%.

Табела 5: Основни макроекономски показатељи Црне Горе (2014–2020)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
Реални раст БДП-а (проценат)	1,8	3,4	2,9	4,7	4,9	4,1	-12,4
Инфлација мерена индексом потрошачких цена (проценат, просек за период)	-0,7	1,5	-0,3	2,4	2,6	0,4	-0,2
Јавни приходи (проценат БДП-а)	44,6	41,5	42,5	41,4	42,4	43,3	41,3
Јавни расходи (проценат БДП-а)	47,7	48,8	45,3	47,0	46,5	46,2	53,0
Јавни дуг (проценат БДП-а)	59,9	66,2	64,4	64,2	70,8	76,5	92,9
Извоз робе (проценат БДП-а)	10,3	9,1	8,9	8,9	9,4	9,4	9,2
Увоз робе (проценат БДП-а)	50,1	49,5	50,8	52,2	53,8	51,1	42,0
Нето извоз услуга (проценат БДП-а)	20,0	21,8	19,4	19,8	20,3	20,6	10,0
Нето прилив страних директних инвестиција (проценат БДП-а)	10,2	17,1	9,4	11,3	7,0	7,0	4,5
Спољни дуг (проценат БДП-а)	162,9	169,4	162,6	160,6	164,4	/	/
Стопа незапослености (проценат, просек за период)	18,0	17,6	17,7	16,1	15,2	/	/
Стопа незапослености младих (проценат, просек за период)	35,8	37,6	35,9	31,7	29,4	/	/

*Подаци за 2020. годину представљају процену Светске банке.

Извор: Табела је сачињена на основу података Светске банке из: SB, 2019; WB 2020.

Можемо приметити да је црногорски извоз услуга као проценат БДП-а у периоду 2014-2019 био дупло већи од удела извоза робе у БДП-у. У 2019. години, извоз услуга као проценат БДП-а износио је 20,6% док је на извоз робе отпадало 9,4%. У 2020. години, када је туристички сектор у Црној Гори девастиран, удео извоза услуга у БДП-у се готово изједначио са уделом извоза робе и износио је апроксимативно 10%. Привреда Црне Горе базира се на сектору услуга који учествује са више од 60% у БДП-у. Овде се првенствено мисли на сектор туризма који је у претходној деценији постао најснажнија грана црногорске економије и једна од ретких са стабилним растом. У 2019. години, Црна Гора је извезла услуга у вредности од 1,9 милијарди долара, а увезла услуга у вредности од 744 милиона долара (World Trade Organization [WTO] 2020c). Имајући у виду да услуге играју кључну улогу у црногорској привреди, важно је напоменути да у извозу услуга доминирају путовања, односно туризам са уделом од 64,6%, а прате га транспортне услуге са 20,8% удела. Када је реч о увозу услуга, Црна Гора највише увози транспортне услуге (44,4%), а прате их туристичке услуге са 7,8% (World Trade Organization [WTO] 2020c).

Ипак, светска криза настала са пандемијом вируса Covid-19 још једном је показала да ослањање економије једне привреде доминантно на туризам носи значајне ризике. На основу посматраних макроекономских индикатора може се закључити да је Црна Гора од осамостаљивања своју привреду базирала доминантно на задуживању и приливу капитала од раста туризма. Црна Гора је још на почетку транзиционог периода направила заокрет према новој стратегији привредног раста која се базира на развоју туризма и напуштању коришћења природних богатстава у индустријске сврхе.

Управо због развоја услужног сектора Црна Гора је бележила позитиван тренд раста запослености нарочито у грађевинском сектору и сектору туризма. Стопа незапослености је и даље око 15%, али је стопа незапослености младих дупло већа, што је још једна од заједничких карактеристика за све државе региона. Са друге стране, специфичност Црне Горе по којој се она издваја од осталих држава Западног Балкана јесте и то што користи евро као валуту у унутрашњем платном промету од 2002. године.

Овим је Црна Гора своју монетарну политику највећим делом препустила Европској Унији, што додатно сведочи о њеној оријентацији ка евроатлантским интеграцијама.

Међу највећим макроекономским изазовима Црне Горе јесте свакако и висок јавни дуг, за који се предвиђа да ће у 2020. години, нарасти на скоро 93% БДП-а. Према последњим расположивим подацима који се односе на 2018. годину, алармантно је да је удео спољног дуга у БДП-у Црне Горе износио 164%. Јавни дуг Црне Горе 2018. године, износио је 3 милијарде EUR и уколико би се поделио на све грађане, то би значило да је сваки од 620 хиљада становника Црне Горе дужан око 5 хиљада EUR (Mondo 2018). Са овим вредностима Црна Гора је земља са највећим спољним дугом у региону. Велика задуженост Црне Горе довела је до тога да сваке године више од три процента БДП-а одлази на плаћање камата, што доводи у питање саму исплативост капиталних инвестиција.

Црна Гора је у 2019. години, извезла робе у вредности од 465 милиона долара, док је вредност увезене робе износила 2,9 милијарди долара. Спољнотрговински дефицит који ова држава бележи повећава се из године у годину, а 2019. године износио је 2,4 милијарде долара. Црна Гора највише извози горива и минералне производе (51,4%), индустријске производе (28,4%) и пољопривредне производе (18,8%). Међу пољопривредним производима у структури извоза доминирају вино и свеже грожђе, месо и месне прерађевине и пиво. Од пољопривредних производа Црна Гора највише увози свињско месо, сокове и пекарске производе (WTO, 2020с).

Табела 6. Најзначајнији трговински партнери Црне Горе (удео у укупном робном извозу и увозу, 2019)

	Извоз	%	Увоз	%
1	ЕУ	42,2	ЕУ	47
2	Србија	23,6	Србија	19,3
3	БиХ	7,8	Кина	10,1
4	Кина	3,6	БиХ	6,1
5	Албанија	3,3	Турска	3,4

Извор: WTO 2020с.

Европска унија је и Црној Гори најзначајнији спољнотрговински партнер. Скоро половина од укупног увоза долази из земља ЕУ, а такође скоро половина од укупног црногорског робног извоза заврши на тржишту чланица ЕУ. Србија је други најзначајнији спољнотрговински партнер Црне Горе, односно први у посматраном региону. Апроксимативно, четвртина црногорског извоза намењена је тржишту Србије. Када је реч о увозу Србија учествује са 19% као земља порекла. Црна Гора увози duplo више робе из Србије него из Кине која је својим производима преплављивала цео свет, па и регион. Босна и Херцеговина је на четвртом месту најзначајнијих земља увоза са уделом од 6%, а прати је Турска са 3,4%. Интересантан је податак да се Кина нашла на четвртом месту најзначајнијих тржишта за извоз црногорске робе са уделом од 3,6%, а прати је Албанија са нешто нижим уделом (3,3%).

СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

У погледу величине и броја становника Северна Македонија спада у малу државу, а њени економски резултати су скромни у поређењу са земљама окружења. Иако ова земља није непосредно учествовала у ратним разарањима у бившој Југославији, етнички конфликти трајали су до 2001. године, када су заустављени потписивањем Охридског споразума. Чињеница да се током деведесетих година ова држава борила са сиромаштвом, етничким конфликтима и корупцијом, допринела је да се њена привреда спорије развија. Додатан проблем током деведесетих година за привреду Северне Македоније биле су и санкције које је међународна заједница увела СР Југославији, која је била њен највећи трговински партнер. Ипак, након обустављања етничких конфликта (Северна) Македонија се отвара за прилив страних директних инвестиција и приватизацију.

Табела 7: Основни макроекономски показатељи С. Македоније (2014–2020)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
Реални раст БДП-а (проценат)	3,6	3,9	2,8	0,2	2,7	3,6	-4,1
Инфлација мерена индексом потрошачких цена (проценат, просек за период)	-0,3	-0,3	-0,32	1,4	1,5	0,8	0,5

Јавни приходи (проценат БДП-а)	29,7	31,0	30,6	31,0	30,4	31,2	38,9
Јавни расходи (проценат БДП-а)	33,9	34,4	33,2	33,09	31,5	33,3	35,0
Јавни дуг (проценат БДП-а)	38,1	38,1	39,9	39,5	40,5	40,2	50,8
Извоз робе (проценат БДП-а)	25,7	26,8	35,1	38,1	43,2	47,0	42,9
Увоз робе (проценат БДП-а)	42,9	42,9	53,1	54,9	58,6	64,3	60,0
Нето извоз услуга (проценат БДП-а)	4,5	3,8	3,5	3,8	3,3	3,0	2,6
Нето прилив страних директних инвестиција (проценат БДП-а)	2,3	2,2	3,3	1,8	5,8	2,6	1,2
Спољни дуг (проценат БДП-а)	70,0	69,3	74,7	73,6	73,7	73,9	84,7
Стопа незапослености (проценат, просек за период)	28	26,1	23,8	22,4	20,7	17,3	/
Стопа незапослености младих (проценат, просек за период)	53,1	47,3	48,2	46,7	45,4	30,5	/

*Подаци за 2020. годину представљају процену Светске банке.

Извор: Табела је сачињена на основу података Светске банке из: SB 2019; WB 2020.

У 2018. години, БДП Северне Македоније износио је 12,6 милијарди долара, односно 5.567 долара по глави становника. У периоду 2014-2019. просечна стопа раста македонске привреде износила свега 2,7%. Предвиђања Светске банке за 2020. годину, говоре да је ова земља доживела пад привредног раста од -4,1%. Рекордну стопу раста БДП-а Северна Македонија имала је 2008. године, када је она износила 5,5%. Након избијања светске економске кризе исте године, која се у наредној години прелила и на балканско полуострво, Северна Македонија је имала успорен економски раст, да би он 2017. године, био практично заустављен. У годинама које су следиле македонска економија је добила замајац у трговини, туризму и транспорту, али су управо ова три сектора већ 2020. године, доживела пад од кумулативних 12,3%, док је производња опала за 16% (WB 2020 70).

Јавни дуг Северне Македоније бележи константан раст, што се објашњава тиме да се текућа потрошња повећавала због пораста зарада, пензија и субвенција упркос умереном расту прихода. Спољни дуг се такође повећао у 2020. години и износио је 84,7% БДП-а. Иако је незапосленост у 2019. години, достигла рекордно низак ниво бележећи стопу од 17,3%, Северна Македонија је и даље држава са високом стопом незапослености и нарочито високом стопом незапослености младих која је у 2019. години износила 30,5%. Релативно ниска стопа економског раста, висока стопа

незапослености и висок спољни дуг указују на структурне проблеме македонске привреде.

Иако из године у годину Северна Македонија повећава покривеност увоза извозом, она је и у 2019. години имала значајан спољнотрговински дефицит. Као и остале државе Западног Балкана, македонско тржиште своје потребе подмирује углавном из увоза. Укупан увоз робе износио је 9,4 милијарди долара, док је робни извоз из Македоније износио 7,1 милијарди долара (WB 2020, 70). Северна Македонија највише извози индустријске (83,7%) и пољопривредне производе (9,4%). У увозу такође доминирају индустријски производи са уделом од 64,2%, а прате их горива и минерали са уделом од 25%. Пољопривредни производи учествују са око 10% како и извозу, тако и у увозу у Северна Македонију. Ова држава највише извози необрађени дуван, пекарске производе и вино и сокове. Са друге стране на македонско тржиште се од пољопривредних производа највише увози месо и живина, адитиви за припрему хране, као и чоколада и производи од какаа.

Табела 8. Најзначајнији трговински партнери Северне Македоније (удео у укупном робном извозу и увозу, 2019)

	Извоз	%	Увоз	%
1	ЕУ	78,5	ЕУ	50,7
2	Србија	8,5	Велика Британија	11,5
3	Кина	2,3	Србија	7,5
4	Велика Британија	2,2	Кина	5,8
5	БиХ	1,3	Турска	4,8

Извор: World Trade Organization [WTO] 2020d.

Док Велика Британија није иступила из Европске уније, Србија је убедљиво била други најважнији спољнотрговински партнер Северне Македоније, јер је заузимала друго место како у укупном робном извозу, тако и у укупном робном увозу. Северна Македонија је 2018. године, 82% свог укупног извоза пласира на тржиште чланица ЕУ. Наредне године удео ЕУ је смањен на 78,5%, али се удео Србије на листи главних дестинација за македонску робу повећао. Србија је поред ЕУ главно извозно тржиште за македонске производе. Тачно 8,5% од укупне вредности извоза заврши на српском тржишту, док је удео српске робе у укупном увозу у Северну

Македонију у 2019. години износио 7,5%. Велика Британија се такође нашла на листи најзначајнијих спољнотрговинских партнера Северне Македоније, са уделом у укупном увозу од 11,5% и укупном извозу од 2,2%.

Осим Србије, друге државе региона не спадају у значајне спољнотрговинске partnere Северне Македоније. Северна Македонија је извезла 2019. године, у Србију робу у вредности од 250 милиона долара, а увезла робу у вредности од 775 милиона долара (RZS 2020, 309). Извоз робе износио је 2019. године, скоро 50% македонског БДП-а, па је јасно да је извоз у Србију од изузетне економске важности за ову земљу.

И поред чињенице да је Северна Македонија претходних година инвестирала у сектор туризма, удео извоза услуга у БДП-у је изразито низак и не превазилази 3,5%. Укупна вредност извезених услуга износила је 1,8 милијарди долара у 2019. години, док је увоз услуга у Северну Македонију исте године био 1,4 милијарде долара. Овај суфицит од апроксимативно 400 милиона долара у међународној трговини услугама није довољан за привлачење страног капитала (који све више на Западном Балкану завршава у сектору услуга), односно за убрзање процеса економског развоја. Северна Македонија уз Албанију остаје на зачељу по развијености. Релативно мало домаће тржиште уз скромне развојне потенцијале, основни су ограничавајући фактори Северне Македоније.

СРБИЈА

Србија је 2018. године, бележила БДП од 50,2 милијарде долара, што јесте најбољи резултат од свих држава Западног Балкана, док је БДП *per capita* исте године, износио 7.246 долара. Ипак, остварени просечан БДП по глави становника Србије, за период 2016-2018, износио је 6.426 долара, што је тек нешто бољи резултат од оног који је остварила Северна Македонија у истом периоду, а знатно ниже од резултата Црне Горе (Рапаић 2020, 580). У задњих двадесет година Србија је највећи раст имала 2004. године, када је реални раст БДП-а износио 9% (Рапаић 2017, 386). Након 2008. године, и избијања светске економске кризе, заустављен је раст

привреде Србије, па је у периоду 2009-2019, просечна стопа раста износила свега 1,5% што су незавидни резултати за највећу земљу региона.¹ Нажалост, 2020. године, Србију није заобишла нова криза изазвана пандемијом вируса Covid-19. Србија ће у 2020. години, бележити пад реалног раста БДП-а на истом нивоу као и 2009. године, од око -3%.

Табела 9: Основни макроекономски показатељи Србије (2014–2020)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*
Реални раст БДП-а (проценат)	1,6	1,8	3,3	2,0	4,2	4,2	-3,0
Инфлација мерена индексом потрошачких цена (проценат, просек за период)	2,1	1,4	1,1	3,2	2,0	1,9	2,0
Јавни приходи (проценат БДП-а)	39,0	39,3	40,8	41,5	41,1	42,1	39,4
Јавни расходи (проценат БДП-а)	45,2	42,7	41,9	40,4	40,6	42,3	47,0
Јавни дуг (проценат БДП-а)	58,2	64,0	62,8	55,6	50,1	49,7	55,3
Извоз робе (проценат БДП-а)	30,0	32,1	34,9	35,9	35,5	35,8	35,0
Увоз робе (проценат БДП-а)	41,6	42,3	43,4	46,1	47,7	48,0	46,2
Нето извоз услуга (проценат БДП-а)	1,3	2,0	2,5	2,4	2,5	2,3	2,4
Нето прилив страних директних инвестиција (проценат БДП-а)	3,5	5,1	5,2	6,2	7,4	7,8	4,8
Спољни дуг (проценат БДП-а)	72,4	73,5	72,1	68,9	61,3	61,9	67,1
Стопа незапослености (проценат, просек за период)	19,2	17,7	15,3	13,5	12,7	10,4	/
Стопа незапослености младих (проценат, просек за период)	47,5	43,2	34,9	31,9	29,8	27,5	/

*Подаци за 2020. годину представљају процену Светске банке.

Извор: Табела је сачињена на основу података Светске банке из: SB 2019; WB 2020.

Након девастирајућих деведесетих година, периода етничких сукоба, санкција, грађанског рата и бомбардовања од стране НАТО-а, Србија је почетком новог миленијума ушла у период високог економског раста, који је трајао до 2008. године, и избијања светске економске кризе. У овом осмогодишњем периоду, Србија је имала просечан привредни раст од 5,9% што је одличан резултат за приведу која се тек отварала према свету, либерализовала своје спољнотрговинско пословање и приступ тржишту за страна улагања, а приватизација је била основни извор прилива капитала. Негативна страна овакве макроекономске политике била је деиндустријализација српске привреде, која је за

1 Прорачун аутора на бази података из Статистичких годишњака (2010–2020) Републичког завода за статистику.

последицу имала смањење броја запослених, односно повећање стопе незапослености која је уз одређене осцилације расла све до 2013. године. Индустриски сектор Србије је до почетка транзиције запошљавао највећи део радне снаге, док је производни сектор остваривао највеће учешће у извозу и девизном приливу земље. Транзициони период који се још није завршио и процес приватизације друштвених предузећа произвели су не само повећање броја незапослених, већ и значајне промене у структури српске привреде.

Један од значајних чинилаца приватизације у Србији биле су и стране директне инвестиције (СДИ). Од почетка транзиције до данас, Србија је лидер у региону у привлачењу страних директних инвестиција. У периоду од 2010. године, Србија је увела бројне мере којима је олакшан прилив страних инвестиција, либерализовано улагање и пренос капитала, а приватизација је била најчешћи облик страног инвестирања у српску привреду. Субвенције за страна улагања биле су и остале највеће у региону.

Са приливом страних директних инвестиција од 4,3 милијарде долара, Србија је 2019. године, већ другу годину за редом друга у свету по приливу СДИ у државама у транзицији. Ово представља повећање од 4% у односу на 2018. годину. Испред Србије је Русија са недостижних 32 милијарде долара прилива страних директних инвестиција у 2019. години. Једна трећина страних инвестиција у Србији у 2019. години, завршила је у сектору грађевинарства, друга трећина у транспортном сектору, трговини и информационим технологијама, док је 10% инвестиција завршило у аутомобилском кластеру (UNCTAD 2020, 59).

Према подацима UNCTAD-а укупан фонд страних директних инвестиција у Србији 2019. године, (оно што називамо стоком улазних СДИ) износио је 43,9 милијарди долара (UNCTAD 2020, 245). Поређења ради, овај сток исте 2019. године, у Албанији је износио 8,8 милијарди долара, у Босни и Херцеговини 8,7 милијарди долара, у Црној Гори 5,6 милијарди долара, а у Северној Македонији 6,3 милијарде долара. Дакле, вредност стока СДИ у Србији већа је за 14,5 милијарди долара од вредности заједничког стока свих других земаља Западног Балкана.

Према подацима Народне банке Србије, од 2010. до краја 2019. године, укупно је у Србију пристигло 22,8

милијарди евра страних директних инвестиција (Narodna banka Srbije [NBS], n.d.). У овом периоду прогресивно је растао нето прилив СДИ као проценат БДП-а и 2019. године, он је износио 7,8%. Поређења ради, Албанија и Црна Гора су у истом посматраном периоду (2010-2019) имали далеко мањи номинални прилив СДИ, али знатно већи просечан проценат удела прилива СДИ у БДП-у. Овај феномен може бити узрокован нижим бројем становника Албаније и Црне Горе. Стране директне инвестиције доспеле у Албанију и Црну Гору, имале су снажнији утицај *per capita*, па су и ефекти преливања били успешнији. Други разлог може бити у чињеници да су СДИ пристигле у Албанију и Црну Гору завршиле у услужном сектору, тачније у сектору туризма, док су у Србији страни инвеститори највише улагали у индустријски сектор, односно у радно интензивна предузећа. Ове компаније добијају у Србији субвенције које иду чак и до десет хиљада евра по новозапосленом раднику, а којима се за узврат исплаћују минималне зараде, што није случај у другим земљама региона.

Посматрајући остале макроекономске показатеље Србије, уочавамо и то да се стопа незапослености у претходних пет година преполовила. У 2019. години, стопа незапослености је била на рекордно ниском нивоу од око 10%, док је стопа незапослености младих троструко већа. Нажалост све државе региона пате од исте бољке, а то је одлазак младих у иностранство у потрази за послом, бољим квалитетом живота и већим платама. Сваке године Србију напусти апроксимативно четрдесет хиљада грађана, а у 2018. години, Србију је напустило педесет хиљада махом младих људи (RTS 2019). Због ове поражавајуће статистике, доводи се у питање веродостојност података о смањењу незапослености у Србији.

Робни извоз Србије у 2019. години, износио је 19,3 милијарде долара, док је исте године у Србију увезено робе у вредности од 26,7 милијарди долара (World Trade Organization [WTO] 2020e). По вредности извезене и увезене робе Србија је лидер у региону, што је разумљиво обзиром на величину њеног тржишта и број становника. У последњих двадесет година Србија бележи десетоструки раст извоза, али је овај значајан раст пре свега последица врло ниске базе (Nikolić i Petrović 2019, 43). Не треба изгубити из вида

да је Србија либерализовала спољнотрговинску политику тек почетком девеиладитих, као и да је деведесетих била оптерећена санкцијама. Раст извоза пратио је раст увоза, те је Србија као и остатак региона високо увозно зависна земља са константним спољнотрговинским дефицитом. Увоз робе као проценат БДП-а износио је у 2019. години 48%, што је знатно ниже у односу на Црну Гору, Северну Македонију и Босну и Херцеговину, али ипак више од удела увоза у албанском БДП-у.

Србија највише извози машине, апарате, уређаје и делове, односно електричну и електронску опрему, коју углавном производе страни инвеститори у Србији. Вредност од 4,4 милијарде долара извоза ове врсте производа представља четвртину укупног српског извоза у 2019. години. Иста група производа заузима прво место и на листи увоза, те је 2019. године, вредност увезених машина, апарата, уређаја и делова износила 4,8 милијарди долара (RZS 2020, 312). Статистика Светске трговинске организације бележи да је Србија у 2019. години, највише извозила индустријских производа (70,4%), пољопривредних производа (18,4%), као и горива и минералних производа (8,8%). Када је реч о увозу, на индустријске производа отпада 62,1%, горива и минерални производи заузимају 17,1% увоза, док на пољопривредне производе 9,1% (WTO 2020e).

Иако је Србија, убедљиво највећи извозник у региону који посматрамо, њен извоз *per capita* је један од најнижих у Европи, па тако Словенија са три и по пута мањом популацијом бележи више него двоструко већи робни извоз у 2019. години (WTO, 2020e). Извоз Србије по становнику је 2018. године, износио је 2.328 евра, док је у исто време Хрватска имала извоз *per capita* од 3.337 евра, а чак је и Северна Македонија превазишла Србију са остварених 2.846 евра *per capita* (Nikolić i Petrović 2019, 42). Структура српског извоза детерминисана је расположивошћу природних ресурса и ценом радне снаге. Управо због тога компаније које извозе из Србије највише пласирају моторна возила, каблове, гуме, електромоторе и генераторе, смрзнуто воће, производе од гвожђа и челика, цигарете, кукуруз, делове за возила, нафтне деривате и намештај. Висок удео роба ниске додате вредности у структури српског извоза не даје објективне шансе за његово знатније повећање (44).

Табела 10. Најзначајнији трговински партнери Србије
(удео у укупном робном извозу и увозу, 2019)

	Извоз	%	Увоз	%
1	ЕУ	64,8	ЕУ	57,3
2	БиХ	7,7	Русија	9,7
3	Русија	5	Кина	9,4
4	Црна Гора	4,5	Турска	4,0
5	С. Македонија	3,8	БиХ	2,5

Извор: WTO 2020е.

Као и остале посматране државе, Србија највише извози и увози робе из ЕУ. Удео ЕУ у укупном извозу Србије је 64,8%, док је удео у увозу 57,3%. Од држава ЕУ, као најзначајнији спољнотрговински партнери Србије истичу се Немачка и Италија. Србија је 2019. године, највише извезла робе у Немачку у вредности од 2,4 милијарде долара, док је извоз у Италију износио 1,9 милијарди долара. У истом периоду Србија је увезла робе из Немачке у вредности од 3,4 милијарде долара, док је вредност робе из Италије износила 2,3 милијарде долара (RZS 2020, 309).

Друго најзначајније тржиште за српске производе је Босна и Херцеговина на коју отпада 7,7% од укупног извоза, што представља износ од 1,5 милијарди долара. Русија је треће извозно тржиште са уделом од 5% у укупном српском извозу, а у ову државу Србија највише извози пољопривредне производе, чарапе, лекове и гуме за возила. Вредност овог извоза у 2019. години, износила је 977 милиона долара, док је увоз из Русије био знатно већи и износио је 2,5 милијарде долара (RZS 2020, 309). Због овако високе вредности увоза, Русија је други најзначајнији спољнотрговински партнер Србије. Апроксимативно 10% од укупног увоза у Србију води порекло из Русије. Као и већина европских држава, Србија је зависна од увоза руског гаса и нафте, па више од половине вредности увоза из Русије отпада на ова два деривата.

Интересантно је да Србија бележи спољнотрговински суфицит у сектору услуга. Србија је 2019. године, извезла услуге у вредности од 7,7 милијарди долара, а увезла 6,5 милијарди. Извоз услуга из Србије доживљава свој експоненцијални раст упоредо са развојем сектора информационих технологија (ИТ), који све више привлачи домаће и стране инвеститоре. У структури извоза услуга управо доминирају ИТ услуге са

преко 55% удела, прате их транспортне и туристичке услуге са апроксимативно 20% удела појединачно (WTO 2020е). Ово је специфичност Србије у односу на земље региона и вероватно једна од потенцијалних развојних шанси. Ипак, можемо приметити да је удео извоза услуга у БДП-у 2019. године, износио свега 2,3%, што није довољно да генерише раст српске привреде.

СЕФТА 2006 И СРБИЈА КАО ЛИДЕР У РЕГИОНАЛНОЈ ТРГОВИНИ

СЕФТА 2006 води порекло од „старе СЕФТЕ”, односно Централноевропског споразума о слободној трговини, који је формиран децембра 1992. године, на иницијативу ЕУ, када су Чехословачка, Пољска и Мађарска потписале споразум о успостављању зоне слободне трговине. Убрзо се Словачка одвојила од Чешке, а овом споразуму су се до 2003. године, прикључиле и Словенија, Румунија, Бугарска и Хрватска. Већ наредне године, 2004. већина чланица овог споразума улази у састав ЕУ и СЕФТА спада на свега три чланице: Хрватску, Румунију и Бугарску. Имајући у виду да се ове три земље налазе у истом региону, а да Хрватску од Бугарске и Румуније географски одваја Србија и остале државе Западног Балкана, које такође нису чланице ЕУ, уследила је потреба да се регулишу трговински односи у региону на мултилатералном нивоу.

Загребачком декларацијом из 2005. године, прописани су нови услови за пријем чланица СЕФТА и они су подразумевали: а) потписивање споразума о слободној трговини са постојећим чланицама; б) закључивање Споразума о стабилизацији и придруживању са ЕУ; ц) чланство или посвећеност чланству у Светској трговинској организацији. Овим су створени нови услови којима би земље Западног Балкана могле бити субјекти будућег споразума.

Зона слободне трговине СЕФТА проширена је у децембру 2006. године, чиме је створена СЕФТА 2006, а њеним пређашњим чланицама Хрватској, Бугарској и Румунији, придружиле су се Албанија, БиХ, Црна Гора, Молдавија, Северна Македонија, Србија и Косово и Метохија у чије име је споразум потписао УНМИК. Румунија и Бугарска су

иступиле из СЕФТА 2006 са својим приступањем ЕУ 2007. године, док је Хрватска то учинила 2013. године, када је постала чланица ЕУ.

Када је реч о регионалној трговини, у претходној анализи установили смо да Србија има доминантну улогу у спољнотрговинској размени. Ова трговина одвија се под окриљем споразума СЕФТА 2006, а једина држава потписница која не припада региону који посматрамо је Молдавија. Она је уједно и једина држава са којом Србија, од потписивања споразума, има дефицит у робној размени. Због ниског обима робне размене који постоји између Молдавије и остатка чланица СЕФТА 2006, као и због чињенице да не припада региону Западног Балкана, апстраховали смо ову државу из наше даље анализе. Са друге стране, Хрватска је задржана у анализи, како због чињенице да је споразум СЕФТА 2006 напустила тек 2013. године, тако и због података који говоре да је спољнотрговинска размена између Србије и Хрватске повећана у целокупном посматраном периоду и то у корист Србије. Додајмо овоме да званични подаци Републичког завода за статистику Србије не садрже податке о трговини Србије са Косовом и Метохијом, што је разлог због кога КиМ такође нисмо укључили у нашу анализу.

Табела 11. Извоз и увоз Србије у СЕФТА 2006 у милионима USD (2008–2019)

Година	БиХ		Црна Гора		С. Македонија		Хрватска		Албанија	
	извоз	увоз	извоз	увоз	извоз	увоз	извоз	увоз	извоз	увоз
2008	1.339	648	1.287	215	493	383	435	604	77	/
2009	1.016	448	836	179	429	231	279	427	70	/
2010	1.089	556	804	165	477	272	307	430	131	/
2011	1.191	670	891	131	525	320	468	488	127	/
2012	1.095	462	803	119	485	297	386	532	85	/
2013	1.202	484	851	156	576	264	416	471	118	/
2014	1.319	535	756	/	604	252	459	546	127	/
2015	1.172	429	679	/	524	203	443	516	102	/
2016	1.241	445	723	/	596	211	519	482	103	/
2017	1.371	548	821	/	635	235	620	541	141	/
2018	1.523	684	905	/	741	270	674	589	159	/
2019	1.514	681	882	/	755	250	636	581	158	/

Извор: Прорачун аутора на бази података из Статистичких годишњака (2009–2020) Републичког завода за статистику.

Значај који CEFTA 2006 има за српске привреднике је изузетан. Србија око четвртину свог извоза реализује на тржиштима CEFTA 2006 потписница и остварује значајан суфицит у размени са њима (Bjelić i Dragutinović Mitrović 2018, 56). Спољнотрговинска размена Србије са земљама CEFTA 2006 достигла је у 2017. години, вредност од 3,9 милијарди долара, што је за 28% више него 2006. године, када је Србија приступила овом споразуму. Колико је ова интеграција важна за Србију говори и податак да је српски суфицит робне размене са државама потписницама CEFTA 2006 растао у периоду 2006-2017 по просечној годишњој стопи од 8,4%, а само у 2017. години, покривеност увоза извозом достигла је ниво од 245% (24). Дакле, највећу вредност трговине у оквиру CEFTA 2006 остварује Србија, а прате је Босна и Херцеговина, па Северна Македонија и Црна Гора.

Можемо приметити да је Србија убедљив лидер у спољнотрговинској размени у односу на све државе региона, односно да са свим посматраним државама бележи спољнотрговински суфицит. Другим речима, у оквиру CEFTA 2006, Србија знатно више извози него што увози, иако то није био случај када је Србија приступила овом споразуму. У односу на Хрватску, Србија је све до 2016. године, бележила спољнотрговински дефицит. Како се извоз у Хрватску из године у годину повећавао, док је увоз из Хрватске стагнирао, Србија је 2016. године, први пут извезла већу вредност робе од оне коју је увезла. Овај тренд се наставио, па је Србија у односу на Хрватску 2018. године, бележила спољнотрговински суфицит од 85 милиона долара.

У оквиру CEFTA 2006 извоз Србије је у земље региона опао у 2009. години, што је последица светске економске кризе и пада тражње, али је већ наредне 2010. године, српски извоз почео да расте, да би 2014. надмашио вредност извоза остварену у 2008. години. Иако је неколико година било потребно српској привреди да се опорави, српски извоз у државе региона знатно је порастао у наредним годинама. Највећи раст извоза од 13,8% (у периоду 2006-2017) остварен је у Албанију, у коју Србија иначе најмање извози од посматраних земаља, док је у односу на Црну Гору, Србија забележила највећи пад извоза од чак 4,9% у периоду 2008-2017 (Bjelić i Dragutinović Mitrović 2018, 27). Србија највише

извози у Босну и Херцеговину, где је у 2019. години, вредност извоза била преко 1,5 милијарду долара. Више од половине од укупног српског извоза у оквиру СЕФТА 2006 отпада на извоз у Босну и Херцеговину.

Да СЕФТА 2006 има значај у интрарегионалној трговини говори и податак да је Босна и Херцеговина повећала свој увоз из Србије у односу на увоз из Хрватске, након што је Хрватска постала чланица ЕУ. Са друге стране Србија највише увози из Босне и Херцеговине и Северне Македоније, док је учешће Црне Горе и Албаније веома скромно (Petrović i Bjelić 2018, 127). Ово је управо разлог због ког нису наведени подаци о увозу из Црне Горе након 2014. године, када је он кренуо да опада, док вредност увоза из Албаније, иако има тенденцију раста, још увек није достигла значајнију вредност.

Када је реч о структури српског извоза у државе СЕФТА 2006, Србија је у највећој мери извозила производе од гвожђа и челика, кукуруз, као и електричну енергију. Пшенично брашно и пшеница, пиво и шећер, такође се налазе на овој листи, а прате их лекови и кондиторски производи (Bjelić and Milovanović 2018, 307). Државе Западног Балкана су важно извозно тржиште за пољопривредно-прехрамбене производе из Србије. У 2016. години, ово је тржиште апсорбовало 29,7% укупног пољопривредног извоза Србије, док је просек за период 2010-2014 био је 37%. Са друге стране, Србија је из држава СЕФТА 2006 највише увозила кокс, производе од камењог угља, електричну енергију, гвожђе и челик, као и дрво и сирове материјале (311).

ЗАКЉУЧАК

На основу до сада приказаних макроекономских индикатора пет посматраних земаља и њихових најзначајнијих трговинских партнера, могли смо уочити одређене заједничке факторе. Све посматране земље су у време светске економске кризе забележиле драстичан пад индустријске производње, односно заустављање економског раста. Процес приватизације и деиндустријализације заједничка је тачка у земљама Западног Балкана, које су у посматраном периоду либерализовале своју спољнотрговинску политику

и промовисале прилив страних директних инвестиција. Званична политика свих посматраних земаља јесте и учлањење у ЕУ, о чему сведочи податак да су од 2006. до 2008. године, Албанија, БиХ, Северна Македонија, Црна Гора и Србија потписале и ратификовале Споразум о стабилизацији и придруживању са ЕУ.

Све привреде Западног Балкана болују од недостатка домаћих инвестиција, високе стопе незапослености, имају велики спољнотрговински дефицит, јавни дуг, зависне су од увоза, а њихов извоз се углавном заснива на производима ниске додате вредности. Реални привредни раст већине посматраних земаља у последњих шест година (пре избијања Covid-19 кризе), кретао се на изразито ниском нивоу и ретко кад је прелазио 3%. У периоду 2014-2019 Албанија је имала просечан раст од 2,9%, Босна и Херцеговина од 2,7%, Северна Македонија од 2,8%, Србија од 2,8%, а једино се издваја Црна Гора са растом реалног БДП-а од 3,6%. Са оваквим стањем привреде, практично непостојећом индустријом и просечним платама које се крећу од 390 евра, колика је у Албанији, до 525 евра, колико износи просечна зарада у 2020. години, у Црној Гори, све привреде Западног Балкана налазе се у недостижном заостатку у односу на просек Европске уније. Примера ради, просечна плата у Бугарској у 2020. години, као најсиромашнијој чланици ЕУ, износила је 690 евра, док је у исте године у Србији, као лидеру на Западном Балкану, уз све фискалне напоре, она достигла тек 512 евра.²

Суморну слику привреда Западног Балкана додатно наглашава и податак да све државе имају проблем са такозваним одливом мозгова, односно исељавањем, нарочито младих, дакле, радно способног становништва, као и чињеница да нам предстоји економска криза за коју се предвиђа да ће по последицама и дужини трајања бити снажнија од светске економске кризе из 2008. године. Светска банка предвиђа драстичан пад привредног раста држава Западног Балкана у 2020. години, који се креће од -3% за Србију, до -12,4% колико износе предвиђања за Црну Гору. Након изгубљених деведесетих, као и рецесије изазване светском економском кризом, по свему судећи регион чека још једна изгубљена деценија и стежање каиша, а све је мање

2 Према подацима Еуростата и Републичког завода за статистику.

државних и јавних предузећа која би се могла приватизовати, како би се напунила државна каса. Србија је у претходних десет година имала просечну стопу реалног раста БДП-а од свега 1,5% што указује на неуспех досадашње економске политике. Све државе Западног Балкана изгубиле су корак са својим суседима у ЕУ, а рецесија која следи само ће продубити економски јаз, што ће додатно ослабити шансе за приступање ЕУ.

Ако посматрамо искључиво трговинске односе земаља Западног Балкана, можемо јасно закључити да је Србија лидер у региону. Србија је номинално други најзначајнији спољнотрговински партнер за све посматране државе региона. Ово практично значи да се највећи део спољне трговине свих држава Западног Балкана одвија са Европском унијом, а да је Србија поред ЕУ, најважнији спољнотрговински партнер Албанији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Македонији.

Када је реч о споразуму СЕФТА 2006, у оквиру кога се одвија целокупна трговина на Западном Балкану, Србија је убедљиви лидер са спољнотрговинским суфицитом у односу на све државе региона. Србија око четвртину свог извоза реализује на тржиштима СЕФТА 2006 потписница, због чега је успешно функционисање овог споразума од великог значаја за Србију. Ипак, иако је Србија, убедљиво највећи извозник у региону, њен извоз *per capita* је један од најнижих у Европи. Величина српске привреде, укупан БДП, прилив страних директних инвестиција, као и вредност српског извоза у односу на друге земље региона не одсликавају праву слику. Србија има значајно већи број становника, па тако Црна Гора и даље има доста већи БДП *per capita*, као и просечну плату, док Македонија има већу вредност извоза по глави становника.

Са избијањем Covid-19 кризе за очекивати је да у 2021. години, дође до значајног пада обима спољнотрговинске размене у интрарегионалној трговини, али се сама структура извоза и увоза, односно позиција Србије, као трговинског лидера неће променити. Могло би се чак рећи да међу осталим земљама Западног Балкана постоји одређени страх да би Србија, као најзначајнија привреда у региону, била доминантан економски и политички чинилац на Западном Балкану. Ипак, увидом у основне макроекономске показатеље

Србије, јасно је да она има изражене структуралне проблеме, који је онемогућавају да се у скоријој будућности оствари као хегемон у региону.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine [BHAS]. 2020. „Bruto domaći proizvod za Bosnu i Hercegovinu 2019, Proizvodni pristup, prvi rezultati”. Sarajevo: Saopćenje. 20.07.2020. http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2020/NAC_02_2019_Y1_0_BS.pdf. Poslednji pristup 20.01.2021.
- Bjelić, Predrag and Miloš Milovanović. 2018. „The Case of Serbia.” In *Effects of Stabilisation and Association Agreements and CEFTA2006 on WB6 European Integration and Regional Cooperation: Achievements and Ways Forward*, Vladimir Međak (ed.), Belgrade: European Movement in Serbia.
- Bjelić, Predragi Radmila Dragutinović Mitrović. 2018. *Unapređenje pozicije Srbije u okviru CEFTA 2006*. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke
- Mondo. 2018. „Dugujemo milijarde, po glavi stanovnika oko 5.000 eura”, 06.12.2018. <https://mondo.me/Info/Drustvo/a714338/Javni-dug-Crne-Gore-iznosi-3-09-milijardi-eura.html>. Poslednji pristup 12.12.2019.
- Narodna banka Srbije [NBS]. n.d. „Platni Bilans.” Poslednji pristup 20.01.2020, https://nbs.rs/sr/drugi-nivo-navigacije/statistika/platni_bilans/
- Nikolić, Goran i Predrag Petrović. 2019. *Poluskriveni ekonomski fenomeni*. Beograd: Arhipelag i Institut za evropske studije.
- Popović Petrović, Ivana i Predrag Bjelić. 2018. *Evropska trgovinska integracija*. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rapačić, Stevan. 2017. “The impact of FDI on the economic development of Serbia.” *Ekonomika preduzeća*, god. LXV, br. 5–6: 381–392.
- Rapačić, Stevan. 2020. „Mali Šengen kao mogućnost nove regionalne ekonomske integracije.” *Međunarodni problem*

Vol. LXXII, broj 3/2020: 566–597.

Republički zavod za statistiku [RZS]. 2020. „Statistički godišnjak Republike Srbije 2020.” Beograd: Republički zavod za statistiku.

RTS. 2019. „Srbiju lane napustilo 50.000 ljudi, šta stvarno stoji iza tih brojki.” 30.09.2019. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3679307/srbiju-lane-napustilo-50000-ljudi-sta-stvarno-stoji-iza-tih-brojki.html>. Poslednji pristup: 08.12.2019.

Svetska Banka [SB]. 2019. „Zapadni Balkan Redovni Ekonomski Izveštaj Br. 16 – Jesen 2019.” *Svetska Banka*. Poslednji pristup: 21.12.2019. www.worldbank.org/eca/wbrer/.

UNCTAD. 2020. *World Investment Report 2020*. Geneva: International Production Beyond the Pandemic.

Uprava za statistiku Crne Gore [MONSTAT]. 2020. „Bruto domaći proizvod Crne Gore za 2019. godinu.” Saopštenje br. 159, Podgorica, 23. septembar 2020. https://www.monstat.org/uploads/files/Nacionalni%20racuni/BPD/Godisnji%20BDP%202019_crn.pdf. Poslednji pristup: 20.01.2021.

World Bank Group [WB]. 2020. “Western Balkans Regular Economic Report No.18 - An Uncertain Recovery.” *World Bank Group*. Poslednji pristup 20.01.2021. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34644/153774.pdf>.

World Trade Organization [WTO]. 2020a. “Trade Profiles – Albania.” *World Trade Organization*. Poslednji pristup 20.01.2021. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/AL_e.pdf.

World Trade Organization [WTO]. 2020b. “Trade Profiles – Bosnia and Herzegovina.” *World Trade Organization*. Poslednji pristup 20.01.2021. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/BA_e.pdf.

World Trade Organization [WTO]. 2020c. “Trade Profiles – Montenegro.” *World Trade Organization*. Poslednji pristup 20.01.2021. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/ME_e.pdf.

World Trade Organization [WTO]. 2020d. "Trade Profiles – North Macedonia." *World Trade Organization*. Poslednji pristup 20.01.2021. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/MK_e.pdf

World Trade Organization [WTO]. 2020e. "Trade Profiles – Serbia." *World Trade Organization*. Poslednji pristup 20.01.2021. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/RS_e.pdf.

Stevan Rapaic*

Institute for Political Studies, Belgrade

ECONOMIES OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES – THE PLACE AND ROLE OF SERBIA

Resume

The paper analyzes the state and structure of the economies of the Western Balkans, their characteristics, as well as their mutual influence, which is primarily expressed through the foreign trade within the CEFTA 2006 agreement. The author gives a comparative analysis of the state of the economies of the Western Balkans and explains the dominant role of Serbia in this region. Despite the fact that all observed countries trade the most with EU countries, Serbia stands out as their second most important foreign trade partner. The author reveals the place and role of Serbia in the economy of the Western Balkans, proving its leading position in regional trade. As the largest economy in the region and the largest market in the Western Balkans, Serbia is the dominant trader under the 2006 CEFTA agreement, and also stands out as the most successful in attracting foreign direct investment. The author explains the basic shortcomings of the Serbian economy but also answers the question of why, despite the inflow of foreign direct investments of over 22 billion euros, only in the previous ten years, Serbia has failed to achieve

* E-mail address: stevan.rapaic@ips.ac.rs.

significant economic growth. Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, North Macedonia, and Serbia are countries with different levels of economic development, industrialization, and performance. Based on the presented macroeconomic indicators of the five observed countries and their most important trading partners, we were able to identify certain common factors. During the world economic crisis, all observed countries recorded a drastic decline in industrial production, ie a halt in economic growth. The process of privatization and deindustrialization is a common point in the countries of the Western Balkans, which in the observed period liberalized their foreign trade policy and promoted the inflow of foreign direct investment. All the economies of the Western Balkans suffer from a lack of domestic investment, high unemployment rates, have a large foreign trade deficit, public debt, are dependent on imports, and their exports are mainly based on low value-added products. The real economic growth of most of the observed countries in the last six years (before the outbreak of the Covid-19 crisis) was at an extremely low level and rarely exceeded 3%. In the period 2014-2019, Albania had an average growth of 2.9%, Bosnia and Herzegovina of 2.7%, Northern Macedonia of 2.8%, Serbia of 2.8%, and only Montenegro stands out with real GDP growth of 3.6%. With this state of the economy, virtually non-existent industry, and average salaries ranging from 390 euros in Albania to 525 euros in Montenegro, all Western Balkan economies are lagging behind the European Union average. For example, the average salary in Bulgaria in 2020, as the poorest EU member, was 690 euros, while in the same year in Serbia, as a leader in the Western Balkans, it reached only 512 euros. If we look exclusively at the trade relations of the Western Balkan countries, we can clearly conclude that Serbia is a leader in the region. Serbia is nominally the second most important foreign trade partner for all observed countries. When it comes to the 2006 CEFTA agreement, within which all trade in the Western Balkans takes place, Serbia is a leader with a foreign trade surplus in relation to all countries in the region. Serbia places about a quarter of its exports on the markets of CEFTA 2006, which is why the successful functioning of this agreement is of great importance for Serbia. However, although Serbia is by far the largest exporter in the region, its per capita exports are one of the lowest in Europe. The size of the Serbian economy, total GDP, the inflow of foreign direct investments, as

well as the value of Serbian exports in relation to other countries in the region do not reflect the true picture. Serbia has a significantly higher population, so Montenegro still has a much higher GDP per capita, as well as an average salary, while Macedonia has a higher value of exports per capita. With the outbreak of the Covid-19 crisis, it is to be expected that in 2021, there will be a significant decline in the volume of foreign trade in intraregional trade, but the structure of exports and imports, ie Serbia's position as a trade leader will not change. It could even be said that among other countries in the Western Balkans, there is a certain fear that Serbia, as the most important economy in the region, would be the dominant economic and political factor in the Western Balkans. However, by looking at the basic macroeconomic indicators, it is clear that Serbia has structural problems, which prevent it from being a hegemon of any kind in the region in the near future.

Keywords: Western Balkans, CEFTA 2006, foreign trade, foreign direct investment, Serbia

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Марија Ђорић*

Институт за политичке студије, Београд

Тања Милошевић**

Факултет политичких наука, Београд

ЗЛОУПОТРЕБА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ЕКСТРЕМИСТИЧКЕ И ТЕРОРИСТИЧКЕ СВРХЕ***

Сажетак

У раду се истражује могућа злоупотреба вештачке интелигенције у екстремистичке и терористичке сврхе. Имајући у виду све већу дигитализацију и роботизацију друштва, сасвим је реално очекивати и све већу употребу вештачке интелигенције у безбедносном контексту, што ће свакако злоупотребити екстремистичке и терористичке групе. Аутори описују кроз низ релевантних примера на које све начине терористи злоупотребљавају вештачку интелигенцију, стављајући посебан акценат на употребу беспилотних летелица, тј. дронова. У раду се најпре елаборирају савремени трендови у одређењу феномена екстремизма и тероризма, проналазе се њихове тачке додира и дистанцирања, да би се у наставку детаљно анализирао употреба дронова у деловању тзв. „Исламске државе”, „Хезболаха” и Хута у Јемену. Циљ рада је процена опасности коју екстремисти и терористи представљају по савремено друштво, у контексту злоупотребе вештачке интелигенције.

Кључне речи: беспилотне летелице, дронови, вештачка интелигенција, тероризам, екстремизам, насилни екстремизам, „Исламска држава”, терористичка организација, безбедност

* Имејл-адреса: mara.djoric@yahoo.com.

** Имејл-адреса: tanja.z.milosevic@gmail.com.

*** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Савремени свет је пред многобројним безбедносним изазовима, а један од највећих је свакако и екстремизам. Аморфност екстремизма, његова вишеслојност и комплексност, у великој мери утичу на неразумевање овог феномена, па самим тим и отежавају његову превенцију. Имајући у виду да живимо у дигиталној ери у којој се комуникација све више одвија у „онлајн простору“, не можемо а да се не запитамо какве ће све то компликације имати по светску безбедност, посебно када је реч о екстремистичким активностима.

Волтер Лакер (*Walter Laqueur*) поставља два суштинска питања која се тичу будућности тероризма и екстремизма (Laqueur and Wall 2018):

1. Зашто се ове негативне појаве догађају?
2. Када ће то престати?

На прво питање, он даје наизглед неочекиван одговор, тврдећи да су национализам и демократија утрли пут насиљу екстремиста и терориста, док је друго питање и даље обавијено велом тајни (Видети: Ђогић 2018). Чини се да је проблем савременог друштва у томе што се све више бави последицама, а не стварним узроцима екстремизма и тероризма. Поистовећивање ових наизглед сличних, а поново различитих феномена је још један у низу како практичних, тако и академских изазова. Осим тога, политизација тероризма и екстремизма и двострукост етичких стандарда умногосте отежавају њихово спречавање.

Футуристичко гледање на тероризам је неизвесно, управо због тога што је реч о глобалној појави од које више нико није „пелцован“. Предиктивне дугорочне прогнозе о терористичким нападима је тешко направити, имајући у виду да се тероризам попут камелеона прилагођава новонасталим околностима. Многе светске силе су развиле одређене софтвере за препознавање лица, праћење кретања терориста, пресретање комуникације, и сл. Међутим, треба имати на уму да дигитализација друштва подједнако иде на руку и терористима и екстремистима који врло перфидно користе савремена научна и техничка достигнућа за реализацију својих идеолошких циљева. „Сајбер-тероризам“ или злоупотреба интернета у терористичке и екстремистичке сврхе је присутна

више но икада.¹ Пропаганда коју екстремисти користе широм света за регрутацију нових чланова се тешко може зауставити, упркос труду друштвених мрежа да заједничким акцијама цензуришу њихово деловање.² Злоупотреба интернета се не одвија само на нивоу пропаганде, већ постоји и опасност да се уз помоћ рачунарских мрежа изврши напад на критичну инфраструктуру једне земље. Замислимо само шта би било када би терористи одлучили да уз помоћ вештачке интелигенције продру у систем комуникација авио-саобраћаја, нуклеарних електрана, водоснабдевања...?

Да би се предвиделе терористичке активности, неретко се користи систем *SNA (Social Network Analysis)*, на основу којег су направљене потенцијалне математичке формуле за предикцију тероризма (Fujita et al. 2020). На први поглед ово звучи иновативно и корисно, али, заборавља се једна веома битна ствар, а то је да су феномени попут тероризма и екстремизма подложни друштвеној динамици, која је често непредвидљива и условљена сијасетом фактора.

Тако је, на пример, пандемија вируса *COVID-19*, која се јавила 2020. године, направила велики заокрет ка информатици, „онлајн” комуникацији и убрзаној дигитализацији друштва. Наше реално се трансформисало у „наше виртуелно”, а вештачка интелигенција више није изузетак, већ постаје саставни део нашег живота. Промене у „новој нормалности” су такве да ће, уместо људског фактора, све више бити употребљаване машине, са посебним фокусом на вештачку интелигенцију. Оваква роботизација друштва ће имати значајне консеквенце и на безбедност, а посебно ће бити интересантно на које ће све то начине вештачка интелигенција³ бити злоупотребљена за потребе екстремиста и терориста.

1 Ова два израза се у литератури често поистовећују, док постоје и они истраживачи који праве јасну дистинкцију међу њима. Такође треба напоменути да се „сајбер-тероризам” погрешно поистовећује са „сајбер-криминалом”. Иако су ови појмови међусобно повезани, не можемо их сматрати идентичним. Више о томе видети у: NATO 2015.

2 Схвативши колика опасност прети од екстремистичке и терористичке пропаганде, Фејсбук, Мајкрософт, Твитер и Јутјуб су 2017. године направили „Глобални интернет форум за борбу против тероризма” (*Global Internet Forum to Counter Terrorism – CIFT*). Циљ овог форума је била цензура терористичких садржаја и умрежавање стручњака, како би се створили контра-наративи. Према: Đorić 2020.

3 У наставку ће се користити скраћеница - ВИ.

САВРЕМЕНО СХВАТАЊЕ ФЕНОМЕНА ЕКСТРЕМИЗМА И ТЕРОРИЗМА

Једна од најчешћих грешака, како у академским, тако и у практичним истраживањима, јесте стављање знака једнакости између тероризма и екстремизма. Ова два (само) наизглед иста појма, међусобно се преплићу на више нивоа, стварајући забуну код читалачке публике. Екстремизам и тероризам се разликују у многим аспектима, посебно када је реч о законским регулативама.⁴ Разликују се и по времену настанка, па тако тероризам (у феноменолошком контексту) бива етаблиран тек у 19. веку, захваљујући деловању руских анархиста.⁵ Тачно временско етаблирање екстремизма у стручној литератури је тешко одредити, али се засигурно може рећи да је екстремизам 80-их година 20. века постао саставни део академског дискурса (Ђорић 2020а). Да ли то значи да ове појаве нису постојале пре наведених временских одредница? Одговор је негативан, посебно када је реч о екстремизму који се, уколико узмемо у обзир његову етимологију, може сматрати понашањем (или мишљењем) на граници дозвољеног, са тенденцијом да се пређе наведена граница (Ђорић 2014). Овим долазимо до закључка да екстремно понашање одвајкада постоји у људској природи, с тим што се екстремизам као друштвени (и пре свега политички) феномен етаблирао много касније.

Суштински гледано, екстремизам је много шири (еластичнији) феномен од тероризма и оставља више простора за манипулацију.⁶ Тероризам је увек – потврђени екстремизам на делу, што би упрошћено значило да екстремиста може имати насилне идеје, претити, користити говор мржње, али кад почне да дела – онда се све више приближава тероризму. То би значило да је сваки тероризам у исто време и екстремизам, али не и *vice versa*. Да би екстремизам дошао до нивоа тероризма, потребно је да има политички мотив,

4 На пример, у Кривичном законнику Републике Србије је тероризам одређен као кривично дело, док са друге стране, не постоји кривично дело екстремизма, иако се могу срести његови синоними попут говора мржње, дискриминације, изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости, и сл.

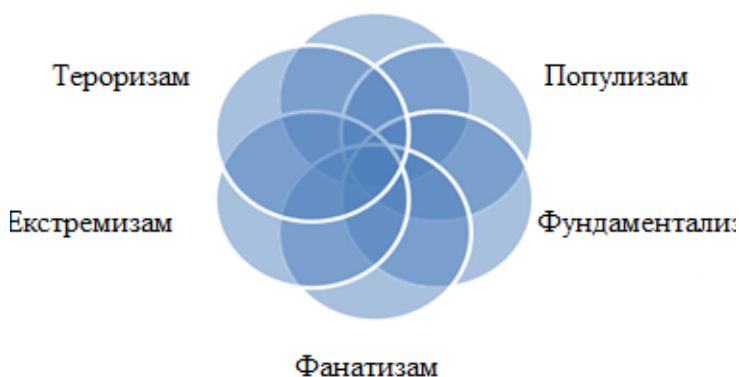
5 Дobar пример је руска анархистичка организација „Народна воља”, која је организовала атентат на руског цара Александра II.

6 Управо због тога се данас реч „екстремиста” или „екстремизам” све више користи за дисквалификацију политичких противника, без обзира на то да ли је то истина.

политички циљ, и у крајњем – политичке последице. Отуда је и једна од главних разлика између тероризма и екстремизма – политичност. Док је тероризам политички појам *par excellence*, екстремизам се не мора нужно јавити само у сфери политике, па тако издвајамо екстремизам у спорту, култури, религији... Као тачка амалгамирања између тероризма и екстремизма се налази тзв. насилни екстремизам (*Violent Extremism*). Реч је о феномену који се употребљава од недавно, те је термин „борба против насилног екстремизма” (*Counter Violent Extremism – CVE*), званично усвојен тек 2015. године на председничком самиту САД (*U.S. Presidential Summit*) (Neumann 2017). Осим насилног, постоји и тзв. „ненасилни екстремизам” (*Non Violent Extremism – NVE*), који је најпрецизније још 2014. године објаснио Алекс Шмид (Schmid 2014). Сагледавање екстремизма се додатно компликује уколико се истраживање усмери ка његовој класификацији, јер се могу пронаћи различите врсте, у зависности од критеријума који се употребљава.

Да би се разумела повезаност између екстремизма и тероризма, али у исто време уочила и дистинкција међу њима, направили смо графички приказ, уз помоћ којег се јасно читава на који начин се ови појмови преплићу (укључујући и друге сродне феномене попут радикализма, фанатизма и тд.).

Слика бр. 1

Радикализам

Извор: Đorić 2020.

Ма колико на први поглед екстремизам деловао безазленије у односу на тероризам, он није за потцењивање, јер је сваки тероризам најпре морао да крене од екстремистичког система вредности. Управо због тога је и свака мудра борба против тероризма усмерена на превенцију екстремизма.

Када је реч о екстремистичким и терористичким трендовима, они се смењују по етапама. Тако је, на пример, током 70-их и 80-их година 20. века светом доминирао левичарски тероризам, да би почетком 21. века на сцену ступио „исламистички” фундиран тероризам, који се у последње време све више перципира као „цихадистички тероризам”.⁷ „Крешендо” цихадистичког тероризма је свакако био напад 11. септембра, док се по бруталности највише истакла тзв. „Исламска држава”. Како свака акција изазива реакцију, тако је и овај тероризам добио одговор у виду десничарског екстремизма и тероризма. Мигрантска криза и криза изазвана пандемијом вируса *COVID-19* ће само интензивирати ксенофобију, екстремни национализам и страх за егзистенцију, што ће само отворити врата екстремној десници, а то ће бити свакако нова фаза у развоју савременог тероризма.

У том контексту ће од посебног значаја бити праћење активности екстремиста и терориста који ће у будућности своју пажњу највероватније усредсредити на два кључна сегмента:

1. Могућност злоупотребе вируса ради уцене политичких противника (биотероризам);
2. Све активније коришћење вештачке интелигенције зарад реализације политичких циљева.

ПОЈАМ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ (ВИ)

Идејни творац појма „вештачка интелигенција”, Џон Мекарти (*John McCarthy*)⁸, дефинисао је 1956. године ову

⁷ Чак и у погледу семантичког одређења тероризма се јављају велике конфузије. Тако је у почетку деловање терористичких група попут „Ал Каиде”, „Исламске државе”, „Боко Харам” (и њима сличних), називано најпре „исламским”, касније „исламистичким тероризмом”, да би данас Еуропол у својим класификацијама користио израз „цихадистички” тероризам. Поједини теоретичари избегавају чак овај префикс (исламски/исламистички) како се не би угрозила верска осећања припадника исламске вероисповести који су умерени верници и који немају никаквих додирних тачака са екстремистима и терористима који спроводе идеологизацију религије.

⁸ Амерички научник који је 1971. године добио Тјурингову награду за допринос на пољу вештачке интелигенције.

област у сфери рачунарских наука као „науку о инжењерингу и изградњи интелигентних машина” (Boden 2018). Педесет година касније, област проучавања вештачке интелигенције још увек свакодневно бележи нове успехе и нова достигнућа, али је циљ остао исти. За потребе овог рада, користићемо свеобухватнију дефиницију ВИ коју је предложио Савет за истраживање инжењерских и физичких наука, а која гласи: „технологије вештачке интелигенције имају за циљ репродуковање или превазилажење (у компутативним системима) способности које захтевају „интелигенцију” уколико би [те процесе] изводили људи. То укључује: учење и прилагођавање, сензорно разумевање и интеракцију; резоновање и планирање; оптимизацију процеса и параметара; аутономију; креативност; и екстраховање знања и предвиђања из велике и разноврсне [количине] дигиталних података” (McKendrick 2019).

Директор одсека за анализу података компаније *Science Soft* Алекс Бекер (*Alex Bekker*) пружа врло једноставну типологију ВИ, делећи је на пет категорија: 1) интерактивна ВИ (пример: лични асистенти попут *Siri*, *Cortana* и *Alexa*); 2) функционална ВИ (роботи); 3) аналитичка ВИ (анализа података, *machine learning*); 4) текстуална ВИ (препознавање текста, конверзија говора у текстуалну форму); 5) визуелна ВИ (технологија проширене стварности) (Bekker 2019). Међутим, и информатичари и инжењери и аналитичари се слажу да, у савремено доба, ниједан истраживач не делује само у окриљу једног од наведених поља, већ своја истраживања и производе базира на интердисциплинарном приступу наведеним типовима ВИ.

Од појаве личних асистената попут софтвера *Amazon Alexa*, *Cortana* и *Siri* на глобалном тржишту 2011. године (када се појавио софтвер *Siri*), забележено је неколико случајева хаковања наведених софтвера, при чему је дошло до крађе личних података корисника. Иако наведени софтвери делују наизглед у потпуности бенигно, те се не сматра да могу представљати опасност по физичку безбедност корисника, истраживачи из Кине и САД указали су 2018. године на могућност упућивања скривених порука софтверима *Siri*, *Alexa* и *Google's Assistant*, којима се директно издају наредбе за приступање телефону. Узевши у обзир постојање технологије

*IoT*⁹ и повезивање не само кредитних картица, већ и кућних уређаја са датим софтверима, таквим поступањем отвара се могућност да хакери не само пребаце новац са рачуна, већ и откључају улазна врата стана, или упале шпорет, примера ради. Група студената са Универзитета у Калифорнији је 2016. године спровела експеримент са наведеним софтверима кроз усађивање скривених порука у песме доступне на *YouTube* платформи, а које нису препознатљиве људском уху, и тиме навеле дате софтвере да приступе паметним уређајима у кући (Smith 2018). Иако до сада није забележен такав случај, експерименти попут наведеног указују на могућност спровођења напада кроз хаковање софтвера, при чему би такав софтвер могао, примера ради, изазвати експлозију или пожар, са потенцијалним смртним исходом.

Са друге стране, концепт *machine learning*, то јест, машинског учења, даје врло значајан допринос борби против радикализације и детекције потенцијалних терориста, при чему је допринос највидљивији у оквиру процеса истраживања података (eng. *data mining*) – откривања шаблона у великим скуповима података коришћењем машинског учења, статистичке анализе и анализе базе података. Овај процес се може вршити на најосновнијем нивоу, попут анализе дискурса терористичких и екстремистичких организација кроз анализу објава званичних портпарола или лидера наведених групација¹⁰, до анализе велике количине материјала (у текстуалној, аудио или видео форми) употребом статистичке анализе и софтвера за проналажење репетитивних секвенци, које могу чак довести до ране детекције пропагандних материјала на интернету, али и до откривања потенцијалних терориста и спречавања терористичких напада. Таквим активностима се углавном баве државне институције¹¹ и

9 Сам појам „Интернет ствари” (eng. *Internet of Things, IoT*) односи се на међуумрежавање физичких предмета, уређаја, зграда и других ствари које у себи садрже било који вид електронике, софтвера или чипа, са другим објектима, тачније, рачунарима, преко интернета, што им омогућава размену података. Више о томе у: Hiltz et al. 2019.

10 На пример, Ел Нашар и Најеф (2019) пружају опсежну анализу 17 званичних саопштења тзв. „Исламске државе” у периоду од 2014. до 2016. године у свом раду: Nashar and Nayef 2019. Међутим, аутори напомињу да у анализу нису укључили фотографије приложене уз материјале, као ни пропагандни материјал те организације, којим би, процесом истраживања података кроз машинско учење, пропагандни материјал лакше, брже и ефективније анализиран, а такође би такав вид анализе обухватио и већу количину материјала.

11 Америчка Национална сигурносна агенција (*National Security Agency*) је 2007. године у Пакистану користила алгоритам *SKYNET* за анализу метаподатака прикупљених са 55 милиона мобилних телефона локалних корисника, те је вршила класификацију

безбедносни органи, али у последње време и међународне и невладине организације и мултинационалне компаније.

Најзначајнији корак по питању превенције радикализације и ширења пропагандних материјала екстремистичких група направила је друштвена мрежа *Facebook*, која од 2017. године користи концепт машинског учења ради ефективнијег уклањања непримереног садржаја, при чему су такву праксу данас усвојиле и друге платформе као што су *Microsoft*, *Twitter*, *Google*, *Amazon* и *YouTube*.¹² Наредни изазов који стоји пред друштвеним мрежама јесте превенција пропагирања радикалних и екстремистичких идеја уживо, на шта је указао напад на цамију и исламски центар у Крајстчерчу на Новом Зеланду 15. марта 2019. године, када је терориста објавио пренос напада уживо.¹³

Узевши у обзир да је текстуална вештачка интелигенција инкорпорирана у концепт машинског учења, важно је напоменути да се, по питању анализе текста, ВИ може користити за анализу садржаја без асистенције људског фактора, док се софтвер за препознавање лица, као представник пете, визуелне категорије ВИ, може користити за детекцију присуства лица која су претходно идентификована као потенцијални терористи или екстремисти.

УПОТРЕБА ДРОНОВА У ЕКСТРЕМИСТИЧКЕ И ТЕРОРИСТИЧКЕ СВРХЕ

Последња типологија вештачке интелигенције у низу – функционална ВИ, уједно је и главна тема овог рада, а њен главни представник јесу дронави, то јест, беспилотне¹⁴ и беспосадне летелице и пловила. Најједноставније речено, Николас Гросман (*Nicolas Grossman*), стручњак за неконвенционално

корисника у две групе: 1) лица која су се понашала као потенцијални терористи; и 2) остатак корисника. Више о томе у: McKendrick 2019.

12 Током прва три месеца 2019. године, *Facebook* је уклонио 2.2 милијарде лажних профила, а 65% објава које представљају говор мржње је одмах уклоњено. До септембра 2019. године, *Facebook* је уклонио више од 200 профила неонацистичких организација, а употребом ВИ и људске експертизе, уклоњени су садржаји и профили лица која пропагирају идеје тих група. Више о томе у: Wagner 2019. и Moltzau 2019.

13 Главни истраживач за ВИ друштвене мреже *Facebook* Јан Лекун (Yann LeCun) наводи да је анализа *live* садржаја и даље у току, али да главни проблем представља мањак материјала тог типа, те је стога врло тешко саставити алгоритме који ће тренирати препознавање насиља. Више о томе у: Vincent 2019.

14 У наставку рада – БЛ.

ратовање, дронове дефинише као „летеће роботе” (Grossman 2018). Међутим, и сам аутор касније, поред стандардних општепознатих модела беспилотних летелица, представља концепт *копнених дрона*, али и беспосадних пловила.

Речник *Merriam-Webster* пружа три дефиниције речи *дрон*: 1) мушка пчела без бодље која не прикупља нектар или полен - трут; 2) паразит; биће које живи од рада других (аналогија на пчелу која не учествује у прикупљању полена и нектара); и 3) беспосадна летелица или брод навођен даљинским управљањем или посредством уграђених рачунара (Merriam-Webster 2020). Сама етимологија речи указује на порекло дрона – наиме, од првобитне идеје да изграде човеколиког робота, научници су се током времена усмерили на изградњу робота по угледу на инсекте, углавном пчеле и мраве, тачније, оне које карактерише прилагодљиво понашање и социјализација (Boden 2018). Стога је врло јасно због чега поједине БЛ, као што је, на пример, модел *The Black Hornet Nano* норвешке производње, личе на инсекте.

Дронови су од експерименталних модела за спровођење мисија извиђања¹⁵ ступили на историјску позорницу као оружје 04. фебруара 2002. године, када је *Predator*, навођен руком припадника Централне обавештајне агенције (CIA) извео први ваздухопловни напад у Хосту у Авганистану, са циљем елиминације Осаме бин Ладена (Sifton 2012). Од тог тренутка, БЛ су као оружје и метод елиминације непријатеља присутне у већини конфликта.

Четири године касније, 2006. године, „Хезболах” ће постати прва екстремистичка група која ће извести ваздухопловни напад на непријатељске положаје, у овом случају – на израелске мете, употребом БЛ. Наиме, према наводима израелских и иранских медија, ова шиитска група је од Ирана добила БЛ *Ababil* 2002. године, које је углавном користила за спровођење оперативних мисија прикупљања података на територији Израела, а које је 2006. године опремила експлозивним материјалом, а затим намерно сударила са метама од стратешког значаја за Израел. Међутим, први ваздухопловни напад који је „Хезболах” спровео без

15 Прва употреба БЛ америчке војске забележена је у Босни 1995. године, када је мали сквадрон БЛ *Predator* коришћен за спровођење извиђачких операција на терену. Наводи се да је до краја 1996. године изведено преко 1.575 мисија у ваздушном простору Босне. Више о томе видети у: Michel 2013.

жртвовања БЛ, који ће у историји бити запамћен као први ваздухопловни напад изведен употребом БЛ од стране једне екстремистичке организације, догодио се у септембру 2014. године, када су БЛ Хезболаха бомбардовале штаб Ал Нусра Фронта на сиријско-либанској граници (Gross 2016).

Наредни случај конфликта у којем је забележено активно коришћење БЛ у ратовању јесте текући грађански рат у Јемену, који је од 2015. године кулминирао у војну интервенцију суседних земаља окупљених под кишобраном Саудијске коалиције.¹⁶

Прва беспилотна летелица која је пролетела кроз ваздушни простор Јемена била је америчке производње, а у тој земљи се нашла са циљем елиминације истакнутог припадника Ал Каиде, Каеда Салима Сине ал Харитија¹⁷, 2002. године. Петнаест година касније, 26. фебруара 2017. године, Хути су приказали четири БЛ, за које су тврдили да су их сами дизајнирали и саставили. Међутим, аналитичари ангажовани у сфери наменске индустрије указали су на чињеницу да БЛ именована *Qasef-1* умногome подсећа на тип иранске БЛ *Ababil-II*¹⁸, чије је постојање претходно забележено у редовима Хезболаха у Либану. Они су тврдили да, не само да дизајн БЛ Хуту подсећа на иранске БЛ, већ је и префикс серијског броја идентичан¹⁹, што указује на два сценарија: 1) могући трансфер знања између Ирана и Хута; или 2) извоз иранских БЛ у Јемен за потребе побуњеничке

16 У грађанском рату у Јемену учествују три фракције: Међународно призната Влада Јемена, побуњеничка група Хута и снаге Јужног транзиционог савета. Поред локалних актера, девет арапских земаља окупљених у Саудијској коалицији (такође позната и као Арапска коалиција) – Саудијска Арабија, УАЕ, Судан, Бахреин, Кувајт, Катар, Египат, Јордан и Мароко, ангажују припаднике својих оружаних снага и снага безбедности на терену, при чему су три државе – Судан (2019), Катар (2017) и Мароко (2019), до сада окончале своје ангажовање у Јемену.

17 Ал Харити је сумњичен да је учествовао у извођењу терористичког напада на *USS Cole* у октобру 2000. године, као и у нападу на танкер *Limburg* током пловидбе Аденским заливом у октобру 2002. године.

18 Наведени тип БЛ производи иранска компанија *Aircraft Manufacturing Industrial Company – HESA*.

19 Узастопни бројеви након идентичних префикса такође указују на чињеницу да су наведене БЛ произведене у истој серији и на истом месту, а детаљном анализом компонената (мотора и жirosкопа), аутори студије су утврдили да су оне идентичне онима које се користе у производњи иранских дронова. У питању су двоцилиндрични мотор *DLE 111* кинеске истоимене компаније и жirosкоп *Model V10*. Према процени јеменског истраживачког центра *Abaad Studies & Research Center*, цена мотора износи око 600 УСД, док је цена пропелера који се користи у изградњи ових БЛ, а који они идентификују као производ немачке компаније *Benchwood*, износи око 250 УСД. Оба производа се могу купити преко интернета.

борбе, уз негирање извоза пропагирањем приче о „домаћој производњи” (Conflict Armament Research 2017). Поред наведеног модела *Qasef-1*, Хути наводе да су произвели и друге моделе летелица – *Al Hudhud*, *Al Hudhud-1*, *Al Raqib*, *Sumad 2*, *Sumad 3*, и *Qasef-2M*, наглашавајући да они те БЛ користе не само за спровођење напада на Саудијску коалицију и поименице Саудијску Арабију, већ за прикупљање података и надгледање терена и противничких снага. Наиме, они су своју „флоту БЛ” поделили на: 1) дроне за прикупљање података²⁰ и 2) дроне за извођење самоубилачких мисија.²¹ Међутим, дрони за извођење самоубилачких мисија свакако носе много веће последице, чему иде у прилог чињеница да су Хути, извођењем ваздухопловног напада на постројење Абкаик, као и на нафтно поље Хураис и пратеће постројење за прераду нафте, оба у власништву саудијске компаније *Aramco*, 14. септембра 2019. године привремено зауставили производњу нафте, која се претходно кретала у обиму око 5,7 милиона барела дневно, што чини око 5% глобалног ланца снабдевања нафтом. Као последица напада, компанија је била приморана да користи залихе нафте како би испунила обавезе по питању извоза, као и да експлоатише нафту из морских бушотина. На глобалном нивоу, напад на нафтна постројења довео је до скока цене нафте са 54.80 УСД на 62.67 УСД по барелу (пораст од 14%) (Greenley 2019).

Случај употребе технологије у редовима Хута значајан је помена из још једног разлога: наиме, 19. септембра 2019. године, само пет дана након извођења напада на постројења компаније *Aramco*, та побуњеничка група је покушала да

20 Хути користе четири типа БЛ за извиђање – *Hudhud*, *Hudhud 1*, *Raqib* и *Rased*. *Hudhud* је дужине 150 цм и ширине 190 цм, а може изводити налет у трајању до 90 минута у рејону од 30 км; *Raqib* је дужине 100 цм, распона крила 140 цм, и може изводити налет у трајању од 90 минута у рејону од 15 км; *Rased* је дужине 100 цм и ширине 220 цм, и може изводити налет у трајању од 120 минута у рејону од 35 км. Наведени дрони су углавном сличних конституција, с тим што је *Raqib* такође опремљен термовизијским камерама. Истраживачи наводе да су наведене БЛ врло сличне иранским БЛ *Tlsh 1* и *Muhajir 1*, које је Иран користио током рата са Ираком осамдесетих година 20. века.

21 У питању су БЛ модела *Qasef-1*, *Sumad 2*, *Sumad 3*, *Qasef-K2*. Чланови јемenskог истраживачког центра *Abaad Studies & Research Center* наводе да детаљан опис ових БЛ није познат широј јавности, али да Хути наводе да модели *Sumad 2* и *Sumad 3* могу да изводе налете у трајању од 24 часа у рејону од 1.000 км. С друге стране, модел *Qasef-1* има рејон од 150 км и долет носивости до 30 км, дужине је 250 цм и распона крила од 300 цм; може да изводи налете у трајању од 120 минута. Истраживачи наведеног института наводе да Хути ове БЛ наоружавају углавном експлозивима, те да Хути често не планирају да исту БЛ користе два пута, већ само једном. Више о томе видети у: *Abaad Studies & Research Center* 2019.

спроведе напад на пловила саудијске морнарице на Црвеном мору употребом беспилотних пловила, у којима је једини терет био - експлозив.²² Идентични инциденти забележени су и са бродовима који у територијалним водама Јемена плове под заставом УАЕ, као и са стратешки значајним лукама у територијалним водама Саудијске Арабије.

Последњи значајан пример у низу односи се на активности тзв. „Исламске државе”, која је врло озбиљно пригрлила погодности које са собом носи употреба беспилотних летелица у асиметричном ратовању. Балкан у својој публикацији из 2017. године наводи да су ирачке снаге безбедности регистровале употребу БЛ од стране тзв. „Исламске државе” још 2015. године, те да је та организација користила БЛ за „шпијунирање непријатеља и прикупљање информација” (Balkan 2017), али и за извођење ваздухопловних напада на непријатељске положаје. Први ваздухопловни напад изведен БЛ регистрован је 27. септембра 2016. године, када је БЛ испустила експлозивни материјал на припаднике оружаних снага Турске у Сирији, након чега је уследио и први напад на територији Ирака 02. октобра исте године, сада на положаје курдских Пешмерга (Lock 2019). За разлику од Хезболаха и Хута, тзв. „Исламска држава” се није снабдевала дроновима од Ирана, већ документи откривени у Ираку указују на то да је та организација планирала, а донекле и спровела, куповину, унапређење и развијање технологије у сфери беспилотних летелица (Rassler 2017), и то вероватно на црном тржишту. Документ откривен у једном од упоришта тзв. „Исламске државе” у Ираку открио је информације о шест мисија које ће изводити наведене БЛ, а које су се углавном заснивале на шпијунирању, извођењу ваздухопловних напада и тренажним летовима. Поред тога, податак да је тзв. „Исламска држава” своје дронове опремала *GoPro* камерама указује на врло значајан аспект употребе БЛ – снимање напада и пропагандних материјала (Al Arabiya 2017). Узевши у обзир да су у питању дронови које је тзв. „Исламска држава” купила или сама унапредила, важно је напоменути да је та организација углавном прибављала квадрокоптере вредности између 650 и 1.000 УСД, који имају

22 Први напад овог типа забележен је 30. јануара 2017. године, када су беспосадна пловила Хута, натоварена експлозивом, ударила у саудијску фрегату *Al Madina* у близини лучног града Ходејда у територијалним водама Јемена. Више о томе видети у: Lock 2019.

могућност извођења налета од 10 до 30 минута, и којима се може управљати са удаљености до седам километара, те се главни значај употребе БЛ у том контексту заснива на опреми – професионалним камерама. Од највећег значаја за анализу употребе технологије у редовима тзв. „Исламске државе” ради радикализације осетљивих група, а посебно омладине, јесте чињеница да, осим што су БЛ коришћене за снимање изведених напада, наведени снимци су често пре постављања на интернет едитовати тако да подсећају на компјутерске игрице (Balkan 2017).

И на нашим просторима су у више наврата коришћени дрoнови у циљу провоцирања, ширења говора мржње и стварања националне нетрпељивости. Један од најупечатљивијих примера јесте пуштање дрона са заставом „Велике Албаније” током фудбалске утакмице између Србије и Албаније, која је одржана 14. октобра 2014. године на стадиону „Маракана” у Београду. Дроном је управљао Албанац Исмаил Морина, који је ухапшен у Хрватској, по потерници Републике Србије (Blic 2020).

Наведена три случаја употребе беспилотних летелица од стране терористичких и побуњеничких група – Хезболаха, Хута и тзв. „Исламске државе”, као и кратак опис примера злоупотребе БЛ на територији наше земље, пружају довољно материјала за извођење јасних закључака. Пре свега, важно је напоменути да, за сада, не постоји велики број терористичких организација и побуњеничких група које се користе овим технологијама за извођење напада. Куповина БЛ је још увек врло скупа инвестиција, те ни терористичке организације попут тзв. „Исламске државе”, без „спонзорства” великих сила, не могу себи приуштити такву технологију. Међутим, као што је био случај са рачунарима, а затим и андроид телефонима, и БЛ ће постати све више и више присутне на комерцијалном тржишту, а самим тим и у терористичким и екстремистичким групама. Дронови представљају привлачно оруђе за извођење напада због чињенице да на тај начин терористичке групе избегавају жртвовање својих припадника и спровођење самоубилачких напада, чиме не умањују број својих припадника и симпатизера. Самим тим, очекује се да ће се у будућности такве групе све више и више окретати ка унапређењу постојећих технологија, као и прибављању јефтинијих модела БЛ за своје потребе.

Досадашње искуство намуказује на то да су, у случајевима када су забележени напади изведени БЛ, углавном у питању биле: 1) БЛ произведене од стране друге силе (и наведеним случајевима, Ирана); и 2) јефтинији модели БЛ доступни на интернету (комерцијални дронови) и БЛ домаће радиности, чије се компоненте могу лако набавити путем интернета. За сада се као највећи произвођач БЛ истиче кинеска компанија *DJI*, која се прославила производњом серије БЛ *Mavic*²³, и која тренутно производи око 70% комерцијалних БЛ доступних на глобалном тржишту, те се очекује да ће се модели те компаније, у нешто измењеном облику, у будућности налазити у рукама терориста и екстремиста. Узевши у обзир да нам случај тзв. „Исламске државе” указује на могућност употребе БЛ у пропагандне сврхе, важно је истаћи и америчку компанију *Ambrella*, која производи чипове за камере *GoPro* и дронове са уграђеним камерама, али и саму компанију *GoPro*, која је у сарадњи са компанијом *DJI* учествовала у дизајну и производњи БЛ у серији *Mavic* (Joshi 2019). Уз то, врло је важно пратити односе терористичких организација и великих светских сила, јер примери „Хезболаха” и Хута указују на могућност да „озбиљни играчи” на политичкој сцени, који имају јаке наменске индустрије, своје „донације” у будућности оплемене и БЛ.

Поред куповине комерцијалних БЛ, терористичке организације се могу ове технологије домоћи и хаковањем БЛ непријатељских снага. За сада, стручњаци наводе да је немогуће хаковати софистицираније БЛ, али је у неколико наврата забележено приземљивање БЛ непријатеља без наношења штете истом. Претпоставља се да је за приземљење дрона коришћена техника *spoofing*, при чему се изводи напад на *GPS* летелице тако да се она „збуњује” и „убеђује” да слети на друго место које хакер предодреди, а које ће БЛ третирати као своју базу, то јест, локацију која је претходно предодређена за слетање након окончања мисије. Томе у прилогу иде чињеница да се програмер Марк Сзабо (*Mark Szabo*) на конференцији о етичком хаковању 2016. године пред учесницима преузео контролу над БЛ *Parrot AR* (Grossman 2018).

23 БЛ овог произвођача се на интернету могу прибавити по цени од 500 до 1.500 УСД.

ЗАКЉУЧАК

Анализом наведена три случаја, ауторке су дошле до закључка да терористичке организације могу злоупотребљавати БЛ на неколико начина. Поред конвенционалног надгледања терена, прикупљања података о непријатељу и терену на којем ће се изводити напад, као и очекиваног спровођења терористичких напада, БЛ се могу користити и као средство за припрему пропагандног материјала којим ће се спроводити радикализација потенцијалних терориста. Највећу бригу, у том погледу, изазива чињеница да су ти материјали углавном намењени младима, узевши у обзир настојања да снимке напада, живота у терористичкој организацији, погубљења и других терористичких активности, аутори пропагандног материјала обрађују како би више подсећали на видео игре, популарне међу омладином.

Иако будућност тероризма делује застрашујуће, имајући у виду да се употребом ВИ повећава његов деструктивни потенцијал, чињеница је да ни безбедносне службе широм света неће седети „скрштених руку”. Оно што можемо очекивати јесте да ће се рат између Добра и Зла у врло скоријој будућности све више водити у „сајбер” простору, уз употребу роботике, вештачке интелигенције и рачунарских система. Отуда је сасвим логично да државе усмере своје потенцијалне ресурсе у едукацију стручњака који ће бити способни да одговоре на све изазове које са собом носи данашња „нова реалност”.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Abaad Studies & Research Center. 2019. *Suicide Drones... Houthi Strategic Weapon*. Special File: Strategy Unit. Last access: February 13, 2020. <https://abaadstudies.org/pdf-37.pdf>
- Balkan, Serkan. 2017. *Daesh's Drone Strategy: Technology and Rise of Innovative Terrorism*. SETA – Foundation for Political, Economic and Social Research, Istanbul, Turkey.
- Bekker, Alex. 2019. *5 Types of AI to Propel Your Business*. Poslednji pristup 29. avgust 2020. <https://www.scnsoft.com/blog/artificial-intelligence-types>
- Boden, Margaret. 2018. *Artificial Intelligence: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Blic. 2017. "Albanac koji je pustio dron u Beogradu zatražio azil u Hrvatskoj." 28. avgust 2020. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/albanac-koji-je-pustio-dron-na-utakmici-u-beogradu-zatražio-azil-u-hrvatskoj/lvpl4sf>.
- Conflict Armament Research. March 2017. *Iranian Technology Transfers to Yemen: 'Kamikaze' drones used by Houthi forces to attack Coalition missile defence systems*. Poslednji pristup 13. februar 2020. <https://www.conflictarm.com/wp-content/uploads/2017/03/Iranian-Technology-Transfers-to-Yemen.pdf>
- Djoric, Marija. 2018. „On Violence and Nonviolence in Political Theory: Some Conceptual Dilemmas” *Serbian Political Thought* 18(2): 127–140. doi.org/10.22182/spt.18212018.8.
- Đorić, Marija. 2014. *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*. Beograd: Nauka i društvo Srbije.
- Đorić, Marija 2020. a *Nasilni ekstremizam: multidisciplinarni pristup*. Beograd: Institut za političke studije.
- Đorić, Marija 2020. b *Priručnik za prepoznavanje, prevenciju i suzbijanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma kod učenika*. Podgorica: Biro za operativnu koordinaciju – Nacionalni operativni tim
- El-Nashar, M and Nayef, H. 2019. 'Cooking the Meal of Terror'.

Manipulative Strategies in Terrorist Discourse: A Critical Discourse Analysis of ISIS Statements. Terrorism and Political Violence.

- Fujita, Hamido et. al. 2020. *Trends in Machine Learning Theory and Applications Machine Learning*, "A model for Predicting Terrorist Network Lethality and Cohesiveness", 33rd International Conference on Industrial, Engineering and Other Applications of Applied Intelligent Systems, IEA/AIE 2020, Kitakyushu, Japan, September 22–25, 2020, Proceedings, Springer.
- Greenley, Heather L. et al. 2019. *Attacks on Saudi Oil Facilities: Effects and Responses*. Congressional Research Service, Insight.
- Gross, Judah Ari. Video appears to confirm use of attack drones by Hezbollah. 11 August 2016. <https://www.timesofisrael.com/video-appears-to-confirm-use-of-attack-drones-by-hezbollah-in-syria/>
- Grossman, Nicholas. 2018. *Drones and Terrorism: Asymmetric Warfare and the Threat to Global Security*. I. B. Tauris, Bloomsbury
- Hilt, S. et al. 2019. The Internet of Things in the Cybercrime Underground. https://documents.trendmicro.com/assets/white_papers/wp-the-internet-of-things-in-the-cybercrime-underground.pdf.
- Laqueur Walter i Wall Christopher. 2018. *The future of terrorism: ISIS, Al-Qaeda, and the alt right*. New York: Thomas Dunne Books/St. Martin's Press.
- Lock, James. 2019. *Saudi-Coalition Intercepts Houthi Unmanned Explosives-Laden Boats*. Maritime Security Review. <https://www.marsecreview.com/2019/10/saudi-coalition-intercepts-houthi-unmanned-explosives-laden-boats/>
- McKendrick, Kathleen. 2019. *Artificial Intelligence Prediction and Counterterrorism*. Chatham House, The Royal Institute of International Affairs. Research Paper.
- Michel, Arthur Holland. 2013. *Drones in Bosnia*. <https://dronecenter.bard.edu/drones-in-bosnia/>

- Moltzau, Alex. 2019. *How Does Facebook define Terrorism in Relation to Artificial Intelligence?* <https://towardsdatascience.com/artificial-intelligence-and-terrorism-in-social-media-cf166adaf78e>;
- Neumann, Peter. 2017. *Countering Violent Extremism and Radicalisation that Lead to Terrorism: Ideas, Recommendations, and Good Practices from the OSCE Region*, <https://www.osce.org/chairmanship/346841?download=true>.
- Rassler, Don et al. 2017. *The Islamic State's Drone Documents: Management, Acquisitions and DIZ Tradecraft*. CTC Perspectives – West Point Combatting Terrorism Center.
- Schmid, Alex. 2014. *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?*, <https://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Violent-Non-Violent-Extremism-May-2014.pdf>.
- Sifton, John. 2012. *A Brief History of Drones*. <https://www.thenation.com/article/archive/brief-history-drones/>.
- Smith, Craig S. 2018. *Alexa and Siri Can Hear This hidden Command. You Can't*. <https://www.nytimes.com/2018/05/10/technology/alexa-siri-hidden-command-audio-attacks.html>.
- NATO. 2015. *Terrorist use of cyberspace and cyber terrorism: new challenges and responses*. Amsterdam: NATO, IOS Press.
- Vincent, James. 2019. *Using AI to screen live video of terrorism is 'very far from being solved', says Facebook AI chief*. <https://www.theverge.com/2019/5/20/18632260/facebook-ai-spot-terrorist-content-live-stream-far-from-solved-yann-lecun>
- Wagner, Kurt. 2019. *Facebook Removes a Record 2.2 Billion Fake Accounts*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-05-23/facebook-removed-2-2-billion-fake-accounts-in-first-quarter>

Marija Djoric*

Institute for Political Studies, Belgrade

Tanja Milosevic**

Faculty of Political Sciences, Belgrade

ABUSE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR EXTREMIST AND TERRORIST PURPOSES

Resume

In this paper, the authors research possible abuse of artificial intelligence for extremist and terrorist purposes. Having the growing digitalization and robotization of the society in mind, it is completely realistic to be expecting a growing abuse of artificial intelligence in the security context, which will definitely be abused by extremist and terrorist groups. Artificial intelligence (AI) can be divided into five basic categories: 1) interactive AI (example: personal assistants such as *Siri*, *Cortana* and *Alexa*); 2) functional AI (robots); 3) analytical AI (data analysis, *machine learning*); 4) textual AI (text recognition, conversion of speech into textual form); 5) visual AI (augmented reality technology).

However, IT experts, engineers, and analysts all agree that, in the contemporary times, not a single researcher acts only within one of the previously mentioned fields, but conducts research and bases their products on an interdisciplinary approach to the said types of AI. Throughout a series of case studies, the authors analyse numerous ways in which terrorists might abuse artificial intelligence, with a special emphasis on the use of unmanned aerial vehicles, that is, drones. Drones have stepped out of the phase of experimental models for conducting reconnaissance missions and entered the historical stage as a weapon on February 04, 2002, when a *Predator*, piloted by the hand of a member of the Central Intelligence Agency (CIA) conducted the first airstrike in Khost in Afghanistan, with the goal of eliminating Usama bin Laden. Since that moment, UAVs are present as a method of eliminating the enemy in the majority of conflicts. In this paper are contemporary trends regarding the definition of extremism

* E-mail address: mara.djoric@yahoo.com.

** E-mail address: tanja.z.milosevic@gmail.com.

and terrorism elaborated, the points of contact and the points of distancing between them are determined, followed by a detailed analysis of examples of abuse of drones by terrorist organizations, such as the so-called “Islamic State” and “Hezbollah”, as well as the Houthi rebel group in Yemen.

The main purpose of the paper is to estimate the danger extremists and terrorists pose to the contemporary society in the context of abuse of artificial intelligence. The conclusion is that, in the coming future, extremists will more and more use artificial intelligence for conducting their activities, including terrorist attacks.

Keywords: unmanned aerial vehicles, drones, artificial intelligence, terrorism, extremism, violent extremism, „Islamic State”, terrorist organization, security

* Овај рад је примљен 24. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Небојша Раичевић*

Правни факултет, Универзитет у Нишу

Зоран Радивојевић**

Правни факултет, Универзитет у Нишу

ОДГОВОРНОСТ ДРЖАВА УГОВОРНИЦА ЗА МАТЕРИЈАЛНУ ШТЕТУ ПРОУЗРОКОВАНУ ПОВРЕДОМ ЕВРОПСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ О ЉУДСКИМ ПРАВИМА***

Сажетак

Циљ овог рада ограничен је на разматрање одговорности држава уговорница за материјалну штету проузроковану кршењем Европске конвенције о људским правима као један од облика новчаног правичног задовољења оштећеној страни. За постојање одговорности држава за ову врсту штете неопходно је да кумулативно буде испуњено неколико услова. Ти услови нису ближе регулисани Конвенцијом, већ их је самостално, ослањајући се на национална одштетна права држава уговорница, формулисао Суд у низу случајева. Из досадашње судске праксе произилази да они подразумевају: противправни акт државе којим се крши Конвенција или протоколи уз њу; проузроковање материјалне штете; и постојање узрочно-последичне везе између таквог понашања и проузроковане штете. Разматрање поменутих услова за одговорност држава уговорница Конвенције главни је предмет пажње аутора овог рада.

1 * Имејл-адреса: raicko@prafak.ni.ac.rs.

2 ** Имејл-адреса: zoranr@prafak.ni.ac.rs.

3 *** Рад је резултат истраживања на пројекту „Одговорност у правном и друштвеном контексту” који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу.

Кључне речи: Европска конвенција о људским правима, Европски суд за људска права, кршење људских права, правично задовољење, новчана накнада, одговорност државе, противправни акт, материјална штета, узрочна веза

УВОД

Ратификујући Европску конвенцију о људским правима (даље: Конвенција или ЕКЉП) државе уговорнице преузимају примарну обавезу да обезбеде свакоме у својој надлежности права која су њоме одређена (чл. 1). Из те главне дужности произилази већи број обавеза држава да се уздржавају од поступака којима се омета остваривање гарантованих права, али и дужности које се састоје у чињењу, односно предузимању мера ради заштите ових права. Кршење наведених обавеза од стране уговорница представља противправни акт по међународном праву и повлачи одговорност држава за повреду Конвенције (Haider 2013, 71).

Последице одговорности држава уговорница нису посебно регулисане ЕКЉП. У том погледу релевантна су општа правила међународног права о садржини одговорности држава због повреде међународних обавеза. У тексту Конвенције, ипак, постоје две одредбе које могу бити од значаја за утврђивање садржине, тј. последица одговорности држава уговорница у случајевима када Европски суд за људска права (даље: Суд или ЕСЉП) утврди повреду Конвенције. Најпре, реч је о чл. 46, ст. 1 који предвиђа да државе треба да предузму све мере како би се повиновале правоснажној пресуди Суда у сваком предмету у којем су стране у спору. Тумачећи ову одредбу у светлу поменутих правила међународног права ЕСЉП је у случају *Папамихалопулос* нашао да „пресуда којом Суд утврђује кршење намеће одговорној држави правну обавезу да прекине са кршењем и да надокнади њене последице на такав начин којим се у мери у којој је то могуће ситуација враћа у стање које је постојало пре повреде” (ECtHR 14556/89, par. 34). Сагласно таквом ставу јуриспруденције (ECtHR 39221/98; 41963/98, par. 249), одговорност држава за повреду ЕКЉП има за последицу обавезу да се заустави

кршење неког од заштићених права и да се уклоне последице повреде путем повраћаја у пређашње стање (ако је то могуће) или давањем одговарајуће накнаде.

С друге стране, одредбом чл. 41 Конвенције предвиђена је могућност да Суд, ако је то потребно, пружи правично задовољење оштећеној страни уколико је утврђено кршење Конвенције, а унутрашње право омогућава само делимичну одштету. Наведени члан, међутим, није прецизирао облике правичног задовољења (видети Radivojević i Raičević 2020b, 229), али је у досадашњој пракси често досуђивао правично задовољење у новцу и то по неколико основа: као накнаду материјалне штете, накнаду нематеријалне штете (Radivojević i Raičević 2020a, 17–32) или накнаду трошкова поступка (Radivojević i Raičević 2019, 73–94). Предмет овог рада ограничен је на разматрање одговорности држава уговорница за материјалну штету проузроковану кршењем Конвенције.

За постојање одговорности држава за ову врсту штете неопходно је да кумулативно буде испуњено неколико услова. Ти услови нису ближе регулисани Конвенцијом, већ их је самостално, ослањајући се на национална права држава уговорница, формулисао Суд у низу случајева. Неки од њих су разрађени Пословником Суда, као и Упутством Суда о пракси за тражење правичног задовољења. Ови услови подразумевају: противправни акт државе којим се крши Конвенција или протоколи уз њу; проузроковање материјалне штете; и постојање узрочно-последичне везе између таквог понашања и проузроковане штете. Анализа поменутих услова за одговорност држава уговорница ЕКЉП биће главни предмет пажње аутора овог рада.

ПРОТИВПРАВНИ АКТ ДРЖАВЕ КОЈИМ СЕ КРШИ КОНВЕНЦИЈА

Поведа Конвенције од стране државе представља противправни акт по међународном праву који повлачи за собом одговорност стране уговорнице за проузроковану штету. Према општим правилима међународни противправни акт постоји када се понашање, које се састоји у неком чињењу или пропуштању, може приписати држави и ако ово понашање представља кршење међународне обавезе (ILC Draft Articles

2001, Art. 2). Приписивање понашања држави уговорници Конвенције чини субјективни, а повреда неке обавезе која је њоме преузета објективни елемент противправног акта (Degan 2011, 349; Jelić 2009, 40).

Основно је правило да се држави могу приписати акти њених органа, других ентитета који врше елементе државне власти или делују под контролом државе. То може да буде законодавни, извршни и судски орган, без обзира да ли је у питању инокосни или колективни орган. Неважно је, такође, место које државни орган заузима у хијерархији државне власти (ILC Draft Articles 2001, Art. 4).

С друге стране, ентитети који врше прерогативе јавне власти или које контролише држава сматрају се делом државе под условом да је реч о лицима и телима који поступају у званичном својству или делују према упутствима или под надзором државних органа (ILC Draft articles 2001, Art. 5). Ово схватање о приписивости понашања држави уговорници прихваћено је у јуриспруденцији Суда. Према његовом ставу држава уговорница Конвенције одговорна је не само за поступке својих органа и лица која су у њеној служби, већ и за радње лица и установа на које је пренела нека од својих јавних овлашћења (ECtHR 13134/87, par. 28).

Поведа обавезе постоји када акт приписив држави уговорници није у складу са оним понашањем које од ње захтева Конвенција. Обавезе из Конвенције претпостављају испуњење одређених захтева упућених странама уговорницама. Уколико уговорница не удовољи тим захтевима она крши преузету међународну уговорну обавезу (ILC Draft Articles 2001, Art. 12).

Обавезе које државе уговорнице имају према Конвенцији разврставају се на различите начине. У теорији и пракси ЕСЉП суда најчешће се врши подела на негативне и позитивне обавезе (Harris, O'Boyle, Bates and Buckley 2018, 24–27). Негативне обавезе захтевају од држава уговорница да поштују људска права која су Конвенцијом гарантована физичким и правним лицима под њиховом јурисдикцијом. Ове обавезе се у суштини свде на захтев упућен државама да се уздрже од било каквих поступака којима се задире у зајемчена људска права (Popović 2016, 73). Пошто се негативне обавезе свде на обавезе резултата (Augenstein and Dziedzic 2017, 7) до њихове повреде најчешће долази у

случајевима вршења аката којима се потпуно или делимично онемогућава уживање људских права.

Према изворној замисли њених твораца Конвенција је требало да буде правни инструмент којим се државама уговорницама намећу првенствено негативне обавезе. Међутим, конструкција заснована на негативним обавезама показала се у пракси Суда недовољном, те се временом преобратила у концепт позитивних обавеза (Рауновић и Carić 2007, 32). У питању су, дакле, обавезе средстава за разлику од обавеза резултата, односно циља. Овде се позитивне обавезе из Конвенције крше управо нечињењем, односно непредузимањем никаквих мера или евентуално поступцима који су недовољни ради остваривања гарантованих права.

Позитивне обавезе могу се даље поделити на изричите и прећутне зависно од начина на који су формулисане у Конвенцији (Mowbray 2004, 2). Текст Конвенције само на неколико места изричито помиње позитивне обавезе. Тако, чл. 5 Конвенције предвиђа да „свако лице које је ухапшено мора да буде одмах обавештено о разлозима хапшења и оптужби против њега и без одлагања изведено пред судију”. Према чл. 6 свако има право „на правичну и јавну расправу у разумном року пред независним и непристрасним судом”.

Насупрот томе, прећутне позитивне обавезе нису предвиђене самим текстом, већ су настале у судској пракси као резултат тумачења одредаба Конвенције. Оне су у ствари плод стваралачке улоге Суда чији је циљ да се омогући делотворнија заштита зајемчених људских права. Тако, на пример, чл. 2 Конвенције имплицитно захтева од држава да спроведу делотворну истрагу у случају убиства или смрти коју је проузроковало лице у служби државе (ECHR 43577/98 and 43579/98, par. 110). Иста прећутна обавеза државе постоји према чл. 3 који забрањује мучење, док се, рецимо, из чл. 11 који гарантује слободу окупљања може имплицитно извести обавеза државе да учеснике јавног скупа заштити од деловања контрадемонстраната (11800/85, par. 50).

Прећутне позитивне обавезе у пракси имају значајну превагу над обавезама које су изричито формулисане (Mowbray 2004, 2). У једном делу теорије чак се сматра да се такве обавезе државама могу наметнути тумачењем готово сваког члана Конвенције (Augenstein and Dziedzic 2017, 7) или, пак, извести позивањем на општи принцип владавине

права који је фундаментално начело демократског друштва (Akandji-Kombé 2007, 8–9). Пошто су прећутне позитивне обавезе плод судске креације, утврђивање постојања њихових повреда није нимало једноставан задатак.

С друге стране, према правној природи захтева који је упућен државама уговорницама разликују материјалне и процесне позитивне обавезе. Материјалне обавезе захтевају од држава да предузму различите мере које омогућавају појединцима уживање зајемчених права (Popović 2016, 74). Као пример ових обавеза из судске праксе може се навести дужност државе да сагласно чл. 2 Конвенције предузме одговарајуће „превентивне оперативне мере” којима би се спречила експлозија која је однела више живота и проузроковала велику штету становништву (ECHR 48939/99, par. 101) или обавеза државних власти да сходно чл. 3 „прибегну мерама за заштиту психичке добробити лица лишених слободе” (17549/90, par. 79).

Процесне обавезе подразумевају захтев упућен држави да на унутрашњем плану успостави судски и сваки други поступак који појединцима обезбеђује ефикасну заштиту гарантованих права (Popović 2016, 75). Овде се ради о различитим обавезама, као што су дужност спровођења делотворне истраге, обезбеђења приступа суду или суђења у разумном року (ECHR 43577/98 and 43579/98, par. 110–113; 52391/99, par. 332, 356). Док кршење било које од материјалних позитивних обавеза може да доведе до одговорности држава уговорница, у случају повреде процесних обавеза Суд, по правилу, не досуђује накнаду материјалне штете.

ПРОУЗРОКОВАЊЕ МАТЕРИЈАЛНЕ ШТЕТЕ

Конвенција не садржи дефиницију материјалне штете која је проузрокована њеном повредом. Исти је случај са судском праксом у којој не налазимо ближе одређење овог појма нити облика у којима се појављује. У недостатку такве дефиниције Суд се морао ослонити на појам материјалне штете који познају унутрашњи правни системи европских држава (Oliphant and Ludwichowska 2011, 397).

Тако се под материјалном или имовинском штетом подразумева „штета која настаје на имовинским добрима

човека. Она се може јавити у облику одузимања, уништења или погоршања неког имовинског добра, затим у облику умањења имовине као целине или спречавања очекиваног увећања имовине” (Radišić 2018, 219). На основу тога разликује се стварна штета (*damnum emergens*) и изгубљена или измакла добит (*lucrum cessans*). Ово разликовање прихвата Упутство о пракси у коме се код материјалне штете каже да је у питању накнада за стварно претрпљену штету и губитак или мањак који се може очекивати у будућности (par. 10).

Стварна штета се првенствено накнађује у случајевима који су везани за повреду чл. 1 Протокола бр. 1 уз ЕКЉП. У стварну штету затим спадају новчане обавезе које су за подносиоца представке настале кршењем Конвенције. Накнада стварне штете може да обухвати и трошкове које је апликант претрпео као последицу повреде његових права зајемчених Конвенцијом.

У случајевима повреде права на неометано уживање имовине стварна штета може настати услед различитих мера државе као што су експропријација, конфискација и уништење имовине (Kissling and Kelliher 2011, 596–604). Стварна штета може да се односи како на непокретну (земљиште, зграде и други грађевински објекти), тако и покретну имовину (предмети домаћинства, прехрамбени артикли, жива стока; ECHR 23819/94; 25760/94; 26973/95). Поред стварне штете до које је дошло губитком имовине, Суд је узимао у обзир и умањење њене вредности проузроковане повредом Конвенције (12742/87).

Стварна штете може да обухвати различите новчане обавезе које су наметнуте подносиоцу као резултат кршења Конвенције. Оне укључују неосновано наплаћене казне и таксе (ECHR 13704/88; 15601/02), непотребно исплаћене накнаде током поступка (27744/95; 66298/01 and 15653/02) или дугове у вези са наслеђеном имовином (68864/01), као и незаконито разрезане порезе (28856/95). Овде спадају и досуђени новчани дугови у корист апликанта уколико домаће пресуде нису извршене због пропуста одговорне државе (75975/01).

Појам стварне штете подразумева, такође, трошкове настале кршењем различитих одредаба Конвенције. Тако је Суд у случајевима повреде права на забрану мучења и права на живот досуђивао накнаду прошлих и будућих трошкова

лечења, пружања доживотне медицинске неге и трошкова сахране (ЕCHR 48939/99; 77617/01). Код повреде права на поштовање дома накнада стварне штете може да покрива трошкове алтернативног смештаја (71549/01), хонораре агената за промет непокретности, трошкове разгледања кућа на продају (9063/80), издатке за рушење постојећих објеката и трошкове издавања грађевинских дозвола за изградњу нових зграда (35179/97). Кад је у питању кршење права на слободу и поштовање породичног живота Суд је досуђивао накнаду за трошкове посете чланова породице лицу које је незаконито задржано у притвору или путне трошкове ради одласка у посету члану породице који није добио боравишну дозволу (10730/84; 12850/87).

Изгубљена добит обухватала је губитак профита, неостварене зараде и пензије (ЕCHR 31107/96; 31417/96 and 32377/96; 77617/01), изгубљену накнаду по основу социјалног осигурања (36042/94) и изгубљено издржавање за удовицу или друга издржавана лица од стране умрлог (7615/02; 7888/03). Такође, овде спада губитак плодова ствари, као што је, на пример, неостварени приход од земљорадње, сточарства и воћарске производње (23656/94; 46129/99; 8803/02) или губитак ренте од издавања у закуп стамбеног и пословног простора (37008/97; 44277/98). У појединим случајевима ЕСЉП је чак сматрао као изгубљену добит и неостварени приход непрофитне организације (14234/88). Коначно, изгубљена добит се може односити на губитке настале услед инфлације, неостварене привилегије запослених, изгубљене професионалне приходе или пословне прилике уопште (7601/76 and 7806/77; 31107/96; 77617/01; 66298/01 and 15653/02).

Иако прихвата разликовање наведених облика материјалне штете, Суд је у врло малом броју случајева прецизирао да ли се накнада досуђује на име стварне штете или изгубљене добити. Уместо ближег навођења појединих ставки компензације, он је понекад досуђивао паушалну накнаду, која укључује како стварну штету, тако и измаклу добит (Ichim 2015, 107).

У Конвенцији и другим документима Суда не постоје јасни и прецизни критеријуми за израчунавање висине накнаде. У том погледу Суду је на основу самог чл. 41 Конвенције остављено широко поље за дискреционо одлучивање не само

о томе да ли ће досудити накнаду материјалне штете, већ и у погледу одређивања њеног износа.

Постоји, ипак, неколико општих правила о одмеравању накнаде материјалне штете од којих су нека изричито предвиђена, док се друга могу имплицитно извести из постојеће судске праксе. Према Упутству о пракси накнада коју Суд додељује по правилу одговара израчунатој штети у потпуности. Накнада целокупне материјалне штете досуђује се на основу релевантне документације коју је приложио подносилац представке. То значи да потпуна компензација претпоставља достављање Суду свих битних докумената који доказују у највећој могућој мери висину штете (par. 11–12).

Пракса показује да уколико подносилац тражи већи износ накнаде штете, захтева се, по правилу, виши стандард доказивања њене висине. Положај апликанта је додатно отежан у случају када треба да докаже постојање изгубљене добити због тога што у тим ситуацијама ЕСЉП одлучује о висини штете у виду изгубљене добити на основу пуких претпоставки (Ichim 2015, 99–107). Подносилац представке би тада требало да као релевантне доказе приложи извештаје вештака или судске одлуке (ECHR 46129/99; 11712/04).

На основу судске праксе може се, такође, извести правило према коме посебан значај приликом досуђивања потпуне накнаде материјалне штете има озбиљност повреде права зајемчених Конвенцијом. Том приликом Суд је посебно узимао у обзир ситуације у којима постоји очигледно незаконито понашање владе према домаћим прописима (Kissling and Kelliher 2011, 589). Тако је у предметима који су се тicali мешања у имовинска права прављена разлика између случајева законитог или незаконитог ускраћивања или одузимања имовине. Када се радило о одузимању имовине услед битних промена уставног система или тежњи за економским реформама и социјалној правди, а повреда Конвенције се састојала у неадекватној компензацији или неком процесном недостатку, Суд је додељивао мање од пуне накнаде. У таквим случајевима сматрало се прихватљивим да подносиоцу представке буде додељена једна разумна сума у односу на целокупну вредност имовине (ECHR 33202/96; 48553/99). Уколико је, пак, била у питању очигледна незаконитост приликом одузимања имовине Суд је увек досуђивао пуну накнаду материјалне штете (14556/89; 31107/96; 31524/96).

С друге стране, Упутство о пракси предвиђа да у случају када не може тачно израчунати материјалну штету Суд врши процену износа штете на основу података којима располаже. Он је чак изричито овлашћен да из разлога правичности досуди суму нижу од оне која би одговарала целокупном износу претрпљене штете (par. 12). До тога долази, на пример, у ситуацијама када се покаже да је сам подносилац одговоран за висину износа претрпљене штете. Суд се, такође, може позвати на разлоге правичности када приликом одмеравања висине накнаде узима у обзир специфичан положај подносиоца представке као оштећене стране, као и економску ситуацију у којој се налази држава уговорница (par. 2).

УЗРОЧНО-ПОСЛЕДИЧНА ВЕЗА ИЗМЕЂУ КРШЕЊА КОНВЕНЦИЈЕ И ПРОУЗРОКОВАНЕ ШТЕТЕ

Последњи услов одговорности државе за накнаду материјалне штете јесте постојање узрочно-последичне (узрочне, каузалне) везе између противправног понашања државе и настале штете. Може се рећи да је тај услов најкомпликованији елемент одштетног права у пракси ЕСЉП. Чл. 41 ЕКЉП не помиње постојање узрочне везе између кршења зајемченог права и штете чију накнаду жртва тражи као услов за досуђење правичног задовољења. Изричито навођење узрочне везе у овом члану Конвенције очигледно је изостало због тога што читава логика обештећења услед незаконитог понашања подразумева постојање узрочности (Ichim 2015, 24). Суд приликом досуђивања накнаде штете инсистира на постојању те везе,¹ што је и потврђено Упутством о пракси, у ком стоји да за остварење накнаде штете „треба јасно доказати узрочну везу између наведене штете и наводног кршења Конвенције” (par. 7). Дакле, да би подносилац представке остварио накнаду, мора пружити доказе да је штета коју је претрпео последица кршења Конвенције коју је Суд установио.²

1 Суд је навео да је „*conditio sine qua non* за досуђивање накнаде материјалне штете према члану 41 Конвенције постојање узрочне везе између наводне штете и утврђене повреде” (ECHR 3669/03, par. 140).

2 Мора се доказати узрочност у односу на кршење права које је ЕСЉП утврдио, а не

Узрочна веза подразумева неопходну повезаност између незаконите радње државе уговорнице, тј. кршења зајемченог права и настале штете. Од закључка да ли постоји или не постоји узрочна веза, зависи одговор на питање треба ли тужена држава у конкретном случају одговарати за штету или не. Уколико узрочност не постоји, настала штета није последица незаконитог понашања државе и она нема обавезу да ту штету надокнади.

Код накнаде нематеријалне штете проблем узрочности није изражен као код материјалне, будући да Суд том приликом примењује обориву претпоставку о постојању узрочне везе између кршења права заштићених Конвенцијом и нематеријалне штете коју је жртва претрпела (Shelton 2015, 280, 356–357; Ćorić 2017, 97).³ Због тога је ЕСЉП много чешће досуђивао накнаду нематеријалне, него материјалне штете.

За разлику од тога, код накнаде материјалне штете неопходно је да се у поступку пред ЕСЉП докаже постојање каузалне везе између кршења зајемченог права (штетног догађаја) и настале штете. Дакле, треба доказати узрочност између онога што је држава чинила или је требало да чини и материјалне штете коју је подносилац представке претрпео.

Утврђивање узрочности је комплексна активност. Као и национални судови у већини европских држава, и ЕСЉП најпре примењује тест *conditio sine qua non* (енгл. *but for* тест)⁴ како би помоћу њега утврдио најшире границе одговорности. Према том тесту, противправно понашање тужене државе може бити оквалификовано као узрок штете једино ако без тог понашања дотичне државе апликант никако не би претрпео штету.⁵ Овим тестом испитује се постојање тзв. стварне узрочности, која се још назива и фактичка или природна узрочност. Проблем стварне узрочности своди се „на одговор на питање да ли би штета настала и без тог

у односу на неку другу евентуалну повреду Конвенције која у датом случају није испитивана или није утврђена (ECHR 32600/12, par. 52).

3 Сматра се да је морална патња инхерентна последица кршења Конвенције (Ichim 2015, p. 26). Упутство о пракси предвиђа обавезу апликанта да једино у погледу материјалне штете приложи релевантна документа којима доказује узрочност, али не и за моралну штету (par. 11).

4 Овај израз на српски језик могао би се превесити „да није (било)”.

5 Суд суштински примењује овај тест, али без његовог навођења по имену (Kellner and Durant 2011, 457, 461, 491, 493).

конкретног догађаја који оштећени наводи као узрок штете коју је претрпео” (Bukovac Puvača, Mihelčić, i Marochini Zrinski 2019, 28–29). Ако је одговор позитиван, то значи да би апликант претрпео истоветну штету и без противправне радње државе, што значи да та активност никако није узрок настале штете, те нема ни одговорности државе. У контексту Конвенције, суштина *but for* теста је следећа: уколико без кршења зајемченог права штета не би настала, онда то кршење може бити узрок штете; уколико би, пак, истоветна штета настала независно од кршења права, онда оно није узрок настале штете.

Можемо навести неке примере код којих је ЕСЉП применом *but for* теста дошао до закључка да би апликант претрпео штету и да није било кршења права зајемчених Конвенцијом. У једном предмету против Пољске апликант је тврдио да је прекршен чл. 5, ст. 4 Конвенције и затражио новчану накнаду због немогућности обављања своје професионалне делатности услед боравка на обавезном лечењу у психијатријској установи. Суд је установио повреду наведеног члана, будући да је пољски суд о захтеву апликанта за преиспитивање одлуке о његовом обавезном лечењу пресудио тек након двадесетак месеци по подношењу захтева. Међутим, ЕСЉП је одбио да досуди накнаду материјалне штете пошто је закључио да није било узрочне везе између материјалног губитка чију је одштету апликант тражио и утврђеног кршења чл. 5, ст. 4 Конвенције, будући да је пољски суд поступајући по поменутом захтеву одлучио да је здравствено стање апликанта такво да он и даље мора остати на лечењу (ECHR 24557/94, par. 55–58).⁶ Основ за такво резонување Суда треба тражити у чињеници да би чак и да је поступак преиспитивања одлуке вођен ефикасно (у складу са чл. 5, ст. 4 Конвенције), губитак зараде свакако настао будући да је апликант и даље задржан у психијатријској установи. У другом предмету, три припадника курдске мањине тужила су Турску због распуштања политичке партије на чијем челу су били и тражили од ЕСЉП накнаду материјалне штете јер су након распуштања њихове партије били лишени слободе због политичких говора држаних током својих активности

⁶ За разлику од тога, ЕСЉП је удовољио захтеву апликанта за накнаду наматеријалне штете досудивши му 15.000 злота због неоправдано дугог преиспитивања одлуке о смештању у психијатријску болницу.

као чланови странке и што због тог лишења слободе нису могли обављати адвокатску професију. Суд је утврдио да је њихова странка распуштена противно чл. 11 Конвенције који гарантује слободу удруживања, али је одбио да досуди тражену накнаду материјалне штете, јер није било довољно доказа о узрочној вези између утврђеног кршења чл. 11 Конвенције и наводног губитка зараде подносилаца представке.⁷ Дакле, ЕСЉП је закључио да би апликанти имали губитак зараде јер би били лишени слободе и да није било противправног распуштања политичке партије чији су руководиоци били.

Негативни одговор код примене *but for* теста, не значи аутоматски да је противправна радња државе и проузроковала насталу штету. Негативни одговор само значи да је та радња, али и много других фактора, могла довести до штете. Било би неразумно да држава одговара за сваку штету која се не би догодила „да није било” њене противправне радње. Будући да *but for* тест доноси потенцијално бесконачан број узрока, неопходно је применити додатне критеријуме за даље ограничавање одговорности. Након примене *but for* теста којим се утврђује само „природна узрочност”, нужно следи други корак којим ЕСЉП утврђује „правну узрочност”. Тек ако се утврди и „правна узрочност”, држава се може сматрати одговорном за насталу штету.

Приликом утврђивања одговорности државе за насталу материјалну штету, ЕСЉП, као и национални судови, користи додатни критеријум којим ограничава фактичку узрочност (Fedtke 2011, 539; Somers 2018, 214). Суд је користио различите изразе за означавање потребне узрочности, као што су „директна узрочна веза” (ECHR 59548/00, par. 97), „директна и непосредна веза” (1513/03, par. 106), „довољно јака веза” (30499/03, par. 123), „довољна узрочна повезаност” (27305/95, par. 193), „јасна узрочна веза” (22947/93 and 22948/93, par. 133), или „главни узрок” (7511/76 and 7743/76, par. 26). Међутим, чини се да између ових израза не постоји никаква суштинска разлика, односно да они не означавају различите стандарде узрочности (Stoyanova 2018, 318; Kellner and Durant 2011, 473). Сви ови изрази показују да за утврђивање одговорности државе Суду није било довољно постојање било какве везе између њеног кршења зајемченог

7 Апликанти у представи уопште нису указивали на повреду чл. 5 Конвенције (заштита од незаконитог хапшења).

права и настале материјалне штете, већ је захтевао неки виши степен повезаности.

На жалост, ЕСЉП никада није појаснио чиме се руководио када је утврђивао постојање те довољне повезаности. Он је само у појединачним случајевима наводио да ли таква веза постоји или не постоји, не дајући притом никаква детаљнија објашњења за свој закључак. У случајевима где је утврдио постојање узрочности, ЕСЉП је захтевао да узрочна веза између кршења права и настале штете буде јака. Суд није досуђивао накнаду материјалне штете када је нашао да постоји узрочна веза између кршења зајемченог права и настале штете, али је она „превише далека”. Тако ЕСЉП није признао апликанткињи право на накнаду изгубљене зараде због тога што је годину дана одсуствовала са посла јер је тражила свог сина којег је отац одвео у иностранству противно судским пресудама домаћег суда којим је малолетно дете њој поверено. Суд је нашао да пасивност Шпаније да спроведе одлуку њених судских органа представља повреду чл. 8 Конвенције, али и да је узрочна веза између таквог понашања државе и наводне материјалне штете „превише далека да би оправдала досуђење накнаде по том основу” (ЕCHR 56673/00, par. 70).

Одбијање захтева за накнаду материјалне штете због недостатка доказа о постојању јаке узрочне везе нарочито је било изражено код измакле добити (*lucrum cessans*). У доста случајева Суд је сматрао да не постоји узрочна веза, те није досудио накнаду материјалне штете, иако фактичко стање, чини се, говори супротно. На пример, у предмету *Никула против Финске* Суд је установио повреду чл. 10 Конвенције (слобода изражавања) због тога што је подносиатељка представке осуђена по приватној тужби за клевету услед оштре критике јавног тужиоца током кривичног поступка у којем је поступала као адвокатица оптуженог. Апликанткиња је, између осталог, тражила од ЕСЉП накнаду материјалне штете у износу од око 134.000 евра јер је, према њеном тврђењу, неоправдана осуда за клевету негативно утицала на њен углед и одбила јој многе потенцијалне клијенте, отежала пријем у адвокатску комору и онемогућила запослење у државној служби. Међутим, ЕСЉП је одбио тај захтев јер није нашао узрочну везу између осуде адвокатице кршењем чл. 10 Конвенције и тражене материјалне штете (ЕCHR

31611/96, par. 59–64).

С друге стране, десило се да је ЕСЉП досудио накнаду материјалне штете иако је утврдио да „не постоји директна узрочна веза” између настале штете и повреде Конвенције (ECHR, 47940/99, par. 84). У једном предмету Суд је нашао да је прекршен чл. 3 Конвенције (забрана мучења) јер је полицајац приликом саслушања неколико пута ошамарио апликанта у пределу образа и ува. Апликант је, између осталог, у представци затражио и накнаду материјалне штете манифестовану као губитак прихода због умањења своје радне способности услед оштећења слуха. ЕСЉП је закључио да „иако не постоји директна узрочна веза између претрпљеног злостављања и губитка прихода који је подносилац представке захтевао”, апликант је „морао претрпети одређену материјалну штету као последицу свог стања” и досудио му 4.000 евра по том основу, сматрајући да је то правично.

Посебно се треба осврнути на узрочност код повреде процедуралних гаранција садржаних у чл. 6 Конвенције. Проблем код ових случајева огледа се у томе што је готово увек неизвесно да ли би пресуда националног суда била другачија да су испоштовани сви процесноправни стандарди.

У највећем броју предмета ЕСЉП није утврдио постојање узрочне везе између процесних повреда и материјалне штете на коју су указивали подносиоци представке, тврдећи да не може спекулисати какав би исход националног поступка био да није повређено право на правично суђење (на пример, ECHR 10486/83, par. 55–57; 15523/89, par. 44; 56927/00, par. 19–21; 7544/04, par. 20–22; 10732/05, par. 50–54; 25381/02, par. 52).⁸ Главни разлог за одбијање накнаде материјалне штете код повреде процедуралних гаранција јесте поштовање принципа супсидијарности који уређује однос између суда из Стразбура и националних судова (Somers 2018, 235). Према том принципу, ЕСЉП није суд „четврте инстанце”, тако да оцену доказа националног суда не може заменити својом сопственом оценом (Pellonpää 1999, 114).

Било је тек неколико изузетака када је ЕСЉП одступио од ове редовне праксе и досудио накнаду материјалне штете

⁸ За разлику од тога, ЕСЉП је у овим случајевима редовно досуђивао накнаду нематеријалне штете због фрустрације подносиоца представке услед кршења процедуралних гаранција.

због повреде процедуралних гаранција из чл. 6 Конвенције. Најбољи пример за то је случај *Унтерпертингер против Аустрије*. Подносилац представке осуђен је од стране аустријског суда на 6 месеци затвора због доношења телесне повреде, а та одлука је базирана на изјавама жртава датих у полицији које су само прочитане на главном претресу, тако да оптужени није имао прилике да их испита. Суд у Стразбуру је такво поступање кривичног суда оквалификовао као кршење чл. 6, ст. 1 и 3 Конвенције. Подносилац представке је тражио накнаду материјалне штете због губитка зараде током шестомесечног боравка у затвору. Суд је закључио да пошто је подносилац представке „осуђен услед утврђивања кривице на начин који није био у складу са захтевима чл. 6” треба му досудити тражену накнаду за изгубљену зараду (ECHR 9120/80, par. 34–35). Још у два предмета ЕСЉП је био на истом становишту. У првом од њих Суд је сматрао да апликант који је кривично осуђен на основу изјава анонимних сведока има право на накнаду изгубљене добити (12489/86, par. 34–35),⁹ док је у другом то право признато власнику компаније који је изгубио купце, особље и пословне партнере услед дванаестогодишњег вођења истражног кривичног поступка, који је на крају обустављен (26073/03, par. 78–81).¹⁰

Суд је имао и трећи, компромисни, приступ код одлучивања о накнади материјалне штете због повреде процедуралних гаранција садржаних у чл. 6 Конвенције. У неким предметима ЕСЉП је истакао да се не може спекулисати какав би био исход суђења, додајући да ипак није искључено да је подносилац представке претрпео губитак (стварних) могућности (енгл. *loss of real opportunities*),¹¹ и

9 Суд је у овој пресуди рекао да се може досудити надокнада материјалне штете због процедуралних повреда Конвенције, али је питање правичног задовољења одложио јер још увек није било зрело за одлучивање. Међутим, пошто је у међувремену апликант у поновљеном националном поступку у којем су отклоњени процедурални пропусти из првог кривичног поступка, осуђен на исту казну, ЕСЉП у поступку по чл. 50 закључио да апликант у тој новој ситуацији нема право на накнаду изгубљене добити (ECHR 12489/86, Art. 50, par. 9–14).

10 У овом случају ЕСЉП је заузео став да се материјална штета може досудити и због кршења процедуралних гаранција, али он ту одштету није досудио јер из поднете документације није могао ни приближно утврдити износ материјалне штете.

11 „Губитак могућности или губитак шансе тиче се ситуација у којима неко има стварну могућност, али не и сигурност да стекне корист или избегне губитак, а остварење те могућности спречава кривица треће особе” (Somers 2018, 226). Губитак могућности може се описати и као губитак шансе да се оствари бољи резултат у националном поступку у ком су прекршене процедуралне гаранције (Somers 2018, 230).

досуђивао му накнаду због губитка тих могућности (ECHR 8966/80, par. 34–35; 9024/80, par. 35–38; 25444/94, par. 77–80; 4856/03, par. 48–50; 71440/01, par. 64; 34869/05, par. 72; 54425/08 et al., par. 66; 45197/13 et al., par. 84–66; 47072/15, par. 62–66). У суштини, у тим ситуацијама Суд је одбио да спекулише о могућем исходу националне парнице да су биле испоштоване гаранције правичног суђења, али је признао да су подносиоци представке претрпели одређену штету самим тим што им није било дозвољено да правилно представе свој случај и изнесу одбрану (Ichim 2015, 114).

На тај начин материјални губици апликанта ублажени су досуђивањем компензације за „губитак могућности” услед кршења права на правично суђење (Pellonpää 1999, 115).¹² Међутим, Суд том приликом није досуђивао пун износ штете, базирајући своју одлуку о делимичној накнади на начелу правичности.

Интересантан је предлог изнет у доктрини (Shelton 2015, 364) о начину на који би ЕСЉП требало да поступи у случају кршења процедуралних гаранција из чл. 6 Конвенције. Према њему очито је да већина захтева за накнаду материјалне штете у овим случајевима пропада због обавезе апликанта да докаже какав би био исход националног поступка да нису прекршене процесне гаранције, што вероватно никада не може бити учињено. Зато се предлаже да од апликанта буду затражени само докази за кршење чл. 6 Конвенције, а да се потом *onus probandi* пребаци на државу која би морала доказати да је кршење процедуралних гаранција било нешкодљиво, тј. да би исход националног поступка био исти и да није било тог кршења.

ЗАКЉУЧАК

Околност да ЕКЉП посебно не регулише одговорност држава уговорница за материјалну штету проузроковану кршењем преузетих обавеза није била препрека за њено прихватање у европском систему заштите људских права. Овај облик пружања новчаног правичног задовољења оштећеној

¹² Треба рећи да ЕСЉП губитак могућности није увек подводио под материјалну штету, већ га је некада третирао и као нематеријалну штету (ECHR 16424/90, par. 101–103; 35605/97, par. 36–44; 40476/98, par. 88; 16064/90 et al., par. 224; 37213/06, par. 31–33). И доктрина је подељена по том питању (видети Ichim 2015, 115).

страни створен је управо кроз праксу ЕСЈП. Том приликом Суд се ослањао на одштетна права држава уговорница инсистирајући на кумулативном испуњењу три услова одговорности за штету, а то су: противправни акт државе, проузроковање штете и постојање узрочне везе између таквог акта и настале штете. Тумачећи те општеприхваћене услове, Суд је ипак настојао да их у што већој мери прилагоди специфичној природи европског права људских права.

Кад је реч о услову противправности, Суд је у доброј мери одступио од изворне замисли твораца Конвенције да се државама наметну првенствено негативне обавезе. Уместо тога је кроз сопствену јуриспруденцију развио потпуно нови концепт позитивних обавеза које се управо крше непредузимањем мера ради остваривања гарантованих права. То се посебно односи на прећутне позитивне обавезе које нису предвиђене самим текстом, већ су настале као плод судске креације. С друге стране, Суд је сматрао да једино кршење материјалних позитивних обавеза може да доведе до одговорности држава, док код повреде процесних обавеза углавном није досуђивао накнаду материјалне штете не желећи да се упушта у пресуђивање на основу пуких претпоставки.

У погледу појма материјалне штете Суд је због непостојања одговарајуће одредбе у Конвенцији преузео појам из унутрашњих правних система европских држава, као и разликовање између стварне штете и измакле добити. Међутим, он обично није прецизирао дали се накнада досуђује на име једног или другог облика штете или се одређивао за паушалну накнаду. Поред тога, још увек нису изграђени јасни и прецизни критеријуми за израчунавање висине накнаде. У досадашњој јуриспруденцији постоји само неколико општих правила о одмеравању накнаде, тако да је Суду остављено широко поље за дискреционо одлучивање.

Најкомпликованији услов одговорности државе свакако је постојање узрочне везе између кршења зајемченог права и настале штете. Код накнаде материјалне штете ЕСЈП је захтевао да апликант докаже постојање довољно јаке узрочне везе, што је за последицу имало да је она знатно ређе досуђивана него накнада нематеријалне штете. Суд се веома површно упуштао у тумачење овог услова, делујући увек од случаја до случаја, без намере да установи неке

опште принципе. Он је том приликом често давао магловита, па и контрадикторна објашњења, услед чега је врло тешко формулисати неке апстрактне и дефинитивне закључке о каузалности код накнаде материјалне штете.

РЕФЕРЕНЦЕ

Adamsons v. Latvia, No. 3669/03, Judgment of 24 June 2008, EC LI:CE:ECHR:2008:0624JUD000366903.

Akandji-Kombé, Jean-François. 2007. *A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights*. Human Rights Handbook, No 7. Strasbourg: Council of Europe.

Akkoc v. Turkey, Nos. 22947/93 and 22948/93, Judgment of 10 October 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1010JUD002294793.

Allard v. Sweden, No. 35179/97, Judgement of 24 June 2003, EC LI:CE:ECHR:2003:0624JUD003517997.

Appietto v. France, No. 56927/00, Judgment of 25 February 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0225JUD005692700.

Augenstein, Daniel and Lukasz Dziedzic. 2017. "State Obligation to Regulate and Adjudicate Corporate Activities under the European Convention on Human Rights." *European University Institute Working Papers Law* 15: 1–37.

Ayder and Others v. Turkey, No. 23656/94, Judgement of 8 January 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0108JUD002365694.

Bähnk v. Germany, No. 10732/05, Judgment of 9 October 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:1009JUD001073205.

Balogh v. Hungary, No. 47940/99, Judgment of 20 July 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0720JUD004794099.

Basoukos v. Greece, No. 7544/04, Judgment of 27 April 2006, EC LI:CE:ECHR:2006:0427JUD000754404.

Berrehab v. The Hetherlands, No. 10730/84, Judgement of 21 June 1988, ECLI:CE:ECHR:1988:0621JUD001073084.

Beyeler v. Italy (Art. 41), No. 33202/96, Judgement of 28 May 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0528JUD003320296.

Bilgin v. Turkey, No. 23819/94, Judgement of 16 November 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1116JUD002381994.

Bukovac Puvača Maja, Gabrijela Mihelčić, i Maša Marochini Zrinski. 2019. „Uzročna veza kao pretpostavka odgovornosti za štetu u europskim nacionalnim pravnim sustavima, praksi Suda Europske unije i Europskog suda za ljudska prava.” *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske* 10 (1): 25–49. doi: 10.32984/gapzh.10.1.2.

Campbell and Cosans v. the United Kingdom (Article 50), Nos. 7511/76 and 7743/76, Judgment of 22 March 1983, ECLI:CE:ECHR:1983:0322JUD000751176.

Cataldo and Others v. Italy, Nos. 54425/08, 58361/08, 58464/08, 60505/08, 60524/08 and 61827/08, Judgment of 24 June 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0624JUD005442508.

Ceacir v. Moldova (Art. 41), No. 11712/04, Judgement of 10 December 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:1210JUD005011506.

Colozza v. Italy, No. 9024/80, Judgment of 12 February 1985, ECLI:CE:ECHR:1985:0212JUD000902480.

Costello-Roberts v. the United Kingdom, No. 13134/87, Judgement of 25 March 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0325JUD001313487.

Cvijetić v. Croatia, No. 71549/01, Judgement of 26 February 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0226JUD007154901.

Ćorić, Vesna. 2017. *Naknada štete pred evropskim nadnacionalnim sudovima*. Beograd: Institut za uporedno pravo.

Degan, Vladimir-Đuro. 2011. *Međunarodno pravo*. Zagreb: Školska knjiga.

Dodov v. Bulgaria, No. 59548/00, 17 January 2008, ECLI:CE:EC HR:2008:0117JUD005954800.

Doğan and Others v. Turkey (Art. 41), Nos. 8803–8811/02 et al., Judgment of 13 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0713JUD000880302.

Draguta v. Moldova, No. 75975/01, Judgement of 31 October 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:1031JUD007597501.

Draon v. France, [GC], No. 1513/03, 6 October 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:1006JUD000151303.

Dubetska and Others v. Ukraine, No. 30499/03, 10 February 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0210JUD003049903.

Dubinskaya v. Russia, No. 4856/03, Judgment of 13 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0713JUD000485603.

European Court of Human Rights (ECHR), Practice Direction – Just Satisfaction Claims, issued by the President of the Court on 28 March 2007.

European Court of Human Rights (ECHR), Rules of Court, 4 November 2019.

Ezelin v. France, No. 11800/85, Judgement of 26 April 1991, ECLI:CE:ECHR:1991:0426JUD001180085.

Fedtke, Jörg. 2011. “Protective Purpose of the Rule.” In *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 539–566. Berlin: De Gruyter.

Freitag v. Germany, No. 71440/01, Judgment of 19 July 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:0719JUD007144001.

Gillow v. the United Kingdom (Art. 50), No. 9063/80, Judgment of 14 September 1987, ECLI:CE:ECHR:1987:0914JUD000906380.

Goddi v. Italy, No. 8966/80, Judgment of 9 April 1984, ECLI:CE:ECHR:1984:0409JUD000896680.

Haider, Dominik. 2013. *The Pilot-Judgement Procedure of the European Court of Human Rights*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

Harris David, Michael O’Boyle, Ed Bates, and Clara Buckley. 2018. *Law of the European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.

Hauschildt v. Denmark, No. 10486/83, Judgment of 24 May 1989, ECLI:CE:ECHR:1989:0524JUD001048683.

Hurtado v. Switzerland, No. 17549/90, Judgement of 28 January 1994, ECLI:CE:ECHR:1994:0128JUD001754990.

Iatridis v. Greece, No. 31107/96, GC Judgement of 19 October

2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1019JUD003110796.

Ichim, Octavian. 2015. *Just Satisfaction under European Convention on Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

Iglesias Gil and A.U.I. v. Spain, No. 56673/00, Judgment of 29 April 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0429JUD005667300.

Imakayeva v. Russia, No. 7615/02, Judgement of 9 November 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:1109JUD00761502.

International Law Commission [ILC], Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries [Draft articles]. Yearbook, 2001, Vol. II, Part 2.

İpey v. Turkey, No. 25760/94, Judgement of 17 February 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0217JUD002576094.

Jelić, Ivana. 2009. *Odgovornost država u međunarodnom pravu*. Podgorica: Pobjeda.

Jokela v. Finland, No. 28856/95, Judgement of 21 May 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0521JUD002885695.

Kellner, Markus, and Isabelle C. Durant. 2011. "Causation." In *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 449–500. Berlin: De Gruyter.

Kingsley v. the United Kingdom, No. 35605/97, Judgment of 28 May 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0528JUD003560597.

Kissling, Christa, and Denis Kelliher. 2011. "Compensation for Pecuniary and Non-Pecuniary Loss." In: *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 579–724. Berlin: De Gruyter.

Koku v. Turkey, No. 27305/95, Judgment of 31 May 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:0531JUD002730595.

Kulis v. Poland (Art. 41), No. 15601/02, Judgement of 6 October 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1006JUD002720903

Lustig-Prean and Beckett v. United Kingdom, (Art. 41) Nos. 31417/96 et al., Judgement of 25 July 2000, ECLI:CE:ECH

R:2000:0725JUD003141796.

McMichael v. the United Kingdom, No. 16424/90 Judgment of 24 February 1995, ECLI:CE:ECHR:1995:0224JUD001642490.

Merger and Cros v. France, No. 68864, Judgement of 22. December 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:1222JUD006886401.

Mikheyev v. Russia, No. 77617/01, Judgement of 26 January 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0126JUD007761701.

Mowbray, Alastair. 2004. *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*. Oxford: Hart Publishing.

Musial v. Poland, No. 24557/94, Judgment of 25 March 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:0325JUD002455794.

Nachova and Others v. Bulgaria, No. 43577/98 & 43579/98, GC Judgement of 6 July 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:0706JUD004357798.

Nikolova and Velichova v. Bulgaria, No. 7888/03, Judgement of 20 December 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:1220JUD00788803.

Nikula v. Finland, No. 31611/96, Judgment of 21 March 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0321JUD003161196.

Oliphant, Ken, and Katarzyna Ludwichowska. 2011. "Damage." In *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 397–448. Berlin: De Gruyter.

Ommer v. Germany (no. 2), No. 26073/03, Judgment of 13 November 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:1113JUD002607303.

Öneryildiz v. Turkey, No. 48939/99, GC Judgement of 30 November 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:1130JUD004893999.

Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland, Nos. 14234/88 et. al., Judgement of 29 October 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:1029JUD001423488.

Pannocchia v. Italy, No. 37008/97, Judgement of 17 April 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0417JUD003700897.

Papamichalopoulos and Others v. Greece, (Art. 50), No. 14556/89, Judgment of 31 October 1995, ECLI:CE:ECHR:1995:1031JUD001455689.

Paunović, Milan, i Slavoljub Carić. 2007. *Evropski sud za ljudska prava: nadležnost i postupak*. Beograd: Službeni glasnik.

Pélissier and Sassi v. France, No. 25444/94, Judgment of 25 March 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:0325JUD002544494.

Pellonpää, Matti. 1999. "Individual Reparation Claims under the European Convention on Human Rights." In *State Responsibility and the Individual. Reparation in Instances of Grave Violations of Human Rights*, eds. Albrecht Randelzhofer and Christian Tomuschat, 109–129. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.

Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland (Art. 50), No. 12742/87, Judgment of 9 February 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0209JUD001274287.

Pleş v. Romania, No. 37213/06, Judgment of 12 April 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0412JUD003721306.

Plus storitveno podjetje d.o.o. v. Slovenia, No. 47072/15, Judgment of 23 October 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1023JUD004707215.

Popović, Dragoljub. 2012. *Evropsko pravo ljudskih prava*. Beograd: Službeni glasnik.

Radiojević, Zoran, i Nebojša Raičević. 2019. „Naknada troškova postupka kao oblik pravičnog zadovoljenja u praksi Evropskog suda za ljudska prava.” *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 58 (85): 73–94. doi: 10.5937/zrpfno-24270.

Radiojević, Zoran, i Nebojša Raičević. 2020a. "State Liability for Non-Pecuniary Damages in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights." *Teme* 44 (1):17–32. doi: 10.22190/TEME191114006R

Radiojević, Zoran, i Nebojša Raičević. 2020b. „Oblici pravičnog zadovoljenja u evropskom sistemu zaštite ljudskih prava.” *Srpska politička misao* 67 (1): 227–254.

Radunović and Others v. Montenegro, Nos. 45197/13, 53000/13

- and 73404/13, Judgment of 25 October 2016, ECLI:CE:EC HR:2016:1025JUD004519713.
- Ramsahai and Others v. The Netherlands*, No. 52391/99, GC Judgement of 15 May 2007, ECLI:CEECHR:2007:0515J UD005239199.
- Sabeh El Leil v. France*, [GC], No. 34869/05, Judgment of 29 June 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0629JUD003486905.
- Schmautzer v. Austria*, No. 15523/89, Judgment of 23 October 1995, ECLI:CE:ECHR:1995:1023JUD001552389.
- Schwabe v. Austria*, No. 13704/88, Judgement of 28 August 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0828JUD001370488.
- Scozzari & Giunta v. Italy*. No. 39221/98; 41963/98, GC Judgement of 13 July 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:0713J UD003922198.
- Seyithan Demir v. Turkey*, No. 25381/02, Judgment of 28 July 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0728JUD002538102.
- Shelton, Dinah. 2015. *Remedies in International Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Somers, Stefan. 2018. *The European Convention on Human Rights as an Instrument of Tort Law*. Cambridge: Intersentia.
- Sovtransavto Holding v. Ukraine*, (Art. 41) No 48553/99, Judgement of 2 October 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:100 2JUD004855399.
- Stoyanova, Vladislava. 2018. "Causation between State Omission and Harm within the Framework of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights." *Human Rights Law Review* 18 (2): 309–346. doi: 10.1093/hrlr/ ngy004.
- Stretch v. United Kingdom*, No. 44277/98, Judgement of 24 June 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0624JUD004427798.
- T. and Others v. Finland*, No. 27744/95, Judgement of 13 December 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:1213JUD002774495.
- Tomasi v. France*, No. 12850/87, Judgement of 27 August 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0827JUD001285087.

Trabajo Rueda v. Spain, No. 32600/12, Judgment of 30 May 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0530JUD003260012.

Unterpertinger v. Austria, No. 9120/80, Judgment of 24 November 1986, ECLI:CE:ECHR:1986:1124JUD000912080.

Varnava and others v. Turkey, Nos. 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90, Judgment of 18 September 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0918JUD001606490.

Willis v. United Kingdom, No. 36042/94, Judgement of 11 June 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0611JUD003604297.

Windisch v. Austria (Article 50), No. 12489/86, Judgment of 28 June 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0628JUD001248986.

Windisch v. Austria, No. 12489/86, Judgment of 27 September 1990, ECLI:CE:ECHR:1990:0927JUD001248986.

Wirtschafts-Trend Zeitschriften-Verlagsgesellschaft MBH v. Austria, No. 66298/01; 15653/02, Judgement of 13 December 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:1213JUD006629801.

Yanakiev v. Bulgaria, No. 40476/98, Judgment of 10 August 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0810JUD004047698.

Young, James & Webster v. United Kingdom, No. 7601/76; 7806/77, Judgement of 18 October 1982, ECLI:CE:ECHR:1982:1018JUD00760176.

Yöyler v. Turkey, No. 26973/95, Judgement of 24 July 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0724JUD002697395.

Zvolsky & Zvolska v. Czech Republic, No. 46129/99, Judgement of 12 November 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:1112JUD004612999.

Nebojša Raičević*

Law Faculty, University of Niš

Zoran Radivojević**

Law Faculty, University of Niš

**LIABILITY OF THE STATE PARTIES FOR
PECUNIARY DAMAGE CAUSED BY VIOLATION
OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN
RIGHTS**

Resume

The liability of States for pecuniary damage caused by a violation of the rights guaranteed by the Convention requires the cumulative fulfillment of three requirements. These requirements are not explicitly set out in the Convention but have been formulated in the extensive case-law of the ECtHR, by relying on tort law of the State Parties. The first requirement for liability is that there is a breach of the Convention as a wrongful act of the state. A violation of the Convention exists if the State Party has not complied with its obligations, either negative or positive. Thus, a State will be liable only for wrongful acts that are attributable to the State, i.e. for acts performed by its bodies or other entities that exercise elements of the governmental authority or act under the control of the State. The next condition is the existence of pecuniary damage. As the Convention does not contain a definition of pecuniary damage, the Court has taken its concept from the internal legal systems of European states. In its case-law, the Court awarded both compensation for sustained damage and for loss of profit. As there are no clear and precise criteria for calculating the amount of damages in the Convention and other ECtHR documents, the Court has a wide margin of appreciation. The third and the most complicated requirement for the liability of a State Party is the causal link between the wrongful act of the State and the damage caused. Like the national courts of most European countries, the Court first applies the but for test in order to determine the factual causality. Then, it

* E-mail address: raicko@prafak.ni.ac.rs.

* E-mail address: zoranr@prafak.ni.ac.rs.

establishes the legal causality, where the ECtHR has required a higher degree of causal connection. Unfortunately, the Court has never clarified what it was guided by when establishing sufficient causal connection. The Court judgments often contain vague and even contradictory explanations, which make it very difficult to formulate some general and definitive conclusions, especially concerning violations of procedural guarantees.

Keywords: European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, state liability, violations of human rights, just satisfaction, monetary compensation, wrongful act, pecuniary damage, causal link

* Овај рад је примљен 29. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Нада М. Радушки*

Институт за политичке студије, Београд

ЕТНОГЕНЕЗА, ИДЕНТИТЕТ И ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ВЛАХА У СРБИЈИ

Сажетак

На етничкој карти Србије влашка етничка заједница заузима посебно место, специфична по многим својим карактеристикама - порекло, језик, традиција, обичаји, демографски развој и др.). У раду се проучава етногенеза Влаха, кроз призму сложених историјских, миграционих, етногенетских, интеграционих и асимилационих процеса, сагледавањем различитих теорија, ставова и мишљења, често дијаметрално супротних, што имплицира на закључак да ова тема још увек није у довољној мери истражена и да захтева мултидисциплинарни приступ. Анализа популационог развоја Влаха, базирана на пописним подацима (1948–2011), показује велике варијације у њиховој бројности као резултат честе промене националне припадности, док су код декларисања о матерњем језику стабилнији изјашњавајући се за свој етнос. Иако је у одређеној мери присутна алтерофонија, влашки језик се одржао до данас, што је од велике важности за очување њиховог националног и лингвистичког идентитета, док је уједно познавање званичног језика неопходно за пуну интеграцију у друштвени, културни и политички живот Србије.

Кључне речи: Власи, порекло, матерњи језик, идентитет, демографски развој, Србија

* Имејл-адреса: nadaraduski@gmail.com.

У научној, стручној, па и широј друштвеној јавности све чешће се срећемо са питањем ко су Власи и одакле воде порекло, имајући у виду да постоје различите, често дијаметрално супротне теорије и мишљења о етногенези Влаха. Наука још увек није дала јасан одговор на ово питање, јер у досадашњим истраживањима није дошла до поузданих историјских података нити је понудила значајније научне радове мултидисциплинарног приступа. С обзиром на углавном недовољну и несистематизовану изворну грађу, често се радило о неодређеним ставовима, ограниченим резултатима, као и релативно скромном научном доприносу, због чега је будуће проучавање етногенезе влашке етничке заједнице и савремених етничких процеса од великог значаја. Сложена миграциона и етнодемографска кретања, под деловањем бројних природних и друштвених чинилаца, значајно су утицала на социо-економски развој, етницитет, језик и културу влашког становништва. Бурни историјски и политички догађаји на Балкану рефлектовали су се на начин живота, честе миграције, популациону динамику и национални идентитет, па се може рећи да порекло Влаха по много чему и даље остаје енигма, при чему је мистификација њихове националне припадности неретко политичке природе. О пореклу Влаха постоје различите теорије и много конфузије. Зато истраживање етногенезе као важне компоненте националног и језичког идентитета Влаха, која није ни мање ни више компликована од етногенезе других балканских народа, захтева интердисциплинарни приступ и познавање историје, географије, демографије, етнологије, лингвистике и других сродних научних дисциплина.

МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА И ЕТНИЧКО ПОРЕКЛО ВЛАХА У СРБИЈИ

Влашка национална мањина у Србији је специфична по многим карактеристикама, а пре свега по етнодемографском и историјском развоју, просторном размештају, миграционим одликама, националној и политичкој еманципацији, језику, традицији и обичајима. Припадници влашке мањине концентрисани су у региону источне Србије, који је у географском и антрополошком погледу такође врло

специфичан. Историјски извори указују да су се, пре римског освајања Балкана, на данашњој територији источне Србије простирале Мезија и Тракија, чије становништво је говорило неком мешавином азијско-европског језика са примесама и појмовима из латинског и германског, а северно, одвојена Дунавом, простирала се Дакија. Све три провинције су од првог до четвртог века нове ере биле под влашћу Римљана, па је становништво у потпуности романизовано, а латински је био главни језик (Vlahović 1998, 97). Нешто каснији продор Хуна, а затим и Гота, такође је оставио значајног трага на етничку слику тог региона. Даљи развој историјских догађаја показује да у шестом веку преко источне Србије продиру на Балкан словенска племена која ће се ту временом трајно настанити. До седмог века завршено је насељавање словенских племена (вероватно предака Тимочана и Браничеваца) који староседеоце називају Власима (а предео северно од Дунава Влашка), при чему етничко мешање Словена и староседелаца постаје све интензивније (Petrović 1996, 796). Упркос томе што су Власи углавном били сточари, за разлику од новодошних Словена, они су као представници романизованих балканских староседелаца дошљацима пренели многе античке тековине, знања и обичаје, о чему сведоче латинске посуђенице у језицима Јужних Словена. Касније, хронолошки гледано, на промену етничке слике источне Србије утицали су Бугари, затим византијска доминација (од 9. до 13. века), у међувремену формирана српска држава Стефана Немање (1181–1190), и на крају турска окупација.

У периоду развијеног феудализма (до 15. века), Власи на територији данашње Србије били су етнички углавном славинизирани, при чему се под Власима у том периоду не подразумева етничка скупина, већ посебан социјални слој са формираним обавезама према феудалној класи, коме је сточарство било главно занимање.¹ Са турском окупацијом

1 Законик цара Душана из 1345. године је први званични правни акт у Србији који спомиње Влахе као део укупног, невластелинског становништва, при чему је њихов положај био нешто бољи у односу на друге, зависне сељаке оптерећене разним дажбинама и са ограниченом слободом кретања. Власи су водили претежно номадски начин живота, да би се тек касније почели настањивати по селима. Под именом Влаха се у држави цара Стефана Душана подразумевао становник који није био српског порекла и није говорио српским језиком (мада га је познавао у циљу боље комуникације и трговине). Исто тако, Власи и Срби нису смели да ступају у мешовите бракове, јер су такви бракови били забрањени (Mutavdžić 2008, 298).

овог дела Балкана (1396), која се одржала скоро до половине 19. века (1833), становништво источне Србије било је изложено многим тешкоћама, због чега се исељавају у разним правцима, а највише преко Дунава, на простор Румуније и Угарске. Стални емиграциони и имиграциони токови, проузроковани турском влашћу, политичким и економским факторима, као и мешања домицилног становништва са досељеницима, значајно су се рефлектовали на етнички састав тог подручја.

У источној Србији на почетку 18. века у највећем проценту било је заступљено досељено становништво са Косова и из јужне Србије, али је за демографски девастирану Србију кључни догађај представљала Велика сеоба Срба. Косовско становништво, бежећи од Турака (први пут 1690. и други пут 1737. године), прешло је Саву и Дунав и расуло се по Војводини, Мађарској, Румунији, Молдавији и Украјини. Једна веће скупина прешла је у Тимок и Крајину, мешајући се са влашко-тимочким становништвом, а упоредо источну Србију насељава и влашко становништво које долази са севера, као и шопско становништво придошло из Загорја и Видина, које је населило околину Књажевца и долину Тимока, доносећи са собом неке одлике бугарског менталитета.²

У то време преци данашњих Влаха били су обесправљени сељаци у румунским кнежевинама Влашкој и Молдавији, као и под влашћу Аустрије и Мађарске на подручју Баната, Ердеља и у Добруци. Економска и социјална структура румунског друштва била је веома неповољна, а изузетно тежак положај сељака био је најтежи и најнехуманији у читавој Европи, што је представљало окидачки механизам миграционих кретања за време феудализма (Petrović 1996, 802). Досељавање Влаха са севера у једном периоду је подстицала и аустријска власт (чијој је администрацији са седиштем у Темишвару припао део карпатске Србије), јер

2 У време Велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем у ове крајеве населила се кос-метохијска струја (села Црноречке котлине) чији су потомци и данас главно српско становништво у околини Зајечара, у Хомољу, Ресави и Звизду. После њиховог досељавања почело је долазити становништво са динарском струјом (из динарских крајева има највише оних из околине Сјенице и Црногораца, а мање Херцеговаца), затим тимочко-браничевска струја (обухвата унутрашња пресељавања), као и моравско-вардарска (која је довела досељенике из Поморавља, Повардарја и Грчке и населила јужне и југозападне делове Црноречке котлине). У мањим групама подручје Црноречке котлине населили су Власи са севера, а затим и Крајину и Кључ, брдско подручје Звизда и Горњи Пек (Vesić 1978).

је у доба аустријске окупације (1718–1739) вршена планска колонизација Војводине и источне Србије. Ово насељавање Влаха дало је завршну физиономију етничкој структури источне Србије, уз прилив Срба који долазе из крајева под Турцима (Petrović 1968, 47). Влашко становништво досељено из Влашке и Аустрије добијало је помоћ и додатне олакшице, што је код њих створило осећај привржености и припадања српском народу, па је за Влахе Србија била из економских разлога имиграциона земља све до Балканских ратова почетком 20. века. Још интензивније досељавање Влаха у ове крајеве дешава се у време друге колонизације, после аустро-турског рата (1788–1791), када је у Влашкој завладала велика глад и становништво у већем броју прешло преко Дунава и населило Подунавље, које је било под турском влашћу. У време ових ратова, као и са догађајима из 1788. године познатим под називом Кочина крајина, почиње период интензивнијег досељавања предака данашњег становништва, које достиже максимум у првим деценијама 19. века (Vlahović 1998, 98).

Становништво источне Србије често је било принуђено на миграције, посебно у време ратова и када је овај регион постајао периферан у оквиру римских, византијских, словенских, а касније и турских административних јединица, али се велики број миграната, чим би се ратни сукоби смирили, враћао на своја огњишта. Осетнији повратак, међутим, примећује се тек када су ови крајеви дефинитивно ослобођени од Турака. У то време евидентан је велики број повратника из Угарске и Румуније, а са њима су дошле и бројне влашке породице из Баната, које и данас живе на овим просторима. Касније, миграције нису биле тако масовне, или су биле привремене, па осим унутрашњих миграционих кретања, међусобних мешања и укрштања, других етничких промена није било, ако се изузму политички догађаји кроз које су Власи и Срби пролазили заједно (Vlahović 1980, 107). Миграционим процесима потпуно је измењено становништво у овим областима, тако да је тешко установити ко су „прави” староседеоци. Детаљна анализа узрока исељавања и уселавања, инверзних и полиинверзних миграција, могла би дати значајне резултате, посебно важне за етногенезу Влаха. Дуготрајне миграције, различитог обима, смера и интензитета, као главна детерминанта демографског развоја становништва, несумњиво су дале печат и пресудно утицале на етничку слику источне Србије.

Када се говори о пореклу и идентитету Влаха, српско-влашкој симбиози и етногенетским процесима у току историјског развоја друштва, у научним круговима влада прилична конфузија. Не постоји сагласност аутора – историчара, географа, социолога, културолога и других, о етногенези Влаха, али се сва та различита гледишта могу свести на неколико доминантних теорија. По једној, Власи су у ствари Срби који су пред најездом Турака пребегли у данашњу Румунију, тамо се временом романизовали, а у Србију се вратили када су се услови поправили; по другој, Власи су романизовано староседелачко становништво, првенствено Трачани; а по трећој, Власи су досељеници из Румуније у време аустро-угарских ратова (Stojadinović i Trailović 2017, 236; Mihajlović 2014, 212).

Познати српски етнолог Тихомир Ђорђевић формулисао је тзв. инверзну теорију, по којој су Власи потомци Срба који су са продором Турака на Балкан бежали на север, у Банат и Ердељ, тамо се под утицајем Влаха (како су Срби тада звали Румуне) „повлашивали”, па се враћали као Власи кад су у Србији створене повољне прилике за повратак.³ Он тврди да међу Власима источне Србије нема потомака „балканских старинаца”, док су топоними овог краја, са веома малим изузецима, сви српски. Чак и међу самим становништвом влашког говорног језика постоје недвосмислена народна предања о томе како су они раније (до великих сеоба Срба пред најездом Турака) били Срби, односно да потичу од српских исељеника који су прелазили Дунав и мешали се с тамошњим румунским живљем.⁴ При томе, „треба разликовати став да су Власи пореклом из Румуније и став да су пореклом Румуни” (Marjanović 1981, 40). Другачија научна мишљења ову теорију сматрају неодрживом, због хипотезе о „повлашавању” Срба,

3 Инверзну теорију Тихомир Ђорђевић је формулисао за потребе југословенске делегације на Мировној конференцији у Паризу, која је на крају Првог светског рата цртала нову мапу Европе. Истичући да се не ради о етничким Румунима него о „повлашеним” Србима, Ђорђевић је желео да сузбије румунске претензије на територију источне Србије, које су се отворено испољиле на тој Конференцији, и које су реално претиле да Србији одузму део територије (Durlić 2020, 33).

4 У оквиру изучавања порекла Влаха, Тихомир Ђорђевић у свом путописном делу „Кроз наше Румуне” наводи да „сви Румуни источне Србије нису Румуни по пореклу”. Многи од њихових предака некада су били Срби, који су услед ратова и турске окупације пребегли у Румунију и источни Банат, тамо се асимиловали, а касније као Румуни, са правим Румунима дошли у Србију. О томе сведоче очувана српска имена и традиција, мада су живећи у румунској средини заборавили свој језик и поједине српске обичаје (Ђорђевић 1906).

постављајући логично питање: ако су Власи настали од Срба који су на румунском етничком простору „повлашени” у периоду од 14. до 18. века, „како онда нису повлашени Срби који су тамо остали још два века после тога, и то у време кад је асимилаторска снага Румуније постала вишеструко јача (српска дијаспора управо у румунском Банату очувана је боље него био где другде)” (Durlić 2020, 33–35).

За разлику од инверзне, тзв. аутохтонистичка теорија тврди да су Власи староседеоци, најстарији народ на простору источне Србије, односно да су романизована аутохтона популација Трачана која се доласком Словена сели у планине и бави сточарством. Међутим, и ово гледиште је дискутабилно јер почива на хипотези да човек вековима живи на једном месту, о чему сведочи систематско антропогеографско истраживање порекла становништва које је започело још 1896. године по методологији географа Јована Цвијића, а која се састојала у „проучавању становништва на лицу места, од села до села, од куће до куће” (Cvijić 1966). Цвијић је утврдио велики број досељеника са румунског етничког простора, који су тада чиниле само Влашка и Молдавија, а идентична ситуација је и са пореклом српског народа у источној Србији где је евидентирао и породице чији су преци стигли са Косова већ после Косовске битке (14. век), а не само током Велике сеобе Срба (18. век).⁵ Аутохтонистичкој теорији могуће је прикључити и теорију румунских научника, по којој су Власи источне Србије остаци римског становништва које је цар Аурелијан преселио из Дакије (данашња Румунија) у Мезију (која је у трећем веку обухватала целу област данашње источне Србије). Аурелијан је повукао цео римски плебс (војнике, чиновнике, велепоседнике, трговце, једном речју римске богаташе), док су у Дакији остали само сељаци од којих ће касније настати данашњи Румуни. Један део овог становништва је пред доласком Словена

5 У једном периоду, а посебно у другој половини 17. века, овај регион био је знатно опустошен. Старо становништво је било српско. У готово опустеле крајеве најпре су дошли Косовци, а после њих највећи део влашког становништва доселио се из Баната и Ердеља. Временом је дошло до разноврсних укрштања и мешања између становништва разних струја досељавања, Власи су се претапали у Србе, а Срби у Влахе. Услед тога се северно од Ртња формирала нарочита етничка група у којој има регионалних специфичности, али је као целина знатно другачија од становништва јужно од Ртња. Током 18. и 19. века миграције добијају нови замаха, када је источна Србија насељена новим углавном косовско-метохјским и црногорским становништвом, али и румунским, које у потрази за бољим животом долази у Србију заједно са повратницима српског порекла (Cvijić 1922,70).

отишао на запад у приморске градове, а други део, од кога су настали данашњи Власи, повукао се у планине Мезије и почео да се бави сточарством (Poulton 1997). На неодрживост и ове теорије указује раније поменута антропогеографска грађа, док њене присталице доказе проналазе у ретким помињањима етнима Влах.

Треће научно гледиште посматра Влахе као део румунског народа. Реч је о популацији која је настала романизацијом балканских староседелаца. Наиме, иако међу савременим Власима има порумуњених Срба, Бугара и других, то не може променити чињеницу да они постоје као романски елемент са многим карактеристикама које су сродне или идентичне и код осталих балканских Романа (Draškić 1969; 1975). Ову теорију нису осмислили румунски већ српски научници у 19. веку. Тако је В. Јакшић, који се сматра оцем српске статистике, први написао, и пре него што је Румунија на Берлинском конгресу 1878. године међународно призната као независна држава, да су „Власи или Румуни” најмногобројнија несловенска народност у Србији, и да су „повезани са својим једноплеменцима који живе у Влашкој и Банату” (Durlić 2020, 37).

Најближе истини је гледиште да су у мањој или већој мери све наведене теорије тачне, односно да порекло Влаха на простору источне Србије није јединствено. Другим речима, један део Влаха потиче од Срба који су у дужем периоду живели у Румунији преузели румунски језик и обичаје, други део су потомци аутохтоног балканског становништва, и трећи део су пореклом Румуни досељени у Србију. Треба имати у виду да су се етнички процеси са мањим или већим интензитетом одвијали током целог средњег века, да би се тек у 19. веку окончало конституисање данашњих држава. Уједињењем кнежевина Влашке и Молдавије настаје Румунија, а Власи су конститутивни елемент становништва Румуније, али чине и мање групе лоциране по целом Балкану, јужно и западно од Дунава. У том смислу, у источној Србији влашку етничку заједницу поред румунских Влаха чине и романизовани Срби, па се она дефинише као српско-румунска мешавина двојног идентитета, а докази за то су многе језичке подударности, сличности у начину живота, ношњи, обичајима, народној књижевности и другим етнолошким обележјима (Dragić 2002; Perić 2014).

Имајући у виду конфузију у погледу наведених теорија, многи аутори тврде да је порекло Влаха најлакше утврдити на основу богате антропогеографске оставштине и дубљим истраживањем миграционих кретања, језичке грађе и елемената из народне књижевности, што указује на необичан етнички профил Влаха као мешавину више генетских компоненти, специфичан у погледу националног идентитета јер садржи и румунски и српски део, али који несумњиво има и елементе који воде порекло из предроманске и предсловенске етничке основе.⁶ Зато се досадашња научна истраживања и теоријски закључци о етногенези Влаха могу схватити само као допринос и подстицај за даље проучавање још увек непоуздано утврђеног порекла влашке етничке заједнице.

ЕТНОДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ВЛАХА У СРБИЈИ

Миграције, природни прираштај, етничко декларисање, асимилациони и интеграциони процеси, као и друштвено-политичке околности, мењали су демографску слику и место Влаха на етничкој карти Србије. Током времена етнички процеси одвијали су се у два развојна правца: с једне стране, у правцу формирања појединих етничких група, што је водило ка даљим етапама развоја нација, и с друге стране, у правцу интеграције различитих етноса, без обзира да ли је реч о асимилацији, симбиози, хомогенизацији или социјалној интеграцији која подразумева повезивање појединих етничких заједница преко склапања хетерогених бракова, билингвизма и промене националне припадности.

Популациона динамика Влаха, 1948–2011

Анализа квантитативних и квалитативних промена у демографском кретању Влаха базирана је на подацима званичних пописа становништва спроведених у периоду

6 Румунски део је онај који називамо етничким и који садржи матерњи језик и његове фолклорне и духовне творевине, дакле традиционалну културу коју је влашки сељак стварао вековима у аутархичном животу унутар своје сеоске заједнице. Српски део идентитета чини његова политичка надградња која се обично зове националном свешћу, а која је формирана у Србији, истовремено са стварањем српске нације и њене националне свести (Durlić 2020, 39).

после Другог светског рата (1948–2011), на основу којих се може се добити слика о популационој динамици и трендовима у посматраном временском раздобљу.⁷ У свим пописима било је инкорпорирано питање о националности, на које су се грађани Србије, у складу са уставним одредбама, могли слободно (не)декларисати. Субјективни карактер ове етничко-пописне одреднице пружа могућност промене националне припадности, што је често представљало отежавајућу околност за правилну анализу етнодемографских појава и компарацију пописних резултата. Сваки попис представља огледало политичких прилика које су на одређени начин утицале на изјашњавање и трајну или привремену етничку алтернатију, као одговор на актуелна збивања. У складу с тим, атипичне варијације у бројности Влаха, од пописа до пописа, не могу се објаснити само природном (наталитет и морталитет) и миграционом компонентом, већ треба имати у виду и честе промене приликом националног декларисања проузроковане друштвеним околностима, односно дејство субјективног фактора који је, мада квантитативно тешко мерљив, често имао пресудну улогу у популационој динамици Влаха (Raduški 2007, 34).

Први попис после Другог светског рата (1948)⁸ показао је да влашка мањина броји 93,4 хиљаде (1,4%) и налази се на четвртном месту у етничкој структури Србије (после албанске, мађарске и хрватске мањине), док су у централној Србији, где су територијално концентрисани, чинили бројчано (после бугарске) најрелевантнију националну мањину (2,3%) (табела 1).

7 Први подаци о националном саставу могу се пронаћи у пописима спроведеним средином 19. века, али нису обухватили све националне заједнице. Тако, на основу пописа 1859. године објављени су први резултати о народности, али само са разликовањем Срба и Влаха, пошто је од неспрских народности једино влашка била нешто јаче заступљена, посебно у четири источна округа (крајински, црноочки, пожаревачки, ћупријски). Попис из 1866. даје детаљније информације о етничком саставу тадашње Србије: Срби 87%, Власи 10,5%, Роми 2,1%, и 0,5% остале народности (Republički zavod za statistiku [RZS] 1954). На Берлинском конгресу (1878), Румунија је призната као држава, а Србији је наметнуто питање мањина као услов за међународно признање, па су од тада Власи пописивани као Румуни. Остали пописи спроведени до краја 19. века показују мале уделе неспрског становништва, а оваква етничка слика Србије задржаће се све до нових територијалних проширења после Балканских ратова и Првог светског рата.

8 Пре Другог светског рата питање о националној припадности није фигурирало у пописима становништва, већ само о матерњем језику и вероисповести (1921), док је у попису 1931. године питање о националности било формалне природе.

Табела 1. Власи у Републици Србији, 1948–2011.

Година пописа	Укупно становника	Власи	
		Број	%
1948	6.527.966	93.440	1,43
1953	6.979.154	28.047	0,40
1961	7.642.227	1.368	0,02
1971	8.446.591	14.724	0,17
1981	9.313.676	25.596	0,27
1991	7.822.795	17.804	0,23
2002	7.498.001	40.054	0,53
2011	7.186.862	35.330	0,49

Извор: Обрада аутора на основу пописа становништва за одговарајуће године, Републички завод за статистику, Београд.

Напомена: За период 1948–1981 дати су подаци за целу територију Србије, док се подаци за период 1991–2011 односе на Србију без Косова и Метохије.

У наредним пописима приметне су велике осцилације у бројности (најмање Влаха пописано је 1961.године, само 1368 или 0,02%), и никада се више нису приближили уделу од једног и преко једног процената, што је резултат бројних фактора (статистичко-методолошких, социо-демографских, политичких и др.). Варијације у бројности најбоље илуструју изражену етничку алтернацију, појаву у социоантропологији названу „ситуациони идентитет”, која је иманентна Власима и стално присутна (само различитог смера), било између два пописа или између пописа и регистрације виталних догађаја (Petrović 1987). У посматраном периоду (1948–1981), број и удео Влаха се смањивао за готово четири пута (са 93,4 на 25,6 хиљада, или са 1,4% на 0,3%), при чему стопа раста ове националности у појединим међупописним раздобљима није демографски логична, јер популациона динамика почива готово искључиво на промени националне припадности.⁹ Томе доприносе и етнички хетерогени бракови који заузимају посебно место у оквиру различитих етногенетских процеса, а степен етничке хетерогамije код Влаха је врло висок. Укрштање и мешање становништва доводи до биолошког,

⁹ Нелогичним демографским променама (нагли пад или пораст) није поклањана довољна пажња у статистичким извештајима, нити су спроведена додатна контролна истраживања. Другим речима, статистика није показала одговарајући интерес за стручне расправе и решавање овог проблема, због увек присутне идејно политичке обојености питања о националној припадности.

психолошког и културног изједначавања, симбиозе и стварања специфичног етничког амалгама (Vlahović 1967, 88).

На крају 20. и почетком 21. века десиле су се корените политичке, економске и етнодемографске промене, распад бивше СФРЈ, велика пресељавања и исељавања становништва, специфични облици миграција (избеглиштво), етнички и верски ревивализам код појединих националности, што је битно изменило етничку карту Србије. У међупописном раздобљу (1991–2002) само су Власи (пored Рома) забележили повећање бројности (са 17,8 хиљада на 40,1 хиљада) и удела (са 0,2% на 0,5%), што је историјски максимум (изузев 1948.) искључиво као резултат промене приликом пописног декларисања, с обзиром на негативну стопу природног прираштаја. Наредни попис (2011) бележи пад укупног броја Влаха (са 40,1 на 35,3 хиљада), првенствено услед демографских фактора, недовољне репродукције и интензивног процеса старења становништва (Raduški 2013, 19). Просечна старост износи чак 51,3 године (републички просек је 42,2 године), а старосну структуру одликује три пута више старих (преко 65 година) него младих (испод 15 година). На депопулацију Влаха је поред негативног прираштаја у великој мери утицала и миграциона компонента. Наиме, од средине 1960-их започињу емиграције на тзв. привремени рад у иностранство, а затим још интензивније за време економске кризе 1990-их, да би се наставиле и почетком 21. века.¹⁰ То илуструју и подаци о структури домаћинства и изворима прихода, на основу којих се види да је код Влаха, са традиционално великим бројем лица на раду/боравку ван земље, и врло висок удео (40%) домаћинства издржаваних из иностранства (Ђurić i dr. 2014).

Интензивне миграције, историјски, геодемографски, економски, културни и бројни други чиниоци формирали су територијални размештај припадника влашке националне мањине, који одликује висока етничка компактност у источној Србији (Браничевски, Борски и Зајечарски округ). Најбројнији су (мада немају етничку превагу ни у једној општини) у Бору (6701), Петровцу на Млави (4609), Мајданпеку, Неготину, Жагубици, Кучеву, Бољевцу и Зајечару, и у ових осам општина

¹⁰ У укупној емигрантској популацији која је после 2002. године напустила земљу, Власи партиципирају са процентуалним уделом (1,65%) који је знатно већи од њиховог удела у укупном становништву Србије (0,49%), што још једино важи за Роме и Бошњаке.

живи 85% од укупног броја Влаха Србије. Највеће процентуално учешће имају у општинама Бољевац (25,8%), Кучево (25,3%), Жагубица (22,1%), Петровац на Млави (14,7%), Бор (13,8%) и Мајданпек (13,1%), у којима је временом повећавана етничка хетерогеност становништва због смањења удела Срба и Југословена, а истовремено повећања удела Влаха (Republički zavod za statistiku [RZS] 2012).

Мада је тешко предвидети смер и интензитет будућих миграција, као и стабилност националног опредељења, истраживања указују на суморну демографску слику влашке националне мањине у Србији, будући да негативни трендови у репродукцији становништва, депопулација и интензиван процес старења имају бројне негативне импликације на све сфере друштвеног живота и будући економски, политички, социјални и демографски капацитет Влаха.

Језик као компонента влашког националног идентитета

Пописно-статистичка истраживања националних заједница у Србији су показала да се етничко декларисање у великој мери поклапа са изјашњавањем о матерњем језику, што није случај и са влашком заједницом код које је присутан одређени степен алтерофоније. Имајући у виду да је због критеријума субјективности национална припадност флотантна категорија, матерњи језик је често поузданији и објективнији индикатор етничког порекла. Генерално, степен алтерофоније већи је код малобројнијих националности, просторно дисперзивних, али и код оних које су већ дуго флотантне по питању етничког опредељења, што је карактеристика и припадника влашке националне мањине. Све то указује на сложеност и испреплетаност етногенетских процеса, али и да је, генерално, интеграција јача по националном опредељењу него по матерњем језику (Spasovski 1994, 16; Petrović 1994, 27).¹¹

Код Влаха, матерњи језик је често прецизнији показатељ бројности и популационе динамике него изјашњавање о

¹¹ Интересантно је да је код жена алтерофонија знатно присутнија него код мушкараца, што указује на оправдану претпоставку да у мешовитим браковима жене чешће мењају националност наводећи националну припадност мужа као своју, док је то ређи случај код матерњег језика.

националној припадности, што показује и пракса досадашњих пописа. Власи се најчешће декларишу, када су у пописници инкорпорирана оба питања, за влашки језик, али за српску националност. У попису 1948. године, када је постављено само питање о народности, они су као одговор уписивали „влашка”, јер су тиме желели да истакну свој матерњи језик. Касније су у погледу матерњег језика углавном имали исти одговор, али су се на питање о националности у великом броју изјашњавали као Срби. Тако је 1953. године број Влахa (28,0 хиљада) значајно мањи од броја лица која су изјавила да им је језик влашки (198,8 хиљада), што имплицира на промену националне припадности, док су код изјашњавања о матерњем језику били стабилнији у опредељењу (Raduški 2011, 330). Чињеница је да се влашко становништво тада веома упорно држало свог језика, док је осећај националне припадности био прилично неодређен и неформираан. У том периоду власти су настојале да Власима дају неки статус националне мањине, етничке посебности или неки облик културне аутономије, али су они показивали отпор према сваком покушају да буду различито третирани, незадовољство према издвајању из српске етничке заједнице и евентуалном везивању са Румунима преко Дунава (Petrović 1966, 43).

Историјски посматрано, суживот Срба и Влахa, међусобно прожимање, помагање и разумевање, склапање бракова и различити облици свакодневног заједничког живота, допринели су српско-влашкој симбиози и осећају припадности већинској српској заједници. Стављајући у први план држављанство у односу на националност, они истичу: „Пишем да сам Србин јер живим у Србији, а Румун нисам јер не живим у Румунији”, или „Влашки говоримо, али нисмо Власи већ Срби” (Durlić 2010, 7; Draškić 1969, 61). У том смислу, према неким изворима Власи су заправо Срби, алтерофони, тј. Срби који говоре влашким језиком или знатно модификованим српским језиком (Marjanović 1981).

Од 1960-их година компарацијом пописних података могу се запазити значајне промене. На пример, 2002. године број лица са влашким матерњим језиком и даље је већи него укупан број Влахa, али је то је у мањем раскораку него 1953. године, што указује на њихово све чешће опредељивање за свој етнос. Тако је 92% лица навело влашки језик као матерњи, на другом месту српски (7,7%), а тек потом румунски

(0,3%), који упркос великој сличности не доживљају као свој матерњи језик. Међутим, задњи попис (2011) показао је смањење степена подударности та два етничка обележја за 10 процентних поена (са 92,0% на 82,1%), што значи да се готово једна петина (18%) Влаха декларисала за неки други (српски) језик као матерњи (Republički zavod za statistiku [RZS] 2013).

Као и код утврђивања етногенезе, велика конфузија влада и око влашког језика, као круцијалне и неодвојиве компоненте влашког националног идентитета. Власи се према језику и пореклу могу диференцирати на две основне групе. Царани, досељени из Румуније после 1830. године када су ти крајеви дефинитивно ослобођени од Турака, пореклом су углавном из кнежевине Влашке, а друга група, Унгурјани, досељени су већ крајем 18. века из Баната, Ердеља и Седмоградске области, из крајева који су некада били под влашћу Угарске. Разлике између њих постоје у језику и бројним елементима културног наслеђа, али су данас ове етничке групе у великој мери измешане.¹² Унгурјани су бројнији и чине готово половину влашке популације, око 47% (а заједно са Мунћанима као подгрупом чине две трећине), док је Царана око 33%.

Лингвистичким проучавањем говор Влаха сврстан је у два наречја дако- румунског дијалекта (Царани говоре олтенским, а Унгурјани банатским дијалектом), а због непостојања нормираног књижевног језика има бројне језичке особености.¹³ Влашки говор пун је словенских речи (што се нарочито види код Унгурјана) и српских израза, али тај нови фонд речи неупоредиво је мањи од дубоког лингвистичког наслеђа румунског порекла. У основи је то румунски језик из времена од пре два три века који је сачувао словенске речи у себи, негде једноставне, а негде са малим изменама, док су Румуни касније словенске речи заменили француским и италијанским и тако још једном романизовали свој језик. Дакле, матерњи језик Влаха пореклом је део румунског језика

12 Међу њима се издваја група позната под именом Буфани који су се досељавали на рад у Мајданпек из Уј-Молдаве, где су се бавили рударством. Због тога су названи Окнари и Карбонари, а све до недавно су били једини мајстори који су умели да справљају угаљ од дрвета (Petrović 1996, 799).

13 Језик Влаха, или прецизније ова два наречја су сродни, а један је сасвим близак једном од румунских дијалеката по својим основним језичким особинама. Међутим, влашки језик је био језик без писма, а тек недавно долази до покушаја његове стандардизације, али је то оспорено по питању квалитета и прихватљивости (Dragić 2004).

(што се види из самог његовог назива, јер влашко „lîmba rumînjască” дословце значи „румунски језик”), али Власи не разумеју румунски књижевни језик, иако говоре његовим дијалектима, јер је он настао после њиховог одласка са тог подручја. При томе, наречја којима говоре поменуте две влашке групе имају своје пандане на румунском тлу, одакле су се доселили њихови преци.¹⁴

Језик, као значајна етнолошка одредница, представља јак кохезиони фактор који Влахе повезује у једну целину, а истовремено их одваја од суседних националних заједница. Савремену етнологију карактеришу и ставови да „највећу масу становништва у Ђердапском Подунављу чине припадници влашке говорне групе, чији се језик битно разликује од румунског”, или да су „разлике између влашког говора и румунског језика, посебно у усменом народном стваралаштву, веома велике” (Vlahović 1998, 106).

Очигледно је да постоји одређена лингвистичка празнина када је у питању влашки језик, а тек у новије време све више се говори о стереотипима у друштвеним наукама око питања језичког идентитета Влаха, за разлику од ситуације на почетку 20. века када се ова тема готово уопште није ни разматрала будући да је већина лингвиста углавном била незаинтересована, или је само истицала неопходност да се влашки народни говор што пре истражи (Sikimić 2002, 189). Власи представљају мешавину становништва са влашким језиком, који су насељавали комуникационо неповезане и економски неразвијене крајеве источне Србије. Отуда није дошло до формирања сопственог књижевног језика, а ни прихватања румунског. Власи су се сами, добровољно определили за језичну асимилацију у односу на српски језик, а тиме и за српску културу. Друштвени развој источне Србије и њено интегрисање у социо-економске и образовно-културне процесе Србије, допринели су постепеном уклапању Влаха у српску нацију, без обзира што углавном старије генерације и даље задржавају влашки језик (Draškić 1975; Lutovac 1960).

Генерално, може се рећи да се у животу влашког језика уочава више фаза. Прва је када се језик рађао и развијао према

14 Тако наречје источних Влаха или Царана одговара говору Румуна из Мале Влашке (олтенски дијалекат), наречје централних Влаха или Мунђана слично је са говором Румуна у реону Појана Руске и масива Годеану (банатски субдијалекат), док наши западни Власи или Унгурјани говоре готово савршеним банатским дијалектом (Durić 2020, 40).

својој мери и потреби, и наредна када се на свом матичном подручју успешно носио са другим језицима, у Банату пре свега са српским и мађарским, од којих је преузимао одређене речи и прилагођавао их своме изговору. Следећа фаза започиње на српском тлу, када се среће са српским језиком и када постепено, посебно у време индустријализације, долази до жестоког утицаја билингвизма и убацивања српских речи у влашки језик. У последњој фази, влашки и српски језик су потпуно равноправни, Власи подједнако добро говоре оба језика, мада све већи број младих у градовима не жели да говори влашки, чак и ако га знају (Durlić 2020, 44–46). То је судбина многих етничких заједница које живе у мултикултуралним и мултијезичким областима где се билингвизам јавља као нужност и услов за живот и опстанак у одређеној средини.

Очување матерњег језика важно је за национални и културни идентитет припадника националних мањина, али за њихову друштвену интеграцију веома је битно и познавање званичног језика. По савременим лингвистичким схватањима решење је у вишејезичности у оквиру које би мањине коришћењем свог матерњег језика сачувале сопствени језички идентитет, док би им истовремено познавање званичног језика омогућило бољу комуникацију и интегрисаност у друштво (Bugarski 2016, 111). Власи ни данас немају стандардизовани језик и писмо, а и локални српски говор разликује се од стандардизованог српског језика, чиме се проблем социолингвистичких истраживања влашког билингвизма додатно компликује, па ова тема, имајући у виду комплексност српско-влашких односа, захтева дубља лингвистичка истраживања (Ćirković 2007, 472).

Из свега реченог, очигледно је да етногенеза и језички идентитет данашњег влашког становништва Србије нису у довољној мери истражени и да су неопходна додатна интердисциплинарна проучавања, али са критичким освртом на доступне изворе, грађу и постојеће теорије. Сложене и дуготрајне миграције, укључујући савремене етногенетске, етносоцијалне и етнокултурне процесе, довели су до великих промена и стварања специфичног етничког амалгама, при чему ти процеси још увек нису завршени и трају до данас. Власи у Србији имају посебан етнодемографски и етолингвистички идентитет, који чини интегрални део друштвеног, политичког и културног живота Србије.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bugarski, Ranko. 2016. „Jezik, multikulturalizam i interkulturalizam.” U *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona*, ur. Vojislav Stanovčić i Goran Bašić, 111–118. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut društvenih nauka.
- Cvijić, Jovan. 1966. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Cvijić, Jovan. 1922. *Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice*. Beograd: Srpski etnografski zbornik.
- Ćirković, Svetlana. 2007. „Tradicionalna kultura Vlaha severoistočne Srbije.” U *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Vojislav Stanovčić, 30: 461–481. Beograd: SANU.
- Dragić, Dragomir. 2002. „Vlasi ili Rumuni iz istočne Srbije i vlaško pitanje - pitanja i odgovori”, *Helsinške sveske*, 14: 22–31. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Dragić, Dragomir. 2004. *Istraživanje zaturene istine o Vlasima*. Bor: Forum za kulturu Vlaha.
- Draškić, Miroslav. 1969. „Poreklo stanovništva i etnički procesi u selima Negotinske opštine.” *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, 31–32: 11–64.
- Draškić, Miroslav. 1975. „Naselja, poreklo stanovništva i etnički procesi u opštini Bor.” U *Savremeni procesi etničke simbioze slovensko-romanskog stanovništva u SI Srbiji*, ur. Slobodan Zečević, 38: 11–26. Beograd: Glasnik Etnografskog insituta SANU.
- Durlić, Paun. 2020. *Vlasi na zalasku sunca*. Majdanpek: Udruženje građana Pekus.
- Durlić, Paun. 2010. *Sveti jezik vlašskog hleba*. Beograd: Balkankult fondacija.
- Đorđević, Tihomir. 1906. *Kroz naše Rumune*. Beograd.
- Đurić, Vladimir, Darko Tanasković, Dragan Vukmirović, i Petar Lađević. 2014. *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Lutovac, Milisav. 1960. „Etnički sastav i etnička struktura u

- Timočkoj krajini.” U *Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Zaječaru i Negotinu 1958.godine*, ur. M. Lalević, 13–39. Beograd.
- Marjanović, Miloš. 1981. *Društvene i kulturne promene u selima vlaške etničke zajednice Negotinske krajine*. Beograd: Etnografski institut, SANU.
- Mihajlović, Tamara. 2014. „Vlasi u Republici Srbiji prema rezultatima popisa 2011. godine.” *Demografija*, 14: 212–227.
- Mutavdžić, Predrag. 2008. „O etnonimu Vlasi u značenju Srbi.” *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 74: 297–306.
- Petrović, Dragoljub. 1966. „Iredenta fašističke Rumunije u severoistočnoj Srbiji 1941–19441.” *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3–4: 40–51.
- Petrović, Dragoljub. 1968. „Važniji momenti iz istorije nastanka Vlaha u severoistočnoj Srbiji.” *Razvitak*, 2: 44–49.
- Petrovic, S. Dragoljub. 1996. „Vlasi severoistocne Srbije kao etnički entitet.” U *Položajmanjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, ur. Miloš Macura, Vojislav Stanovčić, 19: 795–807. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka.
- Perić, Miodrag. 2014. *Vlasi severoistočne Srbije*. Petrovac na Mlavi: Nacionalni savet Vlaha.
- Petrović, Ruža. 1987. *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd: Istraživačko- izdavački centar SSO Srbije.
- Petrović, Ruža. 1994. „Etnička pripadnost roditelja i dece.” *Jugoslovenski pregled*, XXXV, 3–4: 22–39.
- Poulton, Hugh. 1997. “Insiders and Outsiders: the Transnational Minorities – Jews, Armenians, Vlachs and Roma.” *International Report*, 6: 37–51.
- Raduški, Nada. 2007. *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji - etničke promene i demografski razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Raduški, Nada. 2011. „Demografske komponente nacionalnog identiteta.” *Srpska politička misao*, 31 (1): 321–336. doi. org/10.22182/spm.3112011.15.
- Raduški, Nada, 2013. „Nacionalna pripadnost stanovništva Srbije

- po popisu 2011. godine.” *Srpska politička misao*, 39 (1): 11–28. doi.org/10.22182/spm.3912013.1.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2012. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Nacionalna pripadnost, podaci po opštinama i gradovima*, knjiga 1. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2013. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godini u Republici Srbiji, Veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost*, knjiga 4. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku [RZS] 1954. *Konačni rezultati popisa stanovništva 1948*, knjiga 9. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Sikimić, Biljana. 2002. „Etnički stereotipi u Vlasima u Srbiji.” U *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, ur. Ljubiša Mitrović, 187–199. Niš: JUNIR, Centar za balkanske studije.
- Spasovski, Milena. 1994. “Teritorijalni razmeštaj naroda i nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji.” *Jugoslovenski pregled*, 1: 3–18.
- Stojadinovi, Miša, i Dragan Trailović. 2017. „Vlasi kao etnička grupa u Srbiji.” U *Anatomija rumunske politike*, ur. Zoran Milošević, 234–249. Šabac: Centar za akademske reči.
- Vesić, Miladin. 1978. *Stanovništvo i migracije u istočnoj Srbiji*, posebna izdanja, knjiga 31. Beograd: Geografski institut Jovan Cvijć, SANU.
- Vlahović, Petar. 1980. „Neke etnološke odrednice Vlaha severoistočne Srbije.” *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije*, 1: 103–111.
- Vlahović, Petar. 1967. „Etnička simbioza stanovništva u severnoistočnoj Srbiji.” *Razvitak*, 4 (5): 86–92.
- Vlahović, Petar. 1998. „Etnički procesi i etnička simbioza stanovništva severnoistočne Srbije.” U *Etnički odnosi Srba sa drugim etničkim zajednicama*, ur. Nikola Pantelić, 95–107. Beograd: Etnografski institut, SANU.

Nada M. Raduški*

Institute for Political Studies, Belgrade

ETHNOGENESIS, IDENTITY AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE VLACHS IN SERBIA

Resume

On the ethnic map of Serbia, the Vlach ethnic community occupies a special place, specific in many of its characteristics (origin, language, tradition, customs, demographic development, etc.). The paper studies the ethnogenesis of the Vlachs, through the prism of complex historical, migratory, ethnic, ethnogenetic, integration and assimilation processes, by considering different theories, attitudes and opinions often diametrically opposed, which implies the conclusion that this topic has not yet been sufficiently and multidisciplinary researched. Analysis of Vlach population development, based on the census data (1948–2011), shows large variations in their number as a result of frequent changes in national affiliation, while they are much more stable in declaring of the mother tongue, choosing their ethnicity. Alteration, concealment or loss of the national identity and crossing to another ethnic group has directly affected extreme oscillations in the number of the population of the Vlach which cannot be explained by demographic factors only. In case of the Wlach the continuous changes in case of their declaration of ethnicity have often had a crucial impact on their demographic dynamics.

The census data have shown that a huge number of them in addition to the Wlach language have reported to speak one more language (usually a dominant language which is used in the surrounding where they live) and so such alterophony is a confirmation of continuous functioning of ethnogenetic and assimilation processes. Although alterophony is present to a certain extent, the Vlach language has survived to this day, which is of great importance for preserving their national and linguistic identity, and also the knowledge of the official language is necessary for full integration into the social, cultural and political life of Serbia.

Keywords: Vlachs, origin, language, identity, demographic development, Serbia

* E-mail address: nadaraduski@gmail.com.

* Овај рад је примљен 26. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Вера Арежина*

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

Сажетак

У раду се проучава методологија истраживања у политичким наукама, од избора теме до дефинисања истраживачког питања, предмета, циљева, хипотеза, метода, као и научног и друштвеног доприноса. Циљ овог рада је да прикаже и објасни методологију истраживања која се више деценија примењује у политичким наукама, и другим друштвеним наукама као што су педагогија, социологија, безбедност, право и војне науке, а у последњој деценији и у антропологији, медицини, као и у техничко-технолошким, рачунарским, математичким и другим наукама.

Резултати овог рада треба да допринесу бољем разумевању методологије истраживања у различитим научним радовима, посебно у мастер раду и докторској дисертацији, као и да подстакну младе истраживаче да успешно спроводе своја истраживања у политичким и другим наукама.

Кључне речи: методологија истраживања, мастер, докторска дисертација, методологија политичких наука

ДЕФИНИСАЊЕ ТЕМЕ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОГ РАДА

Прво питање за истраживаче је како изабрати тему? Иако су неке теме веома интересантне, на пример, *Мир и рат међу народима* Рејмона Арона (*Raymond Aron*) или *Будућност слободе* Фарида Закарије (*Fareed Zakaria*), а њихова дела имају значајан допринос у политичким наукама, то не могу бити теме мастер рада или доктората, јер нису предметно

* Имејл-адреса: vera.arezina@fpn.bg.ac.rs.

одређене. Осим тога, већина методолога предлаже да се теме бирају на основу *интересовања истраживача, актуелности и резултата претходних истраживања*. На пример, докторанти често бирају теме дисертације „у одређеној научној области после вишегодишњег интересовања у тој области” (Marczyk, DeMatteo, and Festinger 2005, 29). Актуелност је такође важна за избор теме, те су многи проучавали проблеме дефинисања тероризма после терористичких напада 2001. године на Сједињене Америчке Државе, док данас у политичким наукама преовлађују теме које се односе на политичке системе, еколошке политике и слично. „Тема мора бити прецизно формулисана; најбоље је да буде савремена да би се избегло библиографско истраживање које сеже до старих Грка; алтернатива је маргинална тема о којој је мало писано; и грађа мора бити лако доступна и прегледна” (Еко 2004, 33). Теоријска грађа, односно резултати претходних истраживања су научна сазнања која представљају почетни научни фонд. У овом делу је важно да се утврди колико је тема научно обрађивана, због дефинисања предмета и циљева истраживања, као и научног доприноса дисертације. Неопходно је да се тема истражује у оквиру одређеног теоријско-методолошког приступа, затим да је научно значајна и да доприноси провери или стицању новог научног сазнања. „Критичким проучавањем извора и литературе, бар оне која се означава као савремена, добили смо основу да полазну идеју о истраживању претворимо у концепцију која је исказана као идејни пројект истраживања” (Termiz i Arežina 2015, 30). Осим тога, код избора теме истраживања потребно је користити јасне и прецизне језичке изразе и избегавати употребу синонима и хомонима (Arežina 2016, 298–302).

ЕТАПЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

Иако постоје бројне дефиниције, истраживање се може одредити као логички и епистемолошки процес у коме се „применом научних метода, верификује већ постојеће, или стиче ново научно сазнање” (Mihajlović 2004, 65). Дакле, научно истраживање дефинишемо као процес сазнавања

новог о одређеном предмету истраживања применом научних метода. Међутим, овде постоје различита схватања методолога. Према првом, потребно је спровести научно истраживање и то применом научних метода, док је према другом схватању, у докторским дисертацијама обавезна израда пројекта истраживања (Termiz i Arežina 2015, 27–28). Сврха пројекта истраживања су провера и проширивање постојећих, као и стварање новог научног сазнања (Mihajlović 2004; uporediti Milosavljević i Radosavljević 2013, 420).

Етапе методологије истраживања тј. пројекта истраживања су одређивање проблема, предмета, циљева, хипотеза, метода, као и научног и друштвеног доприноса.

Одређивање проблема истраживања

Ова етапа је битна због успостављања односа између одређене политичке појаве или процеса, и научног сазнања о тој појави. „Са становишта истраживања, прецизирање истраживачког проблема у вашој студији је важно за извођење читаве студије” (Creswell 2012, 59). Осим тога, делови проблема истраживања су и *одређивање значаја истраживања* од којих касније произилазе циљеви и оправданост истраживања. На неким страним универзитетима, докторанти су обавезни да дају изјаву о значају проблема дисертације, где је важно да се наведе зашто је важно спровести истраживање, као и који су теоријски и практични разлози за одређено истраживање (Duquesne University [DUQ], Dissertation Outline, 2006).

Истраживачко питање је део проблема истраживања којима се овај део сужава на једно или више „специфичних питања на која би истраживач желео да одговори или се односе на ту студију” (Creswell 2012, 60). У овом делу дисертације наводи се преглед литературе, односно *резултати претходних истраживања* (Matthews and Ross 2010, 94–99) који такође утичу на предмет и научне циљеве истраживања. Уколико је неки предмет недовољно истражен, научни циљ ће бити нижег нивоа научног сазнања, и супротно, ако о неком предмету постоје многи резултати научних истраживања, то ће захтевати да се одреди виши ниво научног сазнања, и научни циљеви истраживања као што су објашњење и предвиђање.

Одређивање предмета истраживања

Ова етапа произилази из одређивања проблема истраживања и представља најважнији део научне замисли где се наводи шта се истражује. Осим теоријског одређења предмета истраживања, у овом делу дисертације наводе се и просторно, временско и научно-дисциплинарно одређење.

Теоријско одређење предмета подразумева издвајање и анализирање одређеног проблема истраживања као и одређење теоријско-методолошког приступа којима се усмеравају сазнања. У савремене методолошке приступе убрајамо постпозитивизам, неоструктурализам, необихевиоризам (Ђорђевић 2012, 68–72), конструктивизам, као и аксиолошка схватања Кванвига (*Kvanvig*), као и Смита и Дејвиса (*Smith and Davis* 2003, 106–126). У овом делу разматрају се различите врсте сазнања:

- *Постојећа научна сазнања* су основа за даље истраживање предмета. Уколико о предмету истраживања постоје научна сазнања и сматра се да је тај предмет научно сазнат, онда су могућа само прогностичка истраживања;

- *Нова сазнања до којих се долази у истраживању*, што зависи и од одређивања проблема и постојећих научних сазнања.

У оквиру теоријског дела истраживања наводи се још и *категоријално-појмовни систем*, где се на основу правила дефинисања приказују појмови који ће се истраживати. Ово је неопходно због тога што многи појмови у политичким наукама имају више значења. Затим, многе дефиниције појмова су нејасне и непрецизне или су исказане негативно. „Негативна дефиниција није могућа, јер ако смо дефинисали да нешто није, нисмо дефинисали шта јесте. На пример, *политички процес не односи се само на политичко понашање*” (Арежина 2014, 138). На основу датог примера, не може се сазнати на шта се заиста односи политички процес.

Према већини наших методолога (Milosavljević i Radosavljević 2013, 428–439) *операционално одређење предмета* представља конкретизацију теоријског дела предмета, што подразумева проучавање чиниоца садржаја предмета истраживања као што су:

- Услови, јер се све политичке појаве и процеси јављају, трају и нестају у одређеним политичким, економским и

друштвеним условима. На пример, то могу бити и услови у којима је настала одређена политичка странка, организација и друго;

- Субјекти, тј. учесници одређених политичких појава и процеса. На примеру одређене политичке странке, то су: акционо језгро, активисти, следбеници и корисници одређене политичке странке;

- Мотиви, интереси, активности и средства сваког наведеног субјекта, као и

- Ефекти, односно последице, које могу бити планиране али и непланиране (Arežina-Đerić 2009, 139–141).

У овом делу се наводе просторно, временско и научно-дисциплинарно одређење предмета истраживања. *Просторно одређење* односи се регион, државу, град или насеље, док *временско одређење* подразумева период реализације истраживања. Просторно одређење предмета је посебно важно за теренска истраживања, јер треба одредити период, локацију, активности и учесталост боравка на терену, као и исхрану и смештај. „Уобичајена очекивања за истраживача који ради докторат на Западу је да на терену у континуитету проведе годину, до годину и по дана” (Vučinić Nešković 2013, 77). И на крају овог дела, у *научно-дисциплинарном одређењу* наводе се науке, научне дисциплине и уже научне области. Већина предмета истраживања у политичким наукама изучава се у оквиру више научних дисциплина.

Одређење циљева истраживања

Циљеви истраживања усмерени су одређењем проблема и предмета истраживања, а односе се на стицање и примену научних сазнања. Многи страни методолози наводе као „циљеве научног истраживања опис, предвиђање и разумевање тј. објашњење” (Marczyk, DeMatteo, and Festinger 2005, 16). Осим наведених циљева, већина наших методолога, попут Сакана, Даниловића али и методолога у региону разликују научне и друштвене циљеве (Adamović, Ivić, i Vuković 2017, 18–24), а у *научне циљеве* убрајају и класификацију и откриће.

- *Опис тј. дескрипција* – представља најнижи ниво сазнања којим се описује одређени процес, појава, понашање,

и чиниоци структуре, и утврђује постојање, трајање, интензитет и учесталост одређене појаве или процеса;

- *Класификација* – према одређеном критеријуму врши се вишечлана деоба неког појма и односи се на опис врста чиниоца структуре;

- *Објашњење* - је виши научни циљ којим се долази до научних сазнања о односима, узрочностима и законитостима одређене појаве или процеса;

- *Прогноза* – представља такође виши научни циљ истраживања, те често није могућ без научног објашњења, јер на основу тих научних сазнања подразумева тенденције, а на основу њиховог вредновања и предвиђање одређених догађаја у неком политичком процесу или појави. „Закони тенденције указују на смерове развоја одређене појаве или процеса” (Sakan 2006, 447–465). Овај научни циљ мора имати висок степен вероватноће; и

- *Откриће* – је највиши научни циљ јер усмерава научно истраживање ка новим сазнањима о до тада непознатим чиниоцима структуре неке појаве или процеса.

Друштвени циљеви односе се на примену истраживања. Дакле, примена одређених истраживања је већа ако је предмет прецизнији и конкретнији, као и у случају када имамо више научних сазнања о предмету истраживања. Многи страни психолози наводе примену као посебан циљ, ради побољшавања живота ученика у школама, запослених или појединаца у заједници. „Примена психолошких принципа постаје све важнија у образовању, здравству и кривичном правосуђу” (Shaughnessy and Zechmeister 2012, 49).

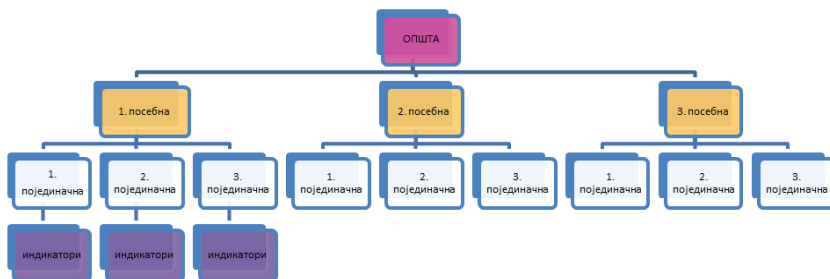
Хипотезе

Хипотезе представљају основне претпоставке о предмету истраживања. Професор М. Сакан значајно је допринео критичком проучавању више од двадесет дефиниција хипотеза у методолошкој литератури. У ужем смислу, под хипотезом „подразумевају се искази у научној замисли пројекта истраживања којима се усмерава истраживање ка решавању проблема, успоставља веза између апстрактно датог предмета и циља истраживања, указује на противречности и могуће отклањање празнина у научном сазнању” (Sakan 2005,

41–47). Већина наших методолога сматра да постоје правила формирања хипотеза, а то су: усклађивање са предметом и циљевима истраживања; да се могу теоријски и емпиријски проверити; да се могу доказати у истраживању, док је њихова улога у стицању новог или проширивању постојећег научног сазнања (Milosavljević i Radosavljević 2008, 445–446).

Класификација хипотеза се врши према различитим критеријумима. Према критеријуму предмета, разликујемо теоријске и емпиријске хипотезе, а према сазнајној улози, разликујемо радне, помоћне, научне и друге хипотезе (Sakan 2005, 82–100). У докторским дисертацијама, хипотезе се најчешће класификују према критеријуму општости, на опште, посебне и појединачне хипотезе. *Општа (генерална)* хипотеза се изводи из предмета истраживања, у форми позитивног става, док се из опште хипотезе конкретизацијом изводе *посебне*, а из посебних *појединачне* хипотезе. „Хипотеза може имати више варијабли, али према важећим схватањима у науци, неопходно је да буду најмање две: једна независна и једна зависна” (Milosavljević i Radosavljević 2008, 453). За сваку појединачну хипотезу одређују се индикатори, односно показатељи субјеката, процеса, активности, квантитета, квалитета, и друго. „За истраживање садржаја безбедносних појава, који се исказују мерама величине, количине, брзине, учесталости, густине и слично, користе се *квантитативни* индикатори (нпр., број изгредника, брзина возила пре удеса, видљивост, и сл.). За истраживање особина, својстава, карактеристика, осећања, вредности и слично, користе се *квалитативни* индикатори (нпр., психички тип, поступак у акцији, однос према саучесницима и сл.)” (Milošević i Milojević 2001, 155).

Слика 1. Извођење хипотеза

Извор: Обрада аутора.

Провера хипотеза подразумева да се у истраживању потврди став хипотезе. „Ти ставови се, углавном, односе на то да се хипотезе теоријског карактера верификују на основу чињеница које се налазе у теорији науке. Конкретније речено, те чињенице могу бити садржане у теорији одређене науке; затим у концепцијским, доктринарним и другим документима, у разним студијама и другим научним и стручним радовима” (Sakan 2005, 179).

Методе истраживања

Методе истраживања односе се на поступке и активности са циљем постизања истинитог научног сазнања. Многи наши методолози као што су Сакан, Милојевић, Адамовић, Даниловић и др., класификују методе према критеријуму општости на: основне, општенаучне и методе прикупљања података. Основне методе су основи процеса мишљења и свих осталих метода истраживања. У основне аналитичке методе убрајају се: анализа, апстракција, специјализација и дедукција, док у синтетичке основне методе спадају: синтеза, конкретизација, генерализација и индукција. Општенаучне методе се примењују у свим наукама, те су то: статистичка, компаративна, метода моделовања и друге (Milosavljević i Radosavljević 2013, 200–286). Зависно од предмета истраживања, примењују се одређене методе прикупљања података као што су: испитивање, посматрање, студија случаја или анализа докумената.

Већина страних методолога заступа поделу метода на квалитативне, квантитативне и комбиноване тј. мешовите. У *квалитативне методе* спадају посматрање, интервју (метода испитивања), фокус групе и студија случаја. Осим тога, Кресвел и други методолози у квалитативне методе убрајају и наративне студије тј. биографска метода у којима „истраживач проучава живот појединца и тражи од једне или више особа да дају приче о свом животу” (Riessman, 2008). Те информације истраживач често препричава или преправља хронолошки у том наративу (Creswell 2014, 42).

У главна *квантитативна истраживања* убрајају се упитник, експеримент и скале мерења. Упитник односно анкета „пружа квантитативни или нумерички опис трендова,

ставова или мишљења популације проучавањем узорка те популације” (Arežina 2018, 698). Код упитника, важно је да структура упитника и број питања буду усклађени са предметом и циљевима истраживања као и да се поштује репрезентативност. То значи да је потребно „проверити појединачна питања-ставке и изабрати она која су се у оцењивању и пробној примени на малом узорку респондента показала као поуздана, са одговарајућом садржајном ваљаношћу (саображеношћу циљевима истраживања) и прихватљива а такође је неопходно оценити поузданост и ваљаност упитника у целини” (Ristić 2016, 182). Осим провере поузданости (*reliability*) и ваљаности (*validity*), потребно је проверити да ли инструменти прикупљања података одговарају истраживачком питању и хипотезама, што се остварује скалама мерења. Мерење је процес утврђивања квантитативних особина неке појаве или процеса (Arežina 2010, 15–21) и састоји се од прецизне спецификације начина на који је формирана одређена скала мерења (Narens 2002, 746–768).

Скале су инструменти мерења, те је важно „разумети скале мерења за процену квалитета инструмената и за одређивање која ће се статистика користити у анализи докумената” (Creswell 2012, 165). Кресвел, као и многи наши методолози разликују номиналну, ординалну, рацио и интервалну скалу:

- номинална – утврђује постојање разлика, али не и величине разлика, тако да је један члан виши у односу на други члан скале;

- ординална – слично као претходна скала, али величине расту од врха ка дну; нема почетну вредност, ни мерне јединице;

- интервална скала - утврђује постојање и величине разлика; почиње од конвенционалне нуле, а мерне јединице су оцена, бод, степен, итд.

- рацио скала – слична је интервалној, али почиње од апсолутне нуле (Milosavljević i Radosavljević 2013, 596–599; Creswell 2012, 165–167). Поред тога, велику примену имају и:

- Терстонова скала – Терстон је први сматрао да је могуће мерити ставове, ако се обележавају само они одговори са којима смо: потпуно сам сагласни; сагласни; неопредељени; несагласни; и потпуно несагласни (Gud i Het 1966, 555–557);

- Ликертова скала - још је прецизнија, тако што се ставке: потпуно сагласан, сагласан, неопредељен, несагласан и потпуно несагласан, квантификују „+2, +1, 0, -1, -2; или 1 2 3 4 5” (Ristić 2016, 183); и

- Богардусова скала социјалне дистанце – приказује степене социјалне дистанце Американаца (1725 учесника), према различитим етничким групама (Енглези, Швеђани, Пољаци и из Кореје). Континуум социјалне дистанце има седам (7) ставова, и то: „1) за блиско сродство путем брака; 2) за чланове мог клуба; 3) за суседе у мојој улици; 4) за рад у истом занимању; 5) за држављанство у мојој земљи; 6) само за посетиоце моје земље; и 7) искључио бих их из моје земље” (Arežina 2009, 146–147). Осим наведених скала, указаћемо на експеримент као квантитативну, као и на све већу примену мешовитих метода у политичким наукама.

Експеримент је квантитативна метода за утврђивање узрока и последице одређене појаве или процеса. Експерименти се спроводе у контролисаним условима, имају исте елементе (експериментатор, експериментални чинилац, експериментална и контролна група), и фазе (предекспериментална, експериментална и постекспериментална). У последњој фази се обавља анализа добијених података и „извођење закључака из њих, у смислу проверености или одбачености постављене хипотезе” (Mihajlović 2004, 164). Осим тога, потребно је добити сагласност од учесника у експерименту да би се избегла многа етичка питања. Експеримент класификујемо према различитим критеријумима. Експеримент називамо природним када испитаници не знају да су укључени, а експеримент у коме је испитаницима то познато називамо лабораторијским. Према броју и третману обухваћених група испитаника, експерименти се деле на „експерименте с једном групом, експерименте с паралелним групама и експерименте с ротацијом експерименталног фактора. Под групом се ту подразумева групација испитаника који учествују у експерименту, а то може бити: школа или неколико школа, одељење или разред, група неке предшколске установе” (Kuka 2009, 21).

Комбиноване тј. мешовите методе се често примењују у истраживањима када комбиновање квалитативних и квантитативних метода омогућава боље схватање

истраживачког проблема и предмета истраживања. „Квантитативни подаци, као што су резултати помоћу инструмената, дају специфичне бројеве који се могу статистички анализирати, могу дати резултате за процену учесталости и величине трендова, и могу пружити корисне информације ако треба да опишете трендове великог броја људи. Међутим, квалитативни подаци, попут отворених интервјуа, дају податке о изјавама људи у тој студији, и пружају много различитих погледа на тему студије” (Creswell 2012, 535). Осим тога, многи методолози у мешовите методе убрајају и анализу докумената, јер постоје две врсте, квалитативна и квантитативна. „Квалитативна анализа садржаја разлаже текст на различите делове и додељује нумеричке кодове тим елементима или деловима... Обично су ти различити делови изјаве или аргументи, а не само речи. Квантитативна анализа садржаја користи се за квантификовање појављивања одређених речи или фраза у тексту. Али, у квалитативној анализи садржаја резимирамо делове или елементе текста и додељујемо им категорије или ознаке како бисмо пронашли кохерентно значење у тексту” (Arezina and Sklabinski 2019, 160).

Синоними за истраживања мешовитим методама су интегративна истраживања али и *трећи методолошки покрет*. Многи методолози као на пример, Кресвел, Морган, Ташакори, Теди, Кларк, Грин, Џонсон, Њуман и други развили су своје методологије истраживања овим методама у којима комбинују одређене етапе квалитативних и квантитативних метода, од истраживачког питања, прикупљања и анализе података. Према њима, „истраживачко питање се изводи из проблема истраживања – Теди и Ташакори тврде да се истраживачка питања тичу непознатих аспеката феномена који се проучава, према другим, истраживачко питање се изводи из сврхе истраживања (Њуман, Риденор и сарадници); слично томе, Теди и Ташакори пишу да један од корака у процесу генерисања истраживачких питања у истраживањима помешаним методима укључује генерисање циљева истраживања – истраживачка питања се изводе из циља истраживања, према трећим из резултата и интерпретација обављених истраживања” (Ristić 2016, 236–237).

Поред навођења метода које сте користили за прикупљање, обраду и анализу података или програме (SPSS,

CAQDAS, ATLAS.ti, NVivo), у овом делу рада је важно да наведете када и где је спроведено истраживање.

Такође, у складу са претходним деловима, од истраживачког питања, одређења предмета, циљева, хипотеза, избора метода прикупљања и обраде података, важно је како анализирати те податке и како приказати резултате истраживања (Tkalac Verčić, Sinčić Ćorić, i Pološki Vokić 2010, 143–165).

Оправданост истраживања

Оправданост истраживања обухвата научни, методолошки и друштвени допринос. *Научна оправданост* је остварена ако научни рад омогућава откривање новог или потврђивање постојећих сазнања, те овај део треба ускладити са циљевима истраживања. „Поред епистемолошког доприноса конкретној науци, истраживања својим резултатима и искуствима *доприносе* унапређењу *метода* те науке и *унапређењу методологије*, као посебне научне дисциплине. Тај допринос може бити изражен кроз унапређење техничких поступака и инструмената, примене стратегије, али и логичко-сазнајног приступа” (Mihajlović 2004, 107). Научни допринос је посебно важан за докторске дисертације. *Друштвена оправданост* односи се на примену истраживања и предлагање смерница за решавање одређеног проблема, што је значајно и за докторате, мастер и друге научне радове.

ПРИМЕНА МЕТОДОЛОГИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА У НАУЧНИМ РАДОВИМА

Методологија истраживања има све већу примену у научним радовима. Према упутствима за ауторе многих угледних наших и страних института, неопходно је да се у научном чланку наведе теоријско-методолошки приступ, методе, као и допринос односно резултати рада (Институт за политичке студије, Атински институт за образовање и истраживање, итд.). Посебно је важно што су студенти увидели значај методологије научног истраживања, те се стручни часопис студената друштвено-хуманистичких

наука и уметности *Политеума* бави питањем да ли користити квантитативна и(ли) квалитативна истраживања у друштвеним наукама. У многим научним радовима студената, примењена је методологија истраживања, од проблема, предмета, циљева и узорка истраживања, као и Ликертова скала, и резултати истраживања (Marković i Bošnjak 2020, 193–203).

Такође, у мастер раду треба да се обједине одређена научна сазнања са методологијом научног истраживања, од избора теме до извештаја. У мастер раду неопходно је навести дескрипцију, класификацију и објашњење као научни циљ. Многи студенти су у својим мастер радовима реализовали веома интересантна емпиријска истраживања која се односе на проблеме управљања отпадом или аерозагађења у Републици Србији.

Посебно је значајна примена методологије истраживања у докторату. Докторска дисертација је највиши ниво завршних радова, јер представља оригинални и самостални научноистраживачки рад студента докторских студија у одређеној или више научних области. Керол Робертс (*Carol Roberts*) и Лаура Хајат (*Laura Hyatt*) сматрају да је докторска дисертација документ који показује „способност да спроводите истраживање које даје оригиналан допринос теорији или пракси” (Roberts and Hyatt 2019, 21–22). Сличног схватања су многи наши и страни аутори (Davis, Parker, and Straub 2012). Такође, поред Универзитета у Београду, многи универзитети у Немачкој, Италији, па чак и у Канади истичу да докторска теза мора садржати „значајан допринос нових знања у научној области. Теза представља резултате и анализу оригиналног истраживања и требало би да буде довољно значајно за објављивање” (UBC 2020).

Методологија истраживања реализује се у докторској дисертацији у складу са одобреном пријавом дисертације, када се одређује „научна област из које је тема, предмет научног истраживања, основне хипотезе, циљ истраживања и очекивани резултати, методе истраживања и оквирни списак стручне литературе која ће се користити” (Pravilnik o doktorskim studijama na Univerzitetu u Beogradu, čl. 23). На Универзитету у Хајделбергу, кандидати декану факултета подносе пријаву са „предлогом теме и концептом нацрта дисертације коју је одобрио је ментор” (Doctoral regulations

of Heidelberg University for the Faculty of Economics and Social Sciences, 3). Такође, на неким факултетима пријава се јавно брани пред комисијом за оцену нацрта дисертације (Pravilnik o doktorskim studijama na Sveučilištu u Zagrebu, čl. 16, st. 5). Слично је и на Правном факултету Универзитета у Београду, докторанти бране пројекат докторске дисертације који обухвата „научну и друштвену заснованост пројекта, хипотезе на којима заснива истраживање, прелиминарне резултате истраживања и предстојеће правце дуж којих ће истраживање даље спроводити, као и да представи ставове о теми у постојећој литератури” (Pravilnik o doktorskim studijama Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, čl. 12). Методологија истраживања у докторској дисертацији значајна је за све етапе процеса, од избора и пријаве теме, током писања дисертације и реализације истраживања, као и приликом одбране доктората, када је важно да се укаже на оригиналност и научни допринос одређене докторске дисертације.

Осим у политичким наукама, методологија истраживања примењује се и у другим друштвеним наукама као што су педагогија, безбедност, социологија и право. Методологија истраживања у педагогији, социологији и психологији примењује се од седамдесетих година прошлог века, а још више у последњој деценији (Good and Scates 1967; Кука 2009). Резултати методологије педагошких истраживања имају за циљ да „примењујући опште и посебне научне методе и поступке у откривању педагошких законитости, допринесе унапређењу васпитнообразовног рада и формирању педагошке науке” (Bazić 2011, 275–293). Методологија истраживања више деценија има велику примену у безбедности, праву и војним наукама (Milošević i Milojević 2001; Sekan 2006), а у последњој деценији и у антропологији (Vučinić Nešković 2013).

Такође, методологија истраживања има велику примену у медицини (Peličić, Radunović, i Bokan 2015; Ristanović i Dačić 1999), као и у техничко-технолошким, рачунарским, математичким (Voskresenski i Glušiћ 2007), и другим наукама.

ЗАКЉУЧАК

Дефинисање теме се врши на основу интересовања истраживача, актуелности и резултата претходних истраживања, али је потребно користити јасне језичке изразе и дефиниције, без употребе синонима и хомонима.

Разматрали смо етапе методологије истраживања тј. пројекта истраживања, односно одређивање проблема, предмета, циљева, хипотеза, метода, као и оправданости истраживања. Истраживачко питање је део проблема истраживања којима се овај део сужава на једно или више питања на која би истраживач желео да одговори у истраживању. Теоријско одређење предмета подразумева издвајање и анализирање одређеног проблема истраживања као и одређење теоријско-методолошког приступа којима се усмеравају сазнања. Осим тога, наводе се и просторно, временско и научно-дисциплинарно одређење. Проблем и предмет истраживања усмеравају друштвене и научне циљеве истраживања којима се одређује степен научног сазнања. У докторским дисертацијама потребно је постићи виши научни циљ, као што су објашњење, откриће или прогноза. На основу предмета и циљева, одређују се хипотезе које треба доказати у истраживању тако да се могу теоријски и емпиријски проверити. У раду смо указали на класификацију, формирање и проверу хипотеза. Након тога, разматрали смо класификацију метода истраживања на квалитативне, квантитативне и комбиноване. Зависно од предмета, у истраживању се примењују квалитативне методе, као на пример, посматрање, интервју (метода испитивања), фокус групе, студија случаја и наративне студије тј. биографска метода, или квантитативне као што су упитник, скале мерења и експеримент. Више од деценије све већу примену имају мешовите методе које представљају комбиновање одређених етапа квалитативних и квантитативних метода. Иако многи методолози у мешовите методе убрајају и анализу докумената, јер постоје две врсте, квалитативна и квантитативна. Оправданост истраживања је последњи део методологије истраживања и обухвата научни, методолошки и друштвени допринос дисертације. Научни допринос је остварен, ако истраживање омогућава откривање новог или потврђивање постојећих сазнања, те овај део треба ускладити са циљевима истраживања.

Методологија истраживања има све већу примену у научним радовима, научним чланцима, мастер и докторским дисертацијама. Осим у политичким наукама, методологија истраживања више деценија има велику примену у социологији, педагогији, безбедности, праву и војним наукама, а у последњој деценији и у антропологији, медицини, као и у техничко-технолошким, рачунарским, математичким и другим наукама.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Adamović, Živoslav, Mladen Ivić i Veljko Vuković. 2017. *Metodologija i tehnologija izrade naučnih radova*. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment.
- Arežina, Vera. 2014. „Definisanje političkog procesa u delima prof. dr Radoslava Ratkovića.” U *Radoslav Ratković: život i delo – međunarodni tematski zbornik*, ur. Simeunović Dragan i Đorić Marija. Beograd: Udruženje „Nauka i društvo Srbije”, Savez antifašista Srbije, Fondacija “Heinrich Böll Stiftung”.
- Arežina, Vera, 2016. „Značaj jezika u političkim naukama.” *Kultura polisa*, 29 (XIII): 295:307.
- Arežina, Vera. 2018. “Research Design in Methodology of Political Science.” In *Proceedings of ADVED 2018 – 4th International Conference on Advances in Education and Social Sciences*, Istanbul: ADVED.
- Arežina, Vera, and Mirjana Sklabinski. 2019. “Content Analysis: Waste Management Strategy in the Republic of Serbia for the period 2010-2019.” In *IAI Academic Conference Proceedings 2019*, p. 159–166. Rome: International Academic Institute, <https://ia-institute.com/iai-academic-conference-proceedings-rome-2019>.
- Arežina-Đerić, Vera. 2009. „Specifičnosti merenja u političkim naukama.” *Srpska politička misao*, 25 (3): 135–156.
- Bazić, Mirjana, 2011. „Metodološki problemi istraživanja u oblasti pedagogije.” *Bašitna* br. 31. Leposavić: Institut za srpsku kulturu.

- Creswell, John W. 2012. *Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston: Pearson Education, Inc.
- Creswell, John W. 2014. *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Los Angeles: SAGE. Fourth edition.
- Davis Gordan B., Parker Clyde A., and Detmar W. Straub. 2012. *Writing the Doctoral Dissertation: A Systematic Approach*. Barron's Educational Series. third edition.
- Doctoral regulations of Heidelberg University for the Faculty of Economics and Social Sciences. 2012. https://www.uni-heidelberg.de/md/studium/download/promotionsordnung_wiso_en.pdf.
- Duquesne University School Psychology Doctoral Program [DUQ]. 2006. *Dissertation Outline*. file:///C:/Users/HP/Downloads/School_Psychology_Doctoral_Program_Disse.pdf.
- Eko, Umberto. 2004. *Kako se piše diplomski rad*. Beograd: ALFA - Narodna knjiga.
- Good, Carter, and Douglas Scates. 1967. *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Gud, Viljem, i Pol Het. 1966. *Metodi socijalnog istraživanja*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Kuka, Miroslav. 2009. *Metodologija pedagoških istraživanja*. Bitolj: Univerzitet „Sv.Kliment Ohridski”.
- Marczyk, Geogrey, David DeMatteo, and David Festinger. 2005. *Essentials of Research Design and Methodology*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. p. 29.
- Marković, Jelena i Nikolina Bošnjak. 2020. „Relacije interpersonalnih orijentacija i stilova afektivne vezanosti adolescenata.” *Politeuma* 3, god. 2. Studentska organizacija Srpski politički forum.
- Matthews, Bob, and Liz Ross. 2010. *Research Methods – A practical guide for the social sciences*, London: Pearson Education Limited.

- Mihajlović, Dobrivoje. 2004. *Metodologija naučnih istraživanja*. Beograd: Fakultet organizacionih nauka.
- Milosavljević, Slavomir, i Ivan Radosavljević. 2013. *Osnovi metodologije političkih nauka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Milošević, Novak, i Saša Milojević. 2001. *Osnovi metodologije bezbednosnih nauka*. Beograd: Policijska akademija.
- Narens, Louis. 2002. "A Meaningful Justification for the Representational Theory of Measurement." *Journal of Mathematical Psychology*, 46 (6).
- Peličić, Damir, Radunović, Danilo, i Darijo Bokan. 2015. *Osnovi metodologije naučno-istraživačkog rada*. Podgorica-Sremska Kamenica: Klinika za urologiju i nefrologiju, Klinički centar Podgorica – Institut za plućne bolesti Vojvodine.
- Pravilnik o doktorskim studijama na Sveučilištu u Zagrebu, 7. rujna 2016, https://inf.ffzg.unizg.hr/images/idundjer/pravilnik_o_doktorskim_studijama_2016_procisceno.pdf, poslednji pristup 20. septembra 2020.
- Pravilnik o doktorskim studijama na Univerzitetu u Beogradu, „Glasnik Univerziteta u Beogradu” br. 191/2016, 212/2019, 215/2020 и 217/2020.
- Pravilnik o doktorskim studijama Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2008, <http://www.ius.bg.ac.rs/pds/Pravilnik%20o%20doktorskim%20studijama%20-%202008.pdf>, poslednji pristup 15. decembra 2020.
- Riessman, Catharine Kohler. 2008. *Narrative Methods for the Human Sciences*. Boston: Boston College.
- Ristanović, Dušan, i Milutin Dačić. 1999. *Osnovi metodologije naučnoistraživačkog rada u medicini*. Beograd: Velarta.
- Ristić, Živan. 2016. *Objedinjavanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja*. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj – Univerzitet za mir Ujedinjenih nacija.
- Roberts, Carol, and Laura Hyatt. 2019. *The dissertation journey: a practical and comprehensive guide to planning, writing, and defending your dissertation*. London: Corwin – A SAGE Company.

- Sakan, Momčilo. 2005. *Hipoteze u nauci*. Novi Sad: Prometej. Drugo izdanje.
- Sakan, Momčilo. 2006. *Metodologija vojnih nauka*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Shaughnessy John J., Zechmeister Eugene B., and Jeanne S. Zechmeister. 2012. *Research methods in psychology*. New York: The McGraw-Hill Companies, Inc. 9th ed.
- Smith R.A, and S.F. Davis. 2003. "The Changing Face of Research Methods." In *Handbook of Research Methods in Experimental Psihology*, ed. Davis S.F. 106–126. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.
- Termiz, Dževad, i Vera Arežina. 2015. *Problemi istraživanja i naučnog proučavanja komunikologije*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Tkalac Verčić Ana, Sinčić Ćorić Dubravka, i Pološki Vokić Nina. 2010. *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada: kako osmisliti, provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje*. Zagreb: M.E.P. d.o.o.
- University of British Columbia – Vancouver Campus [UBC]. "The Graduate Thesis", <https://www.grad.ubc.ca/handbook-graduate-supervision/graduate-thesis>, accessed 15 August 2020.
- Voskresenski, Kosta, i Dragana Glušić. 2007. *Metodika nastave informatike*. Zrenjanin: Tehnički fakultet Mihajlo Pupin.
- Vučinić Nešković, Vesna. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji: od normativnog do iskustvenog*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Vera Arežina *

Faculty of Political Sciences University of Belgrade

RESEARCH METHODOLOGY IN POLITICAL SCIENCES

Resume

The subject of this paper deals with the research methodology in the political sciences, from definition of topic, research question, subject, goals, hypotheses, methods, as well as the justification of the research. A research question is part of a research problem that narrows this part to one or more specific questions from which the subject of research is derived. The subject of research, in addition to the theoretical determination, also refers to the spatial, temporal and scientific-disciplinary determination. According to the problems and subjects of the research, the goals of the research are performed, and they refer to new or verification of existing scientific knowledge. Hypotheses represent the basic assumptions about the subject of research. In this paper, we have pointed out the classification, formation and testing of hypotheses. Mixed methods are increasingly used in research when combining elements of qualitative and quantitative methods allows a better understanding of the subject of research. The justification of the research includes scientific, methodological and social contribution and is necessary for all types of scientific papers, and especially for doctoral dissertations due to new scientific knowledge.

The aim of this paper is to describe and explain the methodology of scientific research that has been applied for decades in political science and other social sciences such as pedagogy, sociology, security, law and military sciences, and in the last decade in anthropology, medicine and in technical-technological, computer, mathematical and other sciences.

The results of this paper should contribute to a better understanding of research methodology in scientific papers, especially in master's theses and doctoral dissertations, as well as to encourage young researchers to successfully conduct their research in political and other sciences.

Keywords: research methodology, draft of research, master, doctoral dissertation, methodology of political sciences

* E-mail address: vera.arezina@fpn.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 25. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

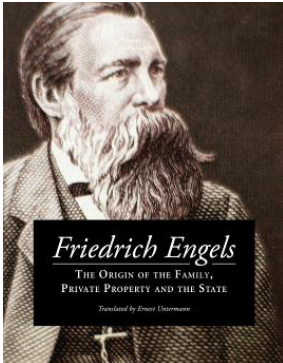
УДК 141.82 Engels(049.3)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7112021.13>

Осврт

Иван Матић**Институт за политичке
студије, Београд*

У СЕНЦИ ДРЕВНОГ ДРУШТВА: ЕНГЕЛСОВО ПОРЕКЛО ПОРОДИЦЕ**

Осврт на књигу *Порекло породице, приватне својине и државе* Фридриха Енгелса (Friedrich Engels. 1884. *The Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: Pathfinder Press, 180 p.)

Политичка економија, основна област истраживања у марксистичкој теорији, је по својој природи мултидисциплинарна: поред филозофије на којој је утемељена, она подразумева и изучавање бројних елемената социологије, историје и економије. Овде ћемо се, међутим, позабавити делом које залази у науку са којом је политичка економија наизглед најмање повезана: наиме, ради се о антропологији.

1877. године, амерички правник, етнолог и антрополог Луис Хенри Морган је објавио свој *magnum opus* – *Древно друштво*, дело које је било засновано како на његовом личном изучавању друштвених система америчких Индијанаца, тако и на информацијама других етнолога и путописаца о народима широм света и коначно, историјским записима о друштвима древних Грка и Римљана. Циљ овог дела је био да

* Имејл-адреса: ivan.matic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

успостави општи метод за одгонетање мистерије људског развоја: са једне стране, праћењем постепеног развоја технолошких открића, а са друге, трасирањем еволуције друштвених институција. Морганов основни закључак је био да услед једнообразних менталних капацитета и сличних параметара света који нас окружује, сва људска друштва нужно пролазе релативно сличну секвенцу развоја која почиње од увођења артикулисаног говора, открића ватре и племенске заједнице засноване на сродству, а кулминира модерном индустријом, путевима, железницом и државном заједницом заснованом на територији и имовини.

Морганов лични допринос се овде примарно сводио на детаљну анализу институција племенске конфедерације Ирокеза, те примене истих на тумачење друштвава древних Грка и Римљана, док су скоро сви други елементи позајмљени из теорија савременика из различитих друштвених наука, због чега је *Древно друштво* годинама након публикације остало махом незапажено: популарност коју ово дело постепено стиче од краја деветнаестог и кроз двадесети век је отуд резултат његовог „присвајања”

од стране Маркса и Енгелса. Импресиониран Моргановим независним откривањем материјалистичке концепције историје коју је он сам четрдесет година раније развио у Европи (25), Карл Маркс је планирао да напише дело засновано на *Древном друштву*: у овоме га је међутим спречила рана смрт, услед чега је овај подухват припао Фридриху Енгелсу. Енгелс се трудио да остане веран Марксовој визији, држећи се његових белешки о Моргановој књизи, што је, као што ћемо видети, један од примарних извора мањкавости резултујућег дела: *Порекла породице, приватне својине и државе* (1884).

На самом почетку *Порекла породице*, Енгелс индиректно излаже методолошки приступ: теорија која ће у њему бити изложена се темељи на историјском материјализму, према коме је детерминишући историјски фактор продукција и репродукција непосредног живота (25). Након кратког излагања извора на које се он сам позива, као и оних које је Морган користио, Енгелс нуди концизан, мада непотпун преглед дела која су обележила рани развој антропологије: он се овде пре свега фокусира на истраживања Едварда Барне-

та Тајлора и Џона Фергусона Мекленана. Енгелс посебно издваја Јохана Јакоба Бахофена као изворног „антагонисту” сопственог метода, будући да је овај у духу филозофског идеализма темељио еволуцију људских институција на развоју идеја уместо материјалних околности (28).

Насупрот критици Бахофена, Енгелс безрезервно хвали Морганов рад, истичући да његово откривање матрилинеарног генса као фазе која је претходила патрилинеарном генсу цивилизованих народа има исти значај за историју примитивног друштва као и Дарвинова теорија еволуције за биологију и Марксова теорија о вишку вредности за политичку економију (34). Једина примедба коју Енгелс директно упућује Моргановој теорији је да су четрнаест година истраживања које су прошле између публикације *Древног друштва* и четвртог издања *Порекла породице* пољуљале неке од његових хипотеза (36). Будући да се ова поента не разрађује нигде у даљем току дела, вреди је запамтити само утолико што ће илустровати Енгелсово зачуђујуће непознавање неких елемената Моргановог дела.

У првом поглављу, чија су тема праисторијски ста-

дијуми културе, Енгелс укратко излаже класичну еволуционистичку концепцију, према којој се развој свих људских друштава може трасирати кроз епохе дивљаштва, варварства и цивилизације, при чему се прва два стадијума додатно деле на нижу, средњу и вишу фазу. Према овој концепцији, људи почињу развој одвојен од осталих животиња увођењем артикулисаног говора; ово је касније праћено открићем ватре, те лука и стреле, а затим грнчарије. Након тога, разлике између источне и западне хемисфере постају релевантне, будући да је источна имала скоро све животиње које су се могле припитомити и већину житарица, док је западна имала само пса, ћурку и ламу, и само једну житарицу, али најбољу – кукуруз. Коначно, највиша фаза предцивилизацијског развоја наступа открићем обраде гвожђа, да би ступање на историјску сцену напokon било заокружено увођењем фонетског писма.

Енгелс истиче да је у вишем статусу варварства постигнут већи напредак него у свим претходним епохама (43), индиректно се супротстављајући Моргану, према чијем схватању је развој у почетку био највећи,

али најспорији, а каснији најмањи, али најбржи. Међутим, ни Енгелс нити, пак, Морган не наводе извор за шему дивљаштво-варварство-цивилизација, чије корене је могуће пратити чак до Ђанбатисте Вика. У форми у којој је Морган и Енгелс користе, ова шема потиче од Џона Лабока и Е. Б. Тајлора и њихових дела *Порекло цивилизације* (1870), односно *Примитивна култура* (1871), која су иначе остварила значајан утицај на Морганово *Древно друштво*.

Већ у овом поглављу код Енгелса наилазимо на интересантан феномен: у неколико наврата, он понавља Морганове директне цитате без навођења – ово се и касније појављује у бројним инстанцама (54, 64, 66, 68). Марксистички теоретичар Лоренс Крејдер нуди објашњење које, као што ћемо видети омогућава и решавање других „загонетки” Енгелсовог дела: наиме, *Порекло породице* није засновано директно на *Древном друштву*, већ посредно – преко Маркових белешки. Утолико, није извесно да ли је Енгелс уопште пред собом имао Морганове цитате које није наводио, или је, пак, мислио да преноси Маркове белешке, не знајући да се ради о директ-

ним цитатима. Сигурно је, међутим, да Енгелс није прочитао *Древно друштво* од корица до корица, као што ћемо убрзо видети.

Друго и истовремено највеће поглавље Енгелсовог дела је посвећено анализи породице и институције брака кроз различите стадијуме развоја. Ово поглавље је примарно засновано на Моргановом ранијем делу, *Системама сродности* (1871), чије основне поенте он сам укратко рекапитулира при крају *Древног друштва*. Важно је, пак, напоменути да откриће различитих брачних институција такође није изворно Морганово: први напречи у овој области су Бахофенова заслуга, упркос очигледним проблемима његове идеалистичке методологије. Морган лично је у почетку био уверен да су ваневропски системи сродности једноставно чудне друштвене праксе, које немају дубљи значај: његов став ће у овом погледу променити Мекленанова истраживања, која су међу првима утврдила постојање форми бракова суштински различитих од моногамног. Тек ће то откриће заокружити Морганове *Системе сродности* закључком да ови нису питање пуке конвенције, него друштвена експресија кон-

кретних брачних и породичних односа.

Енгелс на почетку поглавља о породици укратко преноси Морганове основне поенте: институција брака није започела моногамијом, већ различитим облицима полигамије, од којих кроз неколико континената и епоха постоји евиденција за брак браће са међусобним супругама, односно сестара са међусобним мужевима (52). Поред овог, који Енгелс следећи Моргана назива *пуналуанским*, према истоименој пракси на Хавајима, одређени системи сродности Океаније илуструју и древно постојање још рудиментарније форме групног брака, из које ни рођена браћа и сестре нису била искључена (46).

Кроз све ово, Енгелс критикује идеју моногамије као изворног облика брака: у овом контексту, он се поново дотиче Бахофена, чије коришћење појма *хетеризам* за описивање древног „промискуитета” указује на тумачење праисторије из нормативно модерног угла, будући да се овај појам у античкој Грчкој користио за однос мушкарца са неудатом женом (47). Енгелс се овде такође руга ауторима који покушавају да утемеље моногамију у људском друштву на различитим

животињским врстама, истичући да би у том случају пантљичаре биле парагони овог облика брака (48).

Он затим издваја *синдијазмички*, односно брак парова као наредни корак у развоју ове институције: налик Моргану, Енгелс наглашава да је овај облик брака био тек клица моногамног, будући да му је недостајала стриктна кохабитација и слобода избора партнера (60). Према његовом схватању, овај облик брака је био паралелан трансформацији наслеђа у клановима и племенима од којих је древно друштво било састављено са матрилинеарног на патрилинеарно; он ову промену тумачи кобно, као *светски историјски пораз женског пола* (67). Сходно томе, Енгелс моногамију види као велики историјски напредак, али и паралелну регресију, будући да, налик робовласништву и приватној својини, подразумева добробит једне групе на штету друге (73).

Овде вреди застати и укратко се вратити једном ранијем делу овог поглавља, у коме Енгелс тумачи облике брака који су наводно откривени након публикације *Древног друштва*: као пример, он наводи аустралијско племе Камилораи, цитирајући истраживања проповедника

Лоримера Фајзона. Енгелс истиче да Камилораи практикују јединствен облик групног брака, који подразумева поделу читавог племена на четири мушке и четири женске класе, од којих су сви мушкарци из прве браћа жена из прве и мужеви жена из четврте (исто важи и обрнуто, као и за односе мушкарца и жена из друге и треће класе). Енгелс ово третира као потпуно ново, дотад непознато откриће (56). Међутим, управо ту наилазимо на проблем: Морган је детаљно познавао Фајзонова истраживања, на којима се у целини заснива прво поглавље главне тематске целине *Древног друштва* – „Развој идеје власти”. Штавише, Морган касније истиче да су класе племена Камилораи заправо *пуналуанске* брачне групе несвакидашње величине.

Питање које овде неминовно следи је: како Енгелс са овим није био упознат? Најбољи одговор нуди управо раније наведени Лоренс Крејдер: Енгелсово *Порекло породице* није примарно засновано на *Древном друштву*, него на Марксовим белешкама о истом. Следећи Маркса, Енгелс није посветио адекватну пажњу свим аспектима овог дела, већ оним који су примарно

привукли Марскову пажњу. Ово је такође добро илустровано Енгелсовим крајње површним прегледом конфедерације Ирокеза у следећем поглављу: за разлику од Моргана који њеним институцијама посвећује скоро сто страна кроз четири поглавља, он је сажима на свега десетак страна, што је праћено њеним наивно идеализованим тумачењем.

Након кратког и махом исправног прегледа права и привилегија које карактеришу племена и кланове конфедерације Ирокеза, Енгелс исказује безрезервно дивљење према детињастој једноставности овог друштва: у њему све тече глатко без полиције и војске, племства и краљева, затвора и судова (97); не постоје сиромашни и запостављени и сви су једнаки, па чак и жене; нема места ни робовима нити, пак, подређеним страним племенима (98). Противници поражени у рату, уколико не буду убијени, постају једнаки чланови друштва усвајањем у један од кланова од којих су племена састављена (91).

Овде наилазимо на неколико озбиљних проблема: најпре, Енгелс пропушта да опише начин на који су ратни заробљеници убијани. Наиме, Морган истиче да су

спаљивани на ломачи, што се никако не уклапа са идиличном сликом друштва коју Енгелс покушава да нам прикаже. Надаље, Енгелс у истом поглављу романтизује архетип „племенитог дивљака”, подразумевајући под тиме један вид примордијалне људске неискварености која је претходила институисању цивилизације (98). Морган, пак, наводи да су ратни поглавари Ирокеза уз титулу добијали ново име, дословно названо „узвишено име”, што по њему јасно илуструје мотив личне амбиције и демонстрира суштинску једноличност људске природе, било да се налазе високо, било ниско на лествици развоја.

Централна Морганова поента коју Енгелс заобилази у свом идиличном приказу Ирокеза је управо кохезивни елемент њиховог друштва који им је омогућавао да функционишу без репресивних институција. Морган истиче да, иако је њихова племенска конфедерација била заснована на заједничким интересима, њене везе су сезале знатно дубље: свих шест племена су делила неколико заједничких кланова чији су припадници водили порекло од истих предака и, сходно томе, сматрали једни друге браћом и сестрама. Енгелс

такође пропушта да помене да, иако се сродство међу Ирокезима пратило према женској линији, те иако су жене имале право да се посредно обрате савету клана или племена, оне саме ни у једној забележеној инстанци нису директно вршиле власт. Напокон, иако је његова опсервација о немогућности постојања ропства у стадијуму развоја који су Ирокези достигли тачна, импликација коју изводи апропо подређивања страних племена се коси са чињеницама: Ирокези су освојили племе Делавера, које је тиме било принуђено на редован данак.

Овиме се практично завршава Енгелсова анализа друштава западне хемисфере – њена површност је можда најбоље илустрована чињеницом да је једно од највећих и теоријски најамбициознијих поглавља *Древног друштва* – „Астечка конфедерација” – дословно сведено на фусноту у *Пореклу породице* (106). Сходно томе, једна од Морганових основних поенти – да нам изучавање друштава Новог света може помоћи у тумачењу институција Старог – бледи у Енгелсовом тумачењу. Њено место заузима зачуђујући „временски скок” који нас од племенског друштва у проц-

вату – код америчких Индијаца – води његовом неминовном паду – код древних Грка и Римљана.

Тумачећи успон атинске државе, Енгелс наглашава да је племенско друштво инхерентно некомпатибилно са новчаним системом (109), те да не поседује средства за контролисање робова (112). Хроника шпанског конквистадора Бернала Дијаза дел Кастиља – једно од ретких сведочанстава о астечком друштву пре пада њихове престонице 1521. године – демонстрира управо супротно: не само да су Астеци увелико користили новац (позлаћено перје је имало улогу универзалне робе), него су поседовали и робове; штавише, њихов робовласнички систем је био толико развијен, да су се робови могли наћи у редовној понуди на главном тргу, као и било која друга роба.

У покушају да премости јаз између унапред изведеног закључка о узроцима и току настанка државе, Енгелс постулира да су Атињани регрутовали скитске стрелце ради вршења полицијске дужности јер су је сами сматрали недостојном пуноправних грађана (115): ова сувише амбициозна интерпретација је у целини утемељена на осликаним вазама, међу-

тим, новија истраживања доводе у питање идеју да те вазе уопште приказују Ските. С друге стране, Енгелс овде износи заиста релевантан податак: да је нумерички однос слободних грађана наспрам робова био један према пет или десет, зависно од полиса (116, 155), што далеко надилази проценат робова у древнијим системима, какав је, на пример, био астечки. Ово само по себи, међутим, не потврђује везу између класне репресије и државе коју Енгелс покушава да успостави.

На значајан контра-пример наилазимо у контексту Спарте, за коју он тврди да је имала државну организацију (71). Наспрам Енгелсовог, Морганово тумачење Спарте је знатно пажљивије: сходно шеми етничких периода коју обојица користе (Енгелс их назива великим периодима развоја) (100), Морган истиче да је Спарта достигла стадијум цивилизације, али не и да је заменила племенски систем државним. Надаље, његова шема институција власти у различитим епохама статуса варварства, које се Енгелс уопште не дотиче, додатно подупиरे аргумент да Спарта, за разлику од Атине (након Солонових и Клистенових реформи) није развила државни систем.

Енгелс се иначе кратко дотиче ове дихотомије између племенског и државног система, мада јој не придаје посебан значај (26, 108). За Моргана, пак, она је централна: њени творци су били Џорџ Грот и Хенри Самнер Мејн и она примарно фигурира у њиховим делима *Историја Грчке* (1856), односно *Древно право* (1861). Конкретно, Грот је изнео тумачење Клистенових реформи као суштинске промене утемељења власти са сродства на територију и имовину: Морган је од њега ово тумачење позајмио и обогатио својим проширеним познавањем институција кланова и племена на основу конфедерације Ирокеза.

Ово тумачење је релевантно у контексту Спарте зато што се овакав вид трансформације власти у њеној историји није догодио, што имплицира да је друштво засновано на сродству уместо на територији и имовини сасвим способно да врши репресију над робовима који су далеко бројнији од њихових господара. Надаље, инстанце као што су освајање града Веји од стране фабијског генса у древном Риму, као и одређени моменти у *Илијади*, илуструју да се чак и читаве војске могу организовати на

основу сродства – дакле, без државног система; сличан је био случај и са поделом војних јединица Астека и њихових суседа Тласкалланаца (који су, као и у случају са Ирокезима и Делаверима, били подређени од стране Астека и принуђени на данак).

Енгелс, међутим, превиђа овакву могућност, иако се само неколико страна након анализе Спарте дотиче древних германских институција, за које примећује да су суштински идентичне спартанским (75). Истовремено, пак, он препознаје да су Германи племенски систем заменили државним тек након освајања римског царства (142). Међутим, априорна тврдња да је држава предуслов робовласништва га спречава да ову паралелу изведе до краја и дође до очигледног закључка: да постојање спартанске државе није могуће утврдити без конклузивне евиденције о њеној промени система са племенског на територијални.

У погледу римског генса, Енгелс се махом држи Морганове анализе, која је примарно утемељена на истраживањима Бартолда Георга Неибура и Теодора Момзена, и обogaћена компаративном историјом кроз паралеле са институцијама

Ирокеза. Енгелс посебно истиче Морганово противљење тумачењима немачких историчара, према коме је генс фиктивна институција, односно агрегат породица, инсистирајући на његовој реалној сродничкој утемељености и институционалној примарности: будући да је егзогамија била универзално препозната, супружници су, као и у клановима Ирокеза, морали бити из различитих генсова, због чега генс није могао бити агрегат породица (119).

Поглавље о племенским институцијама Келта и Германа је већином Енгелсов оригинални допринос, будући да се Морган ових народа тек маргинално дотиче. Овде је, међутим, основни проблем скоро потпуни недостатак историјских извора: наиме, Енгелс износи бројне чињеничке тврдње без икакве референце, што доводи у питање релевантност његове анализе. Ипак, истиче се један посебно значајан и интересантан елемент: етимолошке паралеле између бројних израза везаних за сродничке и друштвене односе које имплицирају древно постојање матрилинеарног наслеђа међу германским племенима (130).

У поглављу о успону германске државе се понавља

идеја о нужној повезаности државних институција и потчињавања других народа (143), која се, као што смо раније видели, коси са богатом етнолошком евиденцијом коју је изнео Морган. Енгелс овде тумачи германско освајање Рима као историјску неминовност чији је главни узрок био поједностављено приказана криза производње у оквиру робовласничког система (140): принуђени да се прилагоде промењеним околностима, Римљани су били приморани да институишу поделу земље која се може описати као клица феудализма. Међутим, Енгелс закључује, само варвари могу да препоруде умирућу цивилизацију (146).

Последње и највеће поглавље *Порекла породице*, „Варварство и цивилизација”, има за амбициозан циљ не само да понуди универзални модел тумачења прошлости, него и да га примени на извођење закључака о наводно неминовној будућности. Енгелс овде најпре рекапитулира секвенцу развоја технологије и друштвених институција из првог поглавља, а затим фазе развоја брака из другог, како би илустровао неодрживост племенског система у прелазу из вишег статуса варварства у цивили-

лизацију. У том контексту, он наглашава да је племенски систем изникао из друштва које није имало интерне антагонизме, као ни било какву моћ присиле осим јавног мњења (156).

Ова тврдња садржи два повезана проблема: племенски систем заиста јесте изникао из друштва које није познавало интерне антагонизме, али ти антагонизми су се постепено развијали кроз неколико етничких периода и племенски систем им се постепено прилагођавао, што нас доводи до елемента присиле. Иако је у почетку у интерном домену заиста била ограничена на јавно мњење, присила се, као и племенски систем, постепено развијала и током свог развоја је далеко превазишла јавно мњење много пре институисања државе: као што смо раније видели, Ирокези, који су према Моргановој и Енгелсовој шеми били у нижем статусу варварства су потчинили и принудили на данак суседни народ Делавера. Астеци, који су били у средњем статусу варварства, не само да су потчинили Тласкаланце на сличан начин, него су увелико имали развијено робовласништво.

Енгелс, пак, тврди да друштво на прагу цивилизације бива суочено са из-

бором: или ће постојати у континуираном, отвореном класном сукобу, или ће институисати систем који ограничава класну борбу на економски домен и дозвољава је у правној форми. Сходно томе, он закључује да је племенски систем надживео своју корисност, услед чега је заменила *држава* (157). Већ на основу раније анализе би требало да буде очигледно зашто је ова интерпретација проблематична; међутим, овде наилазимо и на један нови елемент који је важно истаћи: наиме, Енгелс у овој инстанци брка марксистичко тумачење државе у епохи капитализма са државом уопште. Ова дистинкција је кључна зато што, према марксистичкој теорији, само капиталистичка држава омогућава општу правну једнакост и тиме ограничава класну борбу на правно-економски домен. У робовласничком систему који је карактерисао ране државе, ова једнакост није постојала: робови, који су, речима римског енциклопедисте Варона, посматрани као „алатке које говоре”, нити су имали било каква права у ранијем племенском систему, нити су их стекли институисањем државе.

Аргумент који се овде може конструисати у прилог

Енгелсовом тумачењу стоји на стакленим ногама: институисање државе, које се, као што су Морган и Грот детаљно образложили, пре свега састојало у преносу критеријума власти са сродства на територију и имовину, јесте формално увело политичке сталеже који су се примарно темељили на економском положају. Ово, међутим, само значи да је институисање државе заоштрило сукобе различитих слојева слободних грађана; положај робова – који не само да нису поседовали имовину, него су сами били имовина – је остао непромењен.

Енгелс на основу своје теорије историје изводи амбициозан закључак: будући да није одувек постојала, већ да је њен настанак био условљен околностима људског развоја, држава неће постојати заувек: штавише, већ се назире њена улога у кочењу даљег напретка. Класе, због којих је држава настала ће неминовно пасти, као што су се некада уздигле; уз њих ће пасти и држава, а друштво ће се реорганизовати као слободна и једнака асоцијација произвођача. Машинерија државе ће тада бити остављена тамо где јој је место: у музеју антиквитета, поред коловрата и бронзане секире (160).

Енгелс поносно закључује *Порекло породице* једним од пасуса са краја *Древног друштва*: демократија у власти, братство у друштву и једнакост у правима и привилегијама илуструју вишу друштвену раван којој искуство, интелигенција и знање постепено теже, а које ће бити узвишени облик слободе, једнакости и братства древног племенског система (164). Упркос суштинским неслагањима у погледу настанка државе и његових узрока, Енгелс и Морган заиста јесу делили ставове о будућем друштву универзалне слободе и једнакости, с тим што је Моргану недостајала Енгелсова нота неминовности.

Иако представља значајан допринос теорији о настанку државе, будући да у њему заиста постоји покушај да се понуђена интерпретација колико-толико утемељи на историјским чињеницама, Енгелсово *Порекло породице* истовремено представља школски пример тога како не писати научно дело засновано на неком ранијем. Не прочитавши *Древно друштво* од корица до корица, Енгелс је брзоплето тврдио да су неки од Морганових закључака превазиђени, нудећи евиденцију коју је сам Мор-

ган много детаљније обрадио. Ово је, сходно Марксовим белешкама на којим је засновано, праћено бројним прескоцима и неуравнотеженом пажњом са којом су многи делови обрађени. Изнад свега се издваја крајње поједностављена теорија о настанку државе, зарад чијег утемељења су бројни елементи од суштинске важнос-

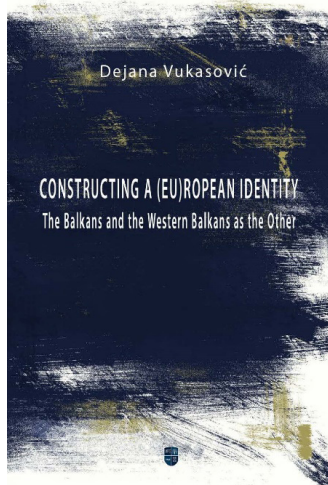
ти у примарној и секундарној литератури прескочени, умањени или искривљени. Резултат је дело које закључак о будућем паду државе поуздано изводи на основу раштркане слагалице: слагалице чији индивидуални делови заиста могу крити одговоре на питања о настанку државе, али никако у овој форми.

* Овај рад је примљен 22. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Сања Лазаревић Радак*

*Институт за политичке
студије, Београд*

ЕВРОПА ПРЕД ПОЛИТИЧКИМ ОГЛЕДАЛОМ**

Vukasović, Dejana. 2020.
*Constructing a (EU)ropean
Identity. The Balkans and the
Western Balkans as the Other.*
Beograd: Institut za političke
studije, str. 194.

Протекле деценије
обележене успоном и падом
студија Балкана, наизглед су

затвориле поглавље о перцепцији Балкана као европског Другог. Данас се са сигурношћу може тврдити да у претходној деценији нису настале значајније студије које су промениле ток ових истраживања или на иновативан начин приступиле перцепцији региона. Образац деконструкције већ деконструисаног и откривања већ откривеног, окончао се легитимизацијама чинова који проистичу из корпуса „оријенталистичких” и „балканистичких” стереотипа, као непроменљивих, заувек датих граничних тачака латентно проблематичног региона.

Изузетак у мноштву студија које су настале након што је данас већ класична балканистичка, постбалканистичка и имагололошка литература доживела успон и прославила се делима Марије Тодорове, Весне Голдсворти и Милице Бакић Хејден, чине драгоцени осврти на неистражене жанрове, новооткривену грађу и занемарене списе с обзиром да омогућују осветљавање још увек магловитих кутака „балканске” симболичке и дискурзивне „територије”.

* Имејл-адреса: sanjalazarevic7@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Нова студије Дејане Вукасовић, сврстава се у ред истраживања која доносе новину у простор узбудљивог и драгоценог научног штива. Спретно се крећући између хуманистике и друштвених наука, а избегавајући конструктивистичке клишее, ауторка се усмерава на спољнополитичке проблеме, на дискурсе, наративе и дискурзивне формације који у широко постављеним оквирима политичке теорије, есејистике, новинског извештавања, у изјавама признатих експерата за међународне односе, званичника и других јавних личности, допуштају реконструкцију европског и ЕУ идентитета посредством конструисања и представљања најпре Балкана, а потом Западног Балкана као фактора конститутивне диференцијације европства. Из овог разлога Балкан за ауторку остаје „Балкан”, као што ЕУ и европство фигурирају као узајамно супротстављени и симболички комплементарни парови од којих је сваки једнако имагинаран, заснован на потребама и зависан од циљева оног другог. Полазећи од претпоставке да је идентитет релациони појам, те да се властито одређује посредством разлике која је конструисана,

Дејана Вукасовић указује на теоријски капацитет схватања по којем позитивна диференцијација у дискурзивним процесима омогућује конструисање другости. Ова претпоставка тестирана је на разноликој грађи која омогућује реконструкцију два, за студију, кључна процеса изградње идентитета ЕУ, и то употребом, не тек постструктуралистичких већ аналитичких и психодинамских термина какви су Ја и Селф, а потом, њиховим постављањем у релациони однос са симболичким простором супротним Балкану. Употребу оваквих интерпретативних инструмената, ауторка образлаже у теоријском и методолошком уводу који остаје на трагу схватања међународних политика као амбивалентних, арбитрарних, флуидних, прилагодљивих, изложених процесима сталног мењања, трансформација, (ре)продуковања и поновног дефинисања. У том смислу, структура студије, попут идентитета и спољне политике, остаје двострука. Док је један део посвећен проблему вишеструкости ЕУ идентитета и његове многоструке појавности, други део студије је посвећен конструисању Балкана или Западног

Балкана као европског алтеритета који пролази кроз различите облике и степене алтерације, од темпорално другог који фигурира као жртва (властите) прошлости, до радикалне и претеће другости која угрожава мир и стабилност суседа и „својих” или „унутрашњих” Других.

Први део књиге подељен је на три потпоглавља. У првом потпоглављу анализира се процес изградње идентитета који траје од краја Хладог рата до креирања ЕУ и открива темпоралне аспекте европског Ја/Ми као конститутивну представу цивилизацијског наслеђа. Друго и треће поглавље обухвата европски идентитет као дискурзивно конструисан после Мاستришког уговора када су произведена два дискурса - заједница вредности и ЕУ као глобални чинилац. Наводећи мишљења по којима ЕУ није заснована на чврстим географским темељима, већ обитава на зонама транзиције, те местима која замагљују дистинкције између нас и других, ауторка препознаје ову заједницу као постмодерни полис лишен централизоване суверености нација-држава. ЕУ остаје с оне стране ексклузије, страха и опасности од спољашњег другог и заснива

се на формацији колективног идентитета, обликованог другојачењем оних који су изван њених флуидних оквира. За разлику од јединица које чине нације-државе, она наднационална. Она нема једну, већ мноштво граница, попут целине начињене од концентричних кругова, који узети заједно онемогућавају препознавање јасних дистинкција између нас и других. У првом поглављу првог дела књиге постављена су питања: „Шта је Европа”; „Како се одређује европство”; „Ко су Европљани?” Улазећи у историографске податке, у дихотомije и легенде о настанку поларизација, те у класичне текстове који сведоче о древности конструката, континуитету имагинирања, Истока и Запада, Европе и Азије, ауторка се надовезује на приказ просветитељског мита о цивилизованој Европи, а потом даје осврт на савремене теоријске оквире и модерна промишљања Запада и његових Других. Концизан историјски преглед формулација, репрезентација и фlosкула државника и бројних јавних личности, открива одлучујући значај Декларације о европском идентитету из 1973., која дискурзивним поступцима

хијерархизације, алтеризације, хомогенизације и есенцијализације успоставља многоструке и шаролике форме кооперације, делимичне инклузије/ексклузије, производње нових значења у оквирима широко схваћене цивилизованости као коначне квалификацијске одреднице њеног политичког, економског, правног и културног развитака.

Нарочиту пажњу ауторка овде посвећује цивилизацијском идентитету и цивилизацијској мисији Европе, чије деловање се, по укидању дихотомија на источну и западну Европу, препознаје у дискурсима о мултилатерализму, репрезентативној демократији и владавини људских права. Као илустративан пример намећу се формулације „историјског тренутка” и „моралне дужности” којом се превазилази дотадашња подела на две Европе. Упркос тежњи за овом афирмативном хомогенизацијом, званична одредница/дефиниција Европе изостаје. Овакво идентификовање Европе посредством скупа замишљених вредности, води ка креирању заједнице коју одређују спатијално-темпорални термини и која се нужно представља симболичком географијом (60).

За разлику од традиционалних форми моћи, она коју ЕУ користи је нормативна, што је једна од ауторкиних научних преокупација. Овим се указује на способност производње значења концепата нормалног, ради успостављања пожељних модела понашања у међународним односима. Моћ ЕУ је у способности да нормализује „праведнији”, „космополитски” свет. ЕУ је идеал, супериорни, пожељни модел који други треба да следе, дискурс који други треба да репродукују. Он је заснован на дихотомији идеалног/мирног/цивилизованог Ја које опонира конфликтној другости, креирајући асиметрични приступ процесима увећања, што је могуће читати ретроактивно, на једнако богатој грађи, у значењу колонијалне моћи. Позиција која подразумева легитимизацију проширења, њено схватање у смислу, ширења речи/дела/поступака, усмерених на благостање/стабилност/сигурност/мир других, легитимизује и репродукује даљу реторику дисциплиновања, и контролисања, прихватањем „европских правила” легитимизованих у дискурсу о цивилизацијском постигнућу (72).

Други значајан чинилац њеног идентитета је дефинисање ЕУ као глобалног фактора. Овде је реч о једном од најефикаснијих инструмената у спољној политици (74). Као продужетак успешног мировног пројекта и фактор стабилности, ЕУ свој идентитет заснива на одговорностима које има према савременом свету. У ово спадају обезбеђивање мира у суседству, мултилатерализам и регионализам који, по претпоставци, гарантују стабилност и сигурност „нестабилним” регионима, земљама и континентима (85). Она гарантује очување вредности које издваја као најбоље међу својим чланицама – разноликост култура, језика, традиција, идентитета, а превазилажење вредности које су на њеној лествици препознате као лоше – ксенофобије, национализма, деструктивних монетарних политика, те превенцију ратова (86). Постајући стил живота, мултилатерализам се намеће као кључна вредност и супериорни чинилац цивилизованости. Власитим „знањем”, „традицијом”, „историјом”, „искуством” у економском, политичком, културном животу, а надасве у сфери људских права, она постаје универзални модел

и учитељ свега што може донети добробит. Милитаризацијом глобалне моћи, ЕУ постаје коначни ентитет са учвршћеним и заштићеним идентитетом проистеклим из војног ауторитета. НАТО постаје фактор глобалне сигурности, премда је изграђен на парадоксу проистеклом из свега наведеног – порозности европског идентитета, диверзитета, дуготрајних процеса изградње и онтолошке нестабилности. Ова парадоксална позиција „миротворца”, с једне стране је одређена концептима узајамног поштовања њених чланица и доносиоца мира суседима и свету, док се с друге стране, суочава са осећањем угрожености и вунерабилности (97).

Грађење њеног идентитета омогућује темпорална другост јер је замишљена као перманентно лоцирана у оквиру своје назадности. Смештањем европске прошлости у садашњост Балкана, дихотомија прошлост/садашњост задржава дистинкцију између споља и унутра. Одсуство фактора спољашње спатијалне диференцијације засновано је на есенцијалистичком запажању о европском идентитету који се супротставља норматив-

ној основи постмодерног идентитета (103).

Други део књиге повећен је истраживању Балкана као европског Другог и усмерен на изналажење одговора на питања на који начин и у којој мери су Балкан и Западни Балкан конструисани као Другост ЕУ. Ово поглавље је подељено на два одељка: значај темпоралних репрезентација који омогућују лоцирање спољнополитичких питања у оквиру историјског дискурса, док је други одељак усмерен на истраживање дискурзивне алтерације Балкана од стране ЕУ и показује да се Балкан замишља/конструира као егзистенцијална претња по ЕУ.

Ауторка најпре даје напоредни приказ концепата који су изложени у имаголошкој и другој стручној и научној литератури, а који аргументују разлоге за алтеризацију и симболизацију Балкана као границе између Истока и Запада (101). Ова литература заснована је на обимној грађи која обухвата историографију, књижевност, географију, новинарство и уопште популарну културу, а која обухвата данас већ класичне” студије Марије Тодове, Ивера Нојмана и њихових теоријских и методолошких корена какав је

Саидов „Оријентализам”. Но, студија Дејане Вукасовић не остаје ограничена на грађу коју дају ови аутори, већ проширује њихове оквири скретањем пажње на историјске, географске и културне импликације које има касно препознавање /замишљање Балкана. У овом делу књиге, скреће се пажња на конструкте који улазе у ткиво фиктивно-географског, а који се темеље на бројним политичким и економским потребама једнако конструисаног Запада и тежње за само-представљањем у терминима културне супериорности и духовне довршености. Међу елементима који бројним путописцима, политичарима, дипломатама и књижевницима служе као тачке за идентификацију Балкана, ауторка издваја националну/верску/лингвистичку шароликост, представљену као јединство у различитости/различитост у јединству, политичку нестабилност, те такозвану „турбулентност” полуострва која се лако идентификује у тренуцима ратова и криза, „варварство” и „нецивилизованост” (101–112). Европски континент и Балкан тако на основама истих или сличних критеријума постају опозиције. Међу значајним историјским тачкама које доприносе симболизацији из-

двајају се устанци, а потом ратови попут балканских, Првог светског, изградње социјалистичке државе која омогућује симболизацију Југославије као дела „комунистичког Истока”, а потом дезинтеграцију исте земље у рату који се, тумачи у једнако негативном светлу. Окончање тог рата и стварање независних демократских држава, њихове транзиције, демократизације и процеси придруживања ЕУ постају микро илустрације потреба да она буду „цивилизована”. и подвргнута процесима уједначавања са вредностима „старије”, „стабилније”, „супериорније” и веће целине. Ако су ови поступци имали за циљ алтеризацију Балкана као европског другог, лако је уочити да су сви смештени у тренутке криза европских идентитета. Сличност и различитост интегрални су део идентитета, али остају променљиви. Значај другог у формирању идентитета до изражаја долази у раним стадијумима али и у време социјалних, политичких и економских криза када се дотадашњи идентитети преиспитују. Након Хладног рата и потписивања Мастришког уговора, отпочиње грађење новог европског „Ја”. Балкан се конструише као антитетеза европском миру и рационал-

ности, као агресиван, ружан, екстремни, националистички, или се његов идентитет формулише посредством метафоре болести као претње по здравље или егзистенцију Европе. Дискурсе о „незадовољеним територијалним жељама”, „историјској незрелости”, „националистичким антагонизмима”, који се посматрају као „аспекти и форме” „источних”, па стога, „оријенталних” национализама, ауторка илуструје и аргументује на примеру великог броја радова, есеја, изјава званичника, признатих стручњака у области политичке теорије и међународних односа, разноликих текстова посвећених политичком животу Балкана и ЕУ, али и новинских чланака (122–123). Овакво конструисање Балкана омогућује да се још једном аргументује све што је у вези са грађењем идентитета ЕУ речено у првом делу ове студије - да је други неопходан ради утврђивања властитог идентитета, ради самодефинисања и самопрепознавања, те у овом случају грађења слике спасиоца који има моралну дужност да консолидује мир и креира основу за прогрес на читавом континенту. Ратови и конфликти представљени су као претња по процес ширења и очувања ЕУ што ојачавају дискурси

о здрављу, слободи, правди, прогресу, демократији.

Након што је термин Балкан замењен термином Југоисточна Европа, наредни корак у овим процесима алтеризације чини замишљање Западног Балкана као другог ЕУ (128). Западни Балкан се конструише као лиминални Други Европе, не анти-Други, већ не-сасвим - радикални други. У сврху проширења ЕУ, и представљања ове имагинарне заједнице као достигнуг или пак, недостижног циља врши се делимична дискурзивна пацификација региона (138). Западни Балкан се уводи као термин да би обухватио земље Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, без Словеније али укључујући Албанију, но без спецификација и коначних одређења. Терминима попут стабилизације и асоцијације инсистира се на двострукој природи процеса придруживања чији је наводни циљ адопција заједничких вредности. Тако схваћен, овај симболички регион је простор између опозиција, трећа могућност, или транзиција између изван и унутра. У темпоралном смислу, Западни Балкан се представља као инфериорност, али она није заснована на радикалној разлици већ на могућностима промене. Једновремено, дис-

курзивна конструкција ЕУ као простора европских вредности је везивно ткиво између креирања препрека, инклузија/ексклузија/дихотомија. Позивањем на етику - људска права, закон, вредности, обликовањем концепта нормалности у међународним односима, ЕУ легитимизује властите поступке и дефинише се. Постајање Европом или чланицом ЕУ, пролази кроз праксе дисциплинизације, такозваног „увођења у ред”, где се укључују моћи надзора (147). Западни Балкан остаје простор на којем присутне, но латентне остају различите претње по стабилност и прогрес ЕУ, што оставља простор за укључивање/искључивање, употребу дискурса о дисциплинизацији, реду, поретку којима се демонстрира моћ изнутра и споља, како ка властитом симболичком, дискурзивном и политичком простору, тако ка другима који чекају на придруживање или пак на помоћ ЕУ као старије, зрелије и надасве супериорније заједнице.

Више од двадесет година након што су имаголошке, конструктивистичке студије доживеле научну популарност, јавља се потреба за ревизијом схватања појмова какви су репрезентација, иденти-

тет, слика, стереотип. Но, у књижевнотеоријском, компаратистичком и имаголошком контексту овакви доприноси још увек изостају. Нове, драгоцене студије које уводе теоријско-методолошку инвентивност и проширују досадашња схватања грађе, попут *Constructiong a European Identity. The Balkans and the Western Balkans as the Other*, вредан су научни допринос који потврђује значај изучавања репрезентација и након постмодерне која је препознала флуидност идентитета и њихову условљеност углавном посматрања. Изван уско схваћене грађе коју чине књижевност или дипломатски извештаји, бројна путописања као забелешке о страним просторима и другима који их насељавају, на истраживање чека корпус институционализованог знања које је у политичком, социјалном и правном оптицају, те утиче како на међународне односе, тако последично на свакодневни живот „Нас” и „Других”. Ова студија, у којој је институционализовано знање схваћено као грађа подложна учитавањима, стереотипизацијама, амбиваленцији, рубности и менталном мапирању на

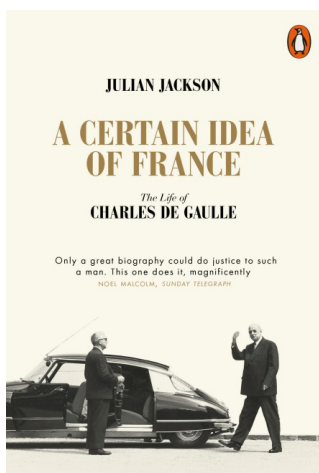
оригиналан начин приступа процесима алтерације и конструисања идентитета. Деконструкција и дестабилизација анализираних материјала у еквивалентном је односу са разбијањем табуа у друштвима у којима овакве праксе легитимизују хијерархију вредности и допуштају често, нехуману дисциплинизацију. Искорак у правцу сучељавања са општеприхваћеним, здраворазумским, подразумевајућим, заправо је корак ка ревизији досадашњег знања у хуманистички и друштвеним наукама. О актуелности ове студије, у периоду европских интеграција, још увек амбивалентног статуса такозваног Западног Балкана, политичких и социјалних питања са којима се регион сусреће, готово да је сувишно говорити. Симболичке географије и односи међу њима који условљавају стилове политичког понашања још увек функционишу на начин на који је то био случај у модерном и премодерном контексту, посведочујући о значају истраживања које узима у обзир латентно, дискурзивно и наративно, приликом сагледавања односа између „Европе”, „ЕУ” и „Балкана”.

* Овај рад је примљен 18. новембра 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

Александра Колаковић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

ШАРЛ ДЕ ГОЛ: ПОСЛЕДЊИ ВЕЛИКИ ФРАНЦУЗ**

Julian Jackson. 2018. *A Certain Idea of France The life of Charles de Gaulle*. London: Penguin Random House UK, pp. 887.

Шарл де Гол (*Charles de Gaulle*, 1890–1970), *l'homme d'État*, ратни вођа Покрета Отпора у Другом светском рату, први председник Пете

Француске Републике – личност око које се исплео мит. Де Гол је симбол Француске и неприкосновени херој, који се појавио на политичкој сцени у једном од најтежих периода француске историје и Вишијевске Француске, као опозит свему што је она представљала. Након рата успео је да обезбеди француски престиж, који је био знатно већи од њене реалне војне и економске моћи, као и да постави темеље уједињеној Европи. Истовремено, његова политичка доктрина – *деголизам* није само оставио траг у националним оквирима већ и у светској историји и политичком животу. Циљ темељне и фактографски богате биографије Шарла де Гола – *A Certain Idea of France The life of Charles de Gaulle* из пера Џулијана Џексона, угледног професора на Queen Mary (University of London) и једног од најбољих познаваоца француске историје 20. века, био не само нови објективни поглед на узвишеног *l'homme politique*, већ и да се кроз до сада непознате или мало познате биографске податке осветли како је Де Гол успео да Француску, поражену капитулацијом 1940. године, а

* Имејл-адреса: aleksandra.kolakovic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

након рата као средње рангирану силу, смести у центар међународних односа.

Први део књиге пружа могућност да се упозна Де Гол пре *Де Гола*. На основу архивских извора аутор гради слику од рођења Шарла де Гола 22. новембра 1890. године у Лилу до рађања вође и политичара Де Гола. Веома брижљиво и прегледно јасно нижу се подаци и тумачења, који указују на образовање и одрастање у ројалистичкој и католичкој породици, што је у значајној мери одредило Де Голова уверења и животни пут. Џулијан Џексон уз податке о животу, школовању и почетку војне каријере Де Гола, пружа и ширу слику француске политике и друштва у годинама пре и у току Великог рата до јуна 1940. године. Овај период је значајан јер је Шарл де Гол прошао пут од штићеника Филипа Петена и предавача на Војној школи, коме је предвиђана блистава војна каријера, до губитка заштите када је Де Гол написао књигу *Војска будућности (Vers l'Armée de Métier)* у којој је предложио оснивање професионализоване механизоване војске са оклопним јединицама са примером Мажино линије, што није био прихватљиво за већину француских официра, међу којима је био и Петен.

У другом поглављу насловљеном *Exil, 1940–1944*, Џексон приказује како је Де Гол са ограниченим ресурсима успео да се суочи са капитулацијом Француске и да је врати на светску позорницу. Шарл де Гол се истакао као одлучни противник капитулације и веровао је да се рат може водити из колонија у северној Африци. Након одбијања капитулације, реализовање идеје о слободној Француској започео је чувеним обраћањем француском народу 18. јуна 1940. године из Лондона путем BBC радија, као и учешћем у активностима Покрета отпора. Апел од 18. јуна, који је реализован уз подршку Черчила, емитован је у целој Француској и данас је један од најпознатијих говора у историји. Ипак, приликом првог емитовања Де Гола није чуо значајан број људи, а и они који су чули нису знали пуно о њему, слоган „Француска је изгубила битку, али не и рат” на постерима широм Велике Британије, такође, није адекватно асоцирала на говор. Било је потребно време да се у Француској чује да један француски генерал из Лондона позива на отпор фашизму и истиче да се „ватра француског отпора не сме угасити”. Стога

је битно да Џулијан Џексон детаљно објашњава како је заживела идеја отпора, при чему се приказује и процес стварања државе у егзилу и Де Голов однос према савезницима, пре свега Черчилу и Великој Британији, све до ослобођења (јун-август 1944. године).

Из Алжира је након операције Оверлорд, а неколико дана пре ослобођења Шарл де Гол долетео у Париз, где је одржао говор у коме је истакао улогу Француза у ослобођењу и успео да избегне формирање савезничке војне владе. Септембра 1944. године постао је председник Привремене владе Француске Републике. Један од првих потеза Шарла де Гола био је враћање француског суверенитета и моћи у колонијама. Већ јануара 1946. године, након што је изнео замерке на Устав Француске Четврте Републике и услед сукоба политичких странака Шарл де Гол се повукао. Поменути догађаји који су, испоставиће се, почетак бурног краја Четврте Републике у Француској и решавања колонијалног питања – независности Алжира, предмет су детаљних анализа трећег поглавља књиге *A Certain Idea of France The life of Charles de Gaulle*. Посебно је битно што читајући књигу

у којој аутор укршта изворе различитог порекла сагледавамо како је од маја 1953. године, када се Де Гол повукао из политичког живота, пресељено у Коломбе (*Colombey-les-Deux-Eglises*) и писао мемоаре – *Mémoires de guerre*, ипак вратио на политичку сцену Француске 1958. године као спаситељ и једини човек који може да реши компликовану унутрашњу и спољнополитичку позицију Француске у Алжирском рату.

Поред решавања Алжирског питања, Де Гол, који је 1. јуна 1958. године изабран за премијера, покренуо је питање доношења Устава. На референдуму 28. септембра 1958. године 79,2% Француза уписаних у бирачки списак изјаснило се за доношење новог устава и оснивање Пете Француске Републике, док су колоније добиле избор између независности и новог устава (замена Француске Уније са Француском Заједницом). Шарл де Гол је децембра 1958. године добио убедљиву већину на изборима за председника (78,5%) и у јануару 1959. године положио заклетву што је био почетак развоја идеје Пете Републике, економског јачања Француске и оснаживања француског присуства на међународној сцени, а посебно у духу

„Слободне Европе” Четврто поглавље *Republican Monarch, 1959–1965*, битно је не само с аспекте конституисања Пете Републике, доношења Устава, који је и данас на снази, Де Головог система владавине, већ је и минуциозна анализа подизања темеља данашње Француске и њеног угледа у свету. Џексон бритко износи и тумачи историјске чињенице, стварајући представу о свим битним догађајима Француске у време Де Голове владавине, током кога је Француска постала и четврта нуклеарна сила. У овом делу књиге детаљно је објашњен Де Голов период *политике величине – politique de grandeur*. Пре свега, његова визија Европе „Од Атлантика до Урала”, као првог председника Француске који је посетио Немачку, јачао француско-немачку сарадњу као темељ ЕЕЗ, што је реализовано кроз тзв. Јелисејски споразум, потписан између Француске и Немачке 1963. године. Истовремено, осветљени су и његови ставови који су били у супротности са атлантским утицајима САД, Велике Британије и НАТО-а, као два пута стављен вето за улазак Велике Британије у ЕЕЗ, што је актуелно и у контексту Брежита.

Децембра 1965. године Де Гол је добио седмого-

дишњи мандат победивши у другом кругу Франсоа Ми-терана, а већ фебруара 1966. године Француска се повукла из заједничке НАТО команде мада је остала у организацији. У наредном периоду Француска предвођена Де Голом опет није следила некадашње савезнике, већ их је критиковала. У петом поглављу читамо како је Де Гол изразио незадовољство што се САД уплиће у Вијетнамски рат, какав је потрес изазвао други Де Голов вето на улазак Велике Британије у ЕЕЗ и осуду Израела због окупације појаса Газе, пре почетка Шестодневног рата, чиме је Француска први пут осудила свог некадашњег савезника (помагала је Израелу да планира Суецку кампању 1956). У сукоб са Великом Британијом дошао је и због војне помоћи Републици Бијафри у Нигеријском грађанском рату (1967–1970), док је у време Светске изложбе 1967. године у Канади приликом говора на балкону градске скупштине у Монреалу узвикнуо: *Живео Квебек! Живео слободни Квебек!* што је изазвало критике јавности, посебно „Енглеске Канаде” и прекор Лестер Б. Пирсона, премијера Канаде, добитника Нобелове награде за мир и хероја из Великог

рата. Поред прекида дипломатских односа, поменути догађај у Канади био је и ветар у леђа Покрету за суверенни Квебек, чиме је Де Голов поступак добио ехо дужи од његове владавине и живота. Пето поглавље приказује и крај Де Голове владавине, односно демонстрације и немире маја 1968. године, током којих се поставило питање легитимности. Одлучан, као и увек, одговорио је снажно и покушао да сузбије штрајкове, чак се помињала и употреба војске, ипак као и у време решавања Алжирског питања био је и рационалан уз фразу „реформе да, маскарада не”. Прихватио је неке од захтева штрајкача, размишљао о референдуму и одржао нове изборе јуна 1968. године на којима су голисти и савезници остварили успех. Ипак, након пораза на референдуму о претварању Сената у саветничко тело и давања већих овлашћења регионалним већима, Шарл де Гол није желео да влада без подршке народа и одступио је са места председника 28. априла 1969. године. Срби ће у његовим последњим данима живота препознати задње дане хероја Великог рата, као што је у нашој историји војвода Степа Степановић. Де Гол се повукао у породич-

ну кућу (у Коломбе) и живео скромно од пуковничке пензије (иако је имао право на пензију председника и генерала), где је изненада преминуо 9. новембра 1970. године. У завршном делу делу књиге, Џексон пише о томе шта је остало иза ове необичне и снажне личности. Тумачећи наслеђе Шарла де Гола, Џулијан Џексон пружа оригинална тумачења његових достигнућа и мита који га прати настојећи да објасни због чега се и данас у Француској трага за личношћу која би била достојна његових државничких капацитета.

У време када се наглашава да су темељи Републике уздрмани након терористичких напада 2020. године, а прибегава се тешким мерама како би се зауставило ширење корона вируса, док је истовремено наглашена криза функционисања Европске Уније, изнова су се Французи сетили Шарла де Гола. Како би обележили три датума повезана са личношћу и историјском улогом де Гола – 130. годишњица рођења, 80 година од чувеног прогласа од 18. јуна 1940. године и 50. годишњица смрти, Француска је 2020. прогласила *Годином Шарла де Гола*. Опет се догодило да је у најтежем периоду у новијој

француској и светској историји кроз сећање на ову узвишену личност преко књига, мултимедијалних путујућих изложби, реновирања породичне куће у Colombeyles-Deux-Églises, предавања и документарних филмова, као и једног играног филма, „позвано у помоћ” промишљање о Де Голу. У оквиру меморијалних пракси којима се обележила година посвећена Де Голу, посебно се, у складу са актуелним догађајима тероризма и корона вируса, инсистирало на Де Голу као примеру истрајности, отпора и заштитнику вредности Републике. Када поменутом додамо чињеницу да ће сенка Шарла де Гола бити противкандидат свих кандидата на сваком будућем избору за председника Француске, јасно је да књига *A Certain Idea of France The life of Charles de Gaulle* из пера Џулијана Џексона јесте путоказ за садашње и будуће генерације политичара, државника, војних стручњака, политиколога и историчара.

Волуминозност и фактографија дела *A Certain Idea of France The life of Charles de Gaulle*, бритки закључци, изворни текстови и архивска документа, уз богату опремљеност фотографијама, које сведоче о Де Голу и при-

ватно, омогућавају да се личност и дело Шарла де Гола самостално истражује и посматра мултиперспективно. Истовремено, реч је о делу које пружа и кратке биографије свих кључних личности француског политичког живота Де Голове ере, као и критички приказ архивских фондова који су коришћени приликом истраживања и писања биографије, што је одлична полазна тачка за друге истраживаче француске историје 20. века. За науку у Србији, која се није довољно посветила проучавању ове личности, као и јавност, која осим *Ратних мемоара* није имала прилике да упозна Шарла де Гола као аутора, остајући најчешће само на спознаји да је „Дражу уважавао, а Тита игнорисао”, ово дело отвара могућност да се разуме француска историја и политички живот, у периоду током Другог светског рата, Алжирског рата и формирања Пете Републике у Француској. Истовремено, књига осветљава и међународне односе до 1970. године, као и Де Голово наслеђе, што је чини незаобилазном и са аспекта процеса дугог трајања присутних у односима супер сила, а који се рефлектују и на друге државе.

Имајући у виду поменуто, а и због значаја личности

Шарла де Гола, која прелази границе Француске, надамо се да ће ово дело у блиској будућности бити преведено и на српски језик. Биографије личности и њихов континуирани значај у историјским истраживањима, иако се историјски догађаји, процеси и појаве одвијају и под другим утицајима, неминовно су потребан и користан део историјских истраживања, који често омогућавају да се из личне перспективе увиде неки кључни периоди. Детаљне и годинама припремане биографије, као што је

дело Џулијана Џексона попуњавају пукотине историјског сазнања и креирају нове погледе не само на личност и дело Шарла де Гола, француску, европску и светску историју 20. века, већ омогућавају и превредновање историјског знања у оквиру сећања. Као део државних политика сећања у Француској, изнова се, Шарл де Гол, као и током живота, појављује у кризним временима, што пружа могућност да кроз искуство приказано у овој биографији, промислимо о времену у коме живимо.

* Овај рад је примљен 15. фебруара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. фебруара 2021. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском, руском и француском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Прва три броја су на српском језику, а четврти на енглеском језику. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај и 1. август за издања на српском језику и 1. октобар за издање на енглеском језику.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Радове за издања часописа на српском језику слати на имејл-адресу: spm@ips.ac.rs.

Радове за издање часописа на енглеском језику слати на имејл-адресу: spt@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацама, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацама.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацама.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*. Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет.

(Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“ „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić,

23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.
(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovanā enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.”
Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.”
Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.”
PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.”
Политика, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”
Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гаћиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

Више референци истог аутора

- 1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

- 2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецедне која се користе и у библиографској парентези.

Гаћиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гаћиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

(Гаћиновић 2018а, 25), (Гаћиновић 2018б)

- 3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

- 4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

- 1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

- 2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

- 3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.

(видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.

(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Закон о насљедивању [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobe-sainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр–1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal

Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel,
Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*.

Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење*
(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

величина странице: А4;

маргине: *Normal* 2,54 cm;

текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;

проред између редова у тексту: 1,5;

проред између редова у фуснотама: 1;

величина слова у наслову: 14 pt;

величина слова у поднасловима: 12 pt;

величина слова у тексту: 12 pt;

величина слова у фуснотама: 10 pt;

величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;

увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);

поравнање текста: *Justify*;

боја текста: *Automatic*;

нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;

не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;

сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).

Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.

Реченицу не почињати акронимом, скраћеницом или бројем.

Текст у фуснотама увек завршавати тачком.

За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

Угластом заградом [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

Црту писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (‘ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења
Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова. **Поднаслов** навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикана/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикана/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице**;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања. *Наслов*.

Место издања: издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

Academic journal *Serbian Political Thought* welcomes articles reporting the latest results of both theoretical and empirical research in all fields of political science. Authors should refer mainly to the results of research published in academic journals, primarily in political science journals.

The papers are published in Serbian (Cyrillic), English, Russian or French in the Serbian issues, and in English in the English issue of the journal.

The journal is published four times a year. The first three issues are published in Serbian, and the fourth issue is published in English. The deadlines for submitting the manuscripts for the Serbian issues are: February 1st, May 1st and August 1st, and the deadline for the English issue is October 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Authors are obliged to submit a signed and scanned Statement alongside with the manuscript, declaring their manuscript hadn't previously been published, i.e. it's not plagiarism or auto-plagiarism. The Statement form can be downloaded from the web page of the journal: http://www.ips.ac.rs/en/magazines/politicka-misao/authors_directions/.

Manuscripts for the Serbian issues of the journal should be sent to the following e-mail address: spm@ips.ac.rs.

Manuscripts for the English issue of the journal should be sent to the following e-mail address: spt@ips.ac.rs.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

When counting the characters, use the option Review/Word Count/Character (with spaces) and check the box Include textboxes, footnotes and endnotes.

CITING AND REFERENCING

Academic journal *Serbian Political Thought* adopts a modified version of Chicago citation style (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), the author–date system of in-text parenthetical citation, with the list of references with full bibliographic information being placed at the end of the paper.

The bibliographic data in both the parenthetical citation and reference list should be cited in the original language of the source. The English translation of the reference title should be enclosed in square brackets after the original title. The references originally written in Cyrillic script should be transliterated into Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Special issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." In "Title of the special issue", ed. Name Surname, Special issue, *Journal*: page range. DOI.

Chin, Warren. 2019. "Technology, war and the state: past, present and future." In "Re-visioning war and the state in the twenty-first century." Special issue, *International Affairs* 95 (4): 765–783. doi: 10.1093/ia/iiz106.

(Chin 2019)

Encyclopedias and dictionaries

When the author/editor is known

Surname, Name, Name Surname, ed. Year of publication. *Title*. Vol. Place of publication: Publisher.

Badie, Bertrand, Dirk Berg-Schlosser, and Leonardo Morlino, eds. 2011. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1. Los Angeles: Sage Publications.

(Badie, Berg-Schlosser and Morlino 2011)

When the author/editor is unknown

Title. Year of publication. Place of publication: Publisher.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

PhD dissertation

Surname, Name. Year of publication. "Title of the dissertation." PhD diss. University.

Munger, Frank J. 1955. "Two-Party Politics in the State of Indiana." PhD diss. Harvard University.

(Munger 1955, 17–19)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” *Newspaper/Magazine* Date: page range.

Clark, Phil. 2018. “Rwanda’s Recovery: When Remembrance is Official Policy.” *Foreign Affairs*, January/February 2018: 35–41.

(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. “Title of the article.” Date: page range.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Special cases of referencing

Citing edition other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

- 1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

- 2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

- 3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking similarities and durable differences in public management reform." *Public Management Review* 3 (4): 471–492. doi: 10.1080/14616670110071847.

Pollit Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

- 4) *Multiauthored sources with the same name and surname* of the first author should continue to be alphabetized by the second author's surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

- 1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

- 2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: “...”

- 3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted in” and the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

- 1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

- 2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolon where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

- 3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. “Forms of European Administrative Action.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

Legal and Public Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], “Official Gazette of the state” and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Government decisions and decisions of the institutions

The name of the government body or institution [acronym or abbreviation], the title and number of the decision, date of the decision passing, or the webpage and the date of the last access.

Protector of Citizens of the Republic of Serbia [Protector of Citizens], Opinion No. 19–3635/11, 11 January 2012, https://www.ombudsman.org.rs/attachments/064_2104_Opinion%20HJC.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Protector of Citizens, 19–3635/11)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Treaties

European Union founding treaties

Title of the treaty or title of the consolidated version of the treaty [acronym], information on the treaty retrieved from the official gazette in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.
(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Other treaties

Title of the treaty [acronym or abbreviation], date of conclusion, UNTS volume number and registration number on the *United Nations Treaty Collection* website: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

International Covenant on Civil and Political Rights [ICCPR], 19 December 1966, UNTS 999, I-14668.

(ICCPR 1966)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Decisions of international organizations

The name of the international organization and its body [acronym], the decision number, the title of the decision, the date of the decision passing.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Case law

Case law of the courts in the Republic of Serbia

The type of the act and the name of the court [acronym of the court], the case number with the date of the decision passing, the name and number of the official gazette where the decision is published – if available.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia [CCRS], IUa-2/2009 of 13 June 2012, “Official gazette of the Republic of Serbia”, No. 68/2012.

(Decision of CCRS, IUa-2/2009)

Decision of the Appellate Court in Novi Sad [ACNS], Rzr–1/16 of 27 April 2016.

(Decision of ACNS, Rzr–1/16)

Case law of the International Court of Justice

The name of the court [acronym], *the case title*, type of the decision with the date of the decision passing, the name and number of I.C.J. Reports issue where the decision is published, page number.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion 2010)

Case law of the Court of Justice of the European Union

The case title, the case number, type of the case with the date of the decision passing, ECLI.

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) or (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Case law of the European Court of Human Rights

The case title, number of the application, type of the case with the date of the judgment passing, ECLI.

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine* 63566/00, par. 20) or (ECHR, 63566/00, par. 20)

Case law of other international courts and tribunals

The name of the court [acronym], the case number, *the case title*, type of the decision with the date passing.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], Case No. IT-94-1-A-AR77, *Prosecutor v. Dusko Tadic*. Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin. Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) or (ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Archive sources

Name of the repository [acronym], title or number of the fond [acronym], box number, folder number – if available, reference code, “title of the document” – or, if it is not available, provide a short description by answering the questions who? whom? what?, place and date – or n.d. if no date is provided.

Arhiv Srbije [AS], MID, K-T, f. 2, r93/1894, “Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljanju konzula”, Beograd, 19. april 1888.

(AS, MID, K-T, f. 2)

(AS, MID, f. 2) – *When the folder number is known only*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 7 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS], n.d.) – *First in-text citation*

(IPS, n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. "AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference." May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

Paper size: A4;

Margins: Normal 2.54 cm;

Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;

Line spacing: 1.5;

Footnote line spacing: 1;

Title font size: 14 pt;

Subtitles font size: 12 pt;

Text font size: 12 pt;

Footnote font size: 10 pt;

Tables, charts and figures font size: 10 pt;

Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;

Text alignment: Justify;

Font color: Automatic;

Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;

Do not break the words manually by inserting hyphens;

Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

Name and surname of the first author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written: 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source*: and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source*: Processed by the author.

Use in-text references according to Citing and referencing.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Authors who are not native Serbian speakers should contact the Editorial staff for assistance in translating the manuscript elements into Serbian.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname of the
author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

TITLE OF THE BOOK REVIEW

Below the title **place the image
of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author. Year of publication.

Title of the book. Place of publication: Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Живојин Ђурић. - [Штампано изд.]. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- . - Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Београд, Бирограф). - 23 cm

Тромесечно. - Од 2019. прва три броја излазе на срп., а сваки четврти на енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. – Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM) = ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
Политичка
МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989

UDK 32

година XXVIII

vol. 71

број 1/2021.

9 770354 598003